

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**NEMZETKÖZI IDEOLÓGIÁK, NEMZETI SZABADSÁG:
MAGYARORSZÁG A TÁRSADALOMÁTALAKÍTÓ KÍSÉRLETEK SZORÍTÁSÁBAN**

HALKÓ PETRA

2024

**Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola**

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

HALKÓ PETRA

**NEMZETKÖZI IDEOLÓGIÁK, NEMZETI SZABADSÁG:
MAGYARORSZÁG A TÁRSADALOMÁTALAKÍTÓ KÍSÉRLETEK SZORÍTÁSÁBAN**

**Témavezető: Dr. Schmidt Mária habil.
Doktori iskola vezetője: Dr. Óze Sándor DSc., egyetemi tanár**

**Budapest
2024**

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	4
MÓDSZERTAN	6
SZABADSÁGHIÁNYOS ÁLLAPOT	8
1.1. GEOPOLITIKAI TÉR: AZ AMERIKAI ÁLOM ÉS A SZOVJET UTÓPIA KÖZÖTT	8
1.2. SZOVJET DOKTRÍNÁK: TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS	13
1.3. SZOVJET ESZKÖZTÁR: LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS	18
1.3.1. Politikai szerkezetváltás: párhegemónia	19
1.3.2. Gazdasági szerkezetváltás: a magántulajdon felszámolása	32
1.3.3. Kulturális szerkezetváltás: a hallgatás nyelve	40
EGY SZABAD VILÁG ILLÚZIÓJA	56
2.1. A SZABADSÁG HULLÁMVASÚTJÁN: FORRADALMAK TANÚI	56
2.2. KETTŐS SZEREPBEN: LIBERALIZÁLT „IZMUSOK”	66
2.3. A VILÁGOT AKARJÁK: HAZUDNI EGY ÁLOMÉRT	77
2.3.1. Politikai szerkezetváltás: értelmiségi hegemónia	79
2.3.2. Gazdasági szerkezetváltás: fogyasztói kultúra	88
2.3.3. Kulturális szerkezetváltás: életmódforradalom	91
SZABADSÁGKORLÁTOZÁSOK KORA	97
3.1. AZ UTOLSÓ EMBER UTÁN: A VÁLSÁGOK KORA – KORUNK VÁLSÁGAI	97
3.1.1. Az elkerülhetetlen népességcsökkenés	99
3.1.2. A politikai döntéshozatal kiszervezése	105
3.1.3. A globális gazdasági rend próbára tétele	112
3.2. A TÖRTÉNELEM VÉGE: A SZÜKSÉGSZERŰSÉG BIRODALMÁBÓL A (LÁTSZAT)SZABADSÁG BIRODALMÁBA	120
3.2.1. Hegel első emberétől Fukuyama utolsó emberéig	120
3.2.2. Valami vagy bármi	126
3.2.3. Semmi, avagy Európa elvesz(tege)tése	131
3.3. HAZAI LÁTKÉP: A BÁRHOL SZABADSÁGÁVAL SZEMBEN A VALAHOL SZABADSÁGÁBAN	137
3.3.1. A szabadság-elvűségünk magyar?	138
3.3.2. Nemzeti kulturális miliő kialakítása	148
3.3.3. A közös jó a szabadság	153
EREDMÉNYEK	161
ZÁRSZÓ	166
BIBLIOGRÁFIA	167

BEVEZETÉS

*„A szabadság mindig csak egy nemzedékre van a kihalástól.”
(Ronald Reagan)¹*

A honfoglalás óta nekünk, magyaroknak számos háborút kellett megvívniunk, de még mindig itt vagyunk – ez egyúttal azt is jelenti, hogy a vesztes csaták mellett sok győztes küzdelem van mögöttünk. Magyarország több mint ezeréves államisága, a nemzet szabadsága több alkalommal került támadás alá a történelem során. A török hódoltság, a Habsburg uralom, a német és a szovjet megszállás mély és kitörölhetetlen nyomokat, sőt meghaladhatatlannak tűnő történelmi mintázatokat hagyott a magyar nemzeti emlékezetben. Felvetődik tehát a kérdés, hogy mit is jelent ma a magyar szabadság.

Hamarosan 200 éves a modern polgári berendezkedésű Magyarország, azaz a magabíró Magyarország programja, amely a reformkor alapját képezte. A reformkor alig több mint húsz éves időszakából nőttek ki azok az alkotmányos törekvések, amelyek megvédéséért zajlott az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc. A márciusi ifjak akkori bátorsága és hazaszeretete a mai napig iránymutató a magyarság számára. Az eredmények biztosítása az 1867-es kiegyezéssel kezdődött meg, amely – az „őszirózsás” és a bolsevik puccsok időszakát leszámítva – 1944-ig fennállt, vagyis csaknem egy évszázadon keresztül. A kollektív szabadságért, amely lényegében a nemzeti szuverenitás gondolata, mi magyarok valójában évszázadokon át küzdöttünk, majd 1944. március 19-én elvesztettük azt. A disszertáció időszámítása e naptól kezdődik, ugyanis szabadság nélkül nem beszélhetünk nemzeti szuverenitásról, ahogyan fordítva sem.

1944. március 19-én a német megszállást követően Magyarország elvesztette a nemzeti szuverenitását, majd 1945 és 1989 között a szovjet megszállás mind emberéletben, mind anyagiakban, mind morális értékben felmérhetetlen károkat, mélystrukturális sebeket ejtett a magyar nemzetben. A kommunizmus világszerte 100 millió halálos áldozatot követelt. Magyarországon 700 ezer embert hurcoltak kényszermunkatáborokba, 700 honfitársunkat végezték ki és 70 ezret börtönöztek be politikai okokból. Az 1956-os forradalom és szabadságharc után 200 ezren kényszerültek elhagyni hazánkat. Az ország gazdaságilag

¹ Ronald Reagan beiktatási beszéde, 1967. január 5. (link: <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/january-5-1967-inaugural-address-public-ceremony>.) Letöltés: 2023. december 12.

komoly lemaradásba került a modern piacgazdaságokhoz képest a kommunista rendszer pazarló és technológiailag versenyképtelen működése miatt. Mindeközben az emberek alapvető szabadságjogait és cselekvési lehetőségeit korlátozták. Magyarország mint a Szovjetunió érdekszférájába tartozó állam, közel fél évszázadon át szabadsághiányos állapotban hevert.

1953-ban a berlini felkelés még kevésbé gyakorolt hatást, azonban az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc már jelentős rést ütött a Szovjetunió pajzsán, megelőzve az 1968-as prágai bevonulást és az 1981-es lengyelországi hadiállapot bevezetését. Brezsnyev vezetése alatt a Szovjetunióban magabiztos, bár óvatlan nyugalom uralkodott, és nem fordítottak kellő figyelmet a keleti blokk országaiba a saját reformjaik révén beszivárgó *soft politika* elemeire. Ennek következtében az ideológiai nyitás és az egyidejű geopolitikai átrendeződés hatékonyan hozzájárult a merev hatalmi struktúra leomlásához, és így a magyarok szabadság(illúzió)jának kialakulásához. Az amerikai életmód által megtestesített nyugati szabad világ egyre többeket vonzott. Ami korábban csak álom volt, az többek között a „szabad világról” kialakított, alaposan átgondolt és felépített propaganda következtében a rendszerváltoztatás idejére már a mindennapok részévé vált, így 1989–1990-ben sokan az amerikai életstílus bővületében éltek, s elkötelezetten a kapitalizmust és a nyugati liberalizmust támogatták.

Habár az 1989–1990-es rendszerváltoztatás során Magyarország visszatérhetett az 1944-ben megszakadt évszázados fejlődési ciklushoz, az azt követő húsz év – a magyar Alaptörvény preambulumban is megfogalmazott – zavaros időszak alatt hiányzott az egységes, közösségi alapon szerveződő nemzet, amely hatékonyan érvényesíthette volna a visszaszerzett szabadságot. Így 2010-ben a feladat adott volt arra, hogy Magyarországot visszavezessék alkotmányos parlamentáris demokratikus nemzeti hagyományaihoz. Ekkor azonban kiderült, hogy a vágyott szabad világ, amelyhez az ország csatlakozott, valójában a szabadságkorlátozások korába vezetett, ahol a közöny, az egyhangúság és a gyűlölködés uralkodik; ahol nincs helye a vitának; és ahol a szabad gondolkodás, valamint a szabadság régóta fennálló, de mostanra veszélyeztetett nyugati tradíciói háttérbe szorultak. A nemzetközi ideológiák e környezetében tehát a magyaroknak újra kellett definiálnia a nemzeti szabadság fogalmát.

Illúzió vagy átverés volt mindez? A disszertáció e kérdés feltárására vállalkozik egy egyedi nézőpontból: az utókor szemszögéből, amelynek jogában áll választ kapnia a történelemtől.

MÓDSZERTAN

*„És kérdik, egyre többen kérdik,
Hebegve, mert végképp nem értik -
Ők, akik örökségbe kapták -:
Ilyen nagy dolog a Szabadság?”
(Márai Sándor)²*

A szabadság fogalma a politikai történelem és gondolkodás alakításában mindig központi szerepet játszott, amely az idők folyamán folyamatosan változott, újraértelmeződött, ebből adódóan alkalmas lehet arra, hogy egy tudományos értekezés központi témájává váljon. A disszertáció nem egy előre meghatározott szabadságfogalmat mutat be, amely végigkísér egy eseménytörténeti leírást, hanem a történeti elemzésen túlmutatva és Magyarország 20. századi történetének eseményeihez kapcsolódva próbálja feltárni a magyar szabadságértelmezést és egy nemzeti politikai gondolkodás struktúráit. Tehát az eseménytörténet és a történeti filozófia elemzési módszertanát ötvözi.

A disszertáció 1944-től napjainkig tekinti át a nemzetközi ideológiák kereszttüzében álló magyar nemzeti szabadság fejlődéstörténetét. A viszonylag hosszabb vizsgált időtávra való tekintettel a disszertációnak nem célja mélységeiben elemezni az egyes politikatörténeti jelenségeket, sokkal inkább felrajzolni közülük egy-egy mozzanatot, mondhatni „akkupunktúrás pontokat”, amelyek integrálása és „makroszintre” emelése elegendőnek bizonyulhat ahhoz, hogy a nemzeti szabadság érvényesülése köré csoportosítva, a történelmi és eszmetörténeti előzményeket előtérbe helyezve, átfogó képet kapjunk a folyamatokról és a mögötte rejlő mechanizmusokról. Mivel az írás magában foglalja, sőt tengelyeként kezeli a rendszerváltoztatás éveit, értelemszerűen sor kerül egy tranzitológiai vizsgálatra, amely lehetőséget enged a politikai rendszerek közötti átmenet és annak különféle kontextusainak tanulmányozására. Ezen felül a szerző „genetikus” vizsgálatot alkalmaz, vagyis nem önmagában, hanem fejlődésében, keletkezéstörténetében vizsgálja a magyarok szabadságának három meghatározó jelenségét és fázisát a 20. és 21. század folyamán: a szabadsághiányos állapotot, egy szabad világ illúzióját és a szabadságkorlátozások korát.

² Márai Sándor: *Mennyből az angyal* című vers. (link: <https://oswaldg.web.elte.hu/Irodalom/marai1.html>.)
Letöltés: 2024. július 29.

Ez utóbbi időszaknak, a szabadságkorlátozások korának és konfliktusainak a megértése motiválta a szerzőt arra, hogy vizsgálódásának tárgyává tegye a magyar történelmet. Bár a disszertáció időrendben, lineárisan halad előre, annak megírása valójában a jelenből visszatekintve történt. A szerző ugyanis lehetőséget látott abban, hogy az utókor szerepébe helyezkedve magyarázatot követelhet, tabukat feszegethet és rávilágíthat arra, mi, hogyan és miért történt a múltban úgy, ahogyan. Felhatalmazását minderre az adta, hogy ma ő maga éli meg bizonyos múltbeli folyamatoknak és döntéseknek a következményeit, amely egyúttal állításainak hitelességét is erősítheti.

Első fejezet

SZABADSÁGHIÁNYOS ÁLLAPOT

„... a szabadság határolt, és a szabadság határait a szabadság hiánya jelöli ki”
(Demeter Szilárd)³

Az elképzelt földi paradicsomban a szabadság, egyenlőség és testvériség uralkodó eszméiből semmi sem vált valóra úgy, ahogyan azokat a szocializmus apostolai ígérték: nem a bőség, hanem a rablás, nem a szabadság, hanem a gyarmati alávetettség és terror, nem az egyenlőség, hanem a pártkiváltságok és az osztályharcok határozták meg az emberek mindennapjait. Egy olyan társadalmat alakítottak ki, amelyben a gyanakvás és az általános besúgás rendszere virágzott, s amelyet a kényszerek és a félelem hálója szőtt át. Egy olyan világot teremtettek, amelyet szépnek és jónak hazudtak⁴ – de legjobb esetben is „csak” egy elhibázott társadalmi kísérletnek bizonyult, amely valójában nemzetek sorsát pecsételte meg évtizedekre.

1.1. Geopolitikai tér: az amerikai álom és a szovjet utópia között

Az első világháború kezdetben főként európai testvérháborúnak, mintsem világháborúnak minősült, amelynek célja az volt, hogy eldöntse, melyik európai hatalom lesz a kontinens kizárólagos vezetője a 20. század során.⁵ Végül azért vált globális háborúvá, mert a kiterjedt gyarmatbirodalmakkal rendelkező európai nagyhatalmak gyarmataikat is mozgósították a háborús erőfeszítéseikben.⁶ A konfliktusban ugyanis egyetlen európai hatalom sem volt képes önállóan felülkerekedni, így a háború kimenetelére jelentős befolyással végül egy nem európai hatalom, az Amerikai Egyesült Államok bírt. Az első világháború szolgáltatta ezáltal a legelső alkalmat arra, hogy Amerika kilépjen az addig „elszigetelt” státuszából és megvesse a lábát az öreg kontinensen, illetve az általa birtokolt gyarmatokon. Az eseménysorozat egyidejűleg előrevetítette azt, hogy nemcsak Európa régi túlsúlya, hanem régi kiválósága sem létezik többé,

³ Demeter Szilárd: *A valahol szabadsága: Rendhagyó hazaszótár*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2023. 198. o.

⁴ Muravchik, Joshua: *Földre szállt mennyország. A szocializmus története*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014.

⁵ Schmidt Mária: *Új világ született 1918–1923*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2019. 9. o., 29–31. o.

⁶ Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *Európai testvérháború*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014.

csupán a nagyhatalmi főszereplők jóvoltából maradt a világtörténelem tárgya – de semmiképpen sem alanya.

A világpolitika európai korszakát végérvényesen az első valóban globális méretű konfliktus, a második világháború zárta le. A Német Birodalom katonailag számoltak le, miután a két Európán kívüli győztes ország, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió egymással együttműködve lépett hadba ellene 1941-től. A Churchill–Sztálin szövetség megkötésében kulcsszerepet játszott, hogy Winston Churchill, az Egyesült Királyság miniszterelnöke szerint a Német Birodalom jelenti a nagyobb veszélyt a szabadságra. Érdekes híres megjegyzését megidézni az eset kapcsán: „*Ha Hitler megtámadná a poklot, szerét ejteném, hogy kedvezően szóljak az ördögéről.*”⁷ Miközben a szabadság és a demokrácia jelszavait kántálták, valójában a szövetséges nyugati hatalmak álszent módon „az egyik emberellenes rendszerrel szövetkeztek a másik legyőzésére” annak megakadályozása érdekében, hogy a nácik győzelmével egy európai hatalom világméretű befolyást szerezhessen. Innentől kezdve számukra fontossá vált a szovjet rezsim valódi természetének elleplezése, már csak azért is, hogy ne csorbuljon a második világháború diadalmas küldetésének megítélése a győztesek részéről.⁸ Egy ideig. Egyes meglátások szerint ugyanis az 1941 júniusában kötött paktum pusztán technikai szünet volt a két nagyhatalom 1917 óta vívott hidegháborújában.⁹

Az elkövetkező ötven év során – miután Németország sorsa megpecsételődött, s Európától átvették a globális vezető szerep kivívásának igényét – a rivalizálás egy bipoláris versengés keretében folytatódott: Észak-Amerika Euráziával szemben, a tét pedig az egész világ feletti uralom volt. A második világháború végén az európai hadszíntér lezárásakor kötött megállapodás (jaltai konferencia, 1945 február) értelmében a Szovjetunió vállalta, hogy az európai harcok befejezése után három hónappal csatlakozik a Japán elleni ázsiai hadműveletekhez és részt vesz a csendes-óceáni hadszíntéren zajló harcokban. Pontosan három hónappal a német kapituláció (1945. május 8.) után, az Amerikai Egyesült Államok 1945. augusztus 6-án és 9-én atombombát vetett be Hirosima és Nagaszaki ellen. Ennek célja egyrészt az volt, hogy biztosítsa saját befolyását Ázsiában; másrészt, hogy erőfitogtatás és megfélemlítés céljából demonstrálja technológiai fölényét, amely a továbbiakban elrettentő hatással bírt; harmadrészt, hogy mielőbb lezárja a háborút, megkímélve ezzel 1–2 millió amerikai katona

⁷ Daniels, Connor: „Favourable Reference to the Devil”: Why Churchill Allied with Stalin. *The Churchill Project in Hillsdale College*, 2021. június 26. (link: <https://winstonchurchill.hillsdale.edu/alliance-stalin/>) Letöltés: 2023. szeptember 4.

⁸ Schmidt Mária: *Országból hazát: Harminc éve szabadon*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2020. 15–19. o.

⁹ Johnson, Paul: *A modern kor: A huszadik század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 2000. 496. o.

életét. Utóbbi természetesen felszínes érv volt, mivel a már legyőzött japán hadsereg aligha lett volna képes érdemi ellenállást tanúsítani az amerikai katonákkal szemben, ennek ellenére az amerikaiak tette soha nem vált háborús büntetté – ahogyan mondani szokás, a történelmet mindig a győztesek írják, s gyakran egyúttal hamisítják azt. Ezt követően mindkét fél globális ideológiai ellenállást fejtett ki, ugyanakkor tartózkodott a frontális háborútól, mivel az atomfegyverek megjelenése radikálisan megváltoztatta a hadviselés természetét, valamint a hadviselő felekre és az egész emberiségre nézve annak következményeit is.¹⁰ Az atomháborútól való félelem tehát azt eredményezte, hogy a versengés végkimenetelében a politikai stabilitás, a gazdasági teljesítmény, a kulturális vonzerő, valamint az ideológiai alkalmazkodóképesség bizonyult döntő tényezőnek, nem pedig a katonai erőfölény.¹¹

A geopolitikai tér egyetemes keretén belül Európa és a világ egészen a Szovjetunió összeomlásáig két utópisztikus univerzalizmus között hanykolódott: a wilsonizmus és a leninizmus között. 1945-re ezen eszmék harca egyben a terek küzdelmévé is vált¹², így a második világháború végére Európa politikai térképe jelentős változáson ment keresztül. Bár ez a változás nem volt olyan mérvű, mint az első világháborút lezáró Párizs környékén kötött békediktátumok (1919–1920) esetében, a politikai, gazdasági és társadalmi környezetben bekövetkező strukturális módosulások a szabadsághoz való viszony szempontjából meghatározóvá tették. Ami Közép- és Kelet-Európát illeti, a területi és politikai változások ismét a régió kívüli hatalmak döntése következtében mentek végbe. 1938. szeptember 30-án Benito Mussolini olasz, Edouard Daladier francia és Neville Chamberlain brit miniszterelnök, valamint Adolf Hitler német vezér és kancellár részvételével megszületett a müncheni egyezmény a Csehszlovákiával szembeni német területi követelések teljesítéséről. Franciaország és Nagy-Britannia ezzel nyíltan beismerte, hogy képtelen garantálni az első világháborúban kialakított békerendszert és lemondott a térségről. A kelet- és közép-európai nemzetek sorsát alapvetően meghatározta az 1939. augusztus 23-án aláírt Molotov-Ribbentrop-paktum és annak titkos záradéka, amely a németek és a szovjetek között osztotta fel a térséget. Az 1943. november 28-a és december 1-je között megrendezett teheráni konferencián találkozott először az Egyesült Királyság miniszterelnöke, Winston Churchill, az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Franklin D. Roosevelt, valamint a Szovjetuniót az Össz-szövetségi

¹⁰ Lanoszka, Alexander: *Atomic Assurance: The Alliance Politics of Nuclear Proliferation*. Cornell University Press, Ithaca, 2018.

¹¹ Brzezinski, Zbigniew: *A nagy saktábla: Amerika világelsősege és geopolitikai feladatai*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2017. 24. o.

¹² Békés Márton: Előszó. In: Békés Márton (szerk.): *Szabadság/Harcosok: Hidegháborús írások*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2015. 7–14. o. 7. o.

Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának titkára és egyben ekkoriban kormányfője Joszif Visszarionovics Sztálin. Míg Churchill nem kapott beleszólást a közép- és kelet-európai ügyekbe, Roosevelttel kijelentette, hogy nem tekinti a régiót amerikai érdekszférának, Sztálin pedig e közöny viszonzásaképp beleegyezett az Egyesült Nemzetek Szövetségének (ENSZ) a létrehozásába, amelyet viszont az amerikai fél a háború utáni rendezés döntő aspektusának tekintett.¹³

Magyarország mindeközben igyekezett megőrizni függetlenségét: 1942–1943-ban a németek által megszállt Európában az egyetlen olyan állam volt, ahol minden korlátozó intézkedés ellenére a zsidóság életbiztonságát garantálták, nemcsak az itt élő, de az ide menekült zsidók számára is – ezzel egyben egyfajta referenciapontként szolgálva a többi szövetséges számára, hogy ne tegyenek eleget teljes mértékben a német követeléseknek.¹⁴ Horthy Miklós, Magyarország kormányzója abban bízott, hogy a nyugati szövetségesek méltányolni fogják, hogy a magyarok ellenálltak a zsidók deportálására irányuló német nyomásnak és nem követtek el embertelenséget a zsidókkal szemben, s így támogatni fogják az ország második világháborúból való kiugrási törekvéseit.¹⁵ Kállay Miklós magyar miniszterelnök a kormányzói szándéknak megfelelően teljesítette legfőbb feladatát és Magyarország nevében felvette a kapcsolatot a nyugati diplomatákkal. A Kállay-kormány diplomatája, Veress László és a törökországi brit követ, John Cecile Sterndale-Bennett 1943. szeptember 9-éről 10-ére virradóan megállapodást kötöttek, amelynek értelmében Magyarország vállalta, hogy kilép a háborúból és lehetővé teszi a nyugati szövetségesek csapatainak áthaladását az ország területén, amikor azok elérik a határt.¹⁶ Magyarországnak „vonakodó csatlósként”¹⁷ nem sikerült maradéktalanul meggyőznie a szövetségeseket, a németeket pedig megtéveszteni. Legfőképpen azért sem, mert a jelenlegi levéltári források tükrében úgy tűnik, mindez csupán egy szolgálati elterelő akció volt a britek részéről. A britek szándékosan akarták, hogy a németek tudomást szerezzenek a megállapodásról, mivel már eldőlt, hogy nem Magyarország közelében a Balkánon, hanem Franciaországban nyitják meg a második frontot. Az akció célja az volt, hogy onnan német csapatokat csoportosítsanak át, így a D-napon kisebb ellenállással kelljen szembenéznük. Máthé Áron, a Nemzeti Emlékezet

¹³ Schmidt Mária: Bipoláris világ születik. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 17–34. o. 25. o.

¹⁴ Varga László: Az „Endlösung”. *Élet és Irodalom*. 49(50), 2005. december 16. 8–9. o. 8. o.

¹⁵ Jeszenszky Géza: Elmaradt lehetőségek 1943 őszén. *Rubicon*. 28(7–8), 2017. 158–161. o. 159. o.

¹⁶ Juhász Gyula – Szuhay-Havas Ervin – Róna Judit: *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978. 234–241. o.

¹⁷ Montgomery, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Hm Zrínyi Kommunikációs Solg. Kht., Budapest, 2004.

Bizottságának elnökhelyettese találó megfogalmazása szerint: „amikor a kiugrás és/vagy beugratás kérdését vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy a három szövetséges nagyhatalom számára a kisebb országok – akár tengelyhatalmi szövetségben harcoltak, akár az ő oldalukon álltak – ügyei „fentről” elintézendő kérdéseknek számítottak.”¹⁸ Magyarországnak tehát ismét szembesülnie kellett azzal, hogy a nagyhatalmak a nagyobb célok érdekében könnyedén feláldozták érdekeit.

Hitler alapvetően elégedetlenségének adott hangot a Kállay-féle magyar politikát illetően amiatt, hogy a külpolitikai szintéren igyekezett a lehető legkisebb hangsúlyt fektetni a világháborúban való részvételre, míg a belpolitikában úgynevezett zsidóvédő/zsidómentő gyakorlatot folytatott és arra törekedett, hogy a kialakult helyzetet minél inkább konszolidálja. A tudomására jutott előzetes fegyverszünet elfogadhatatlan volt Hitler számára. 1944. március 15-én Hitler magához hívatta Horthyt annak érdekében, hogy kikényszerítse, hogy Magyarország a végletekig kitartson Németország mellett, és a teljes magyar katonai, gazdasági és egyéb potenciál a Német Birodalom rendelkezésére álljon.¹⁹ Tulajdonképpen kész tények elé állította, miszerint a német csapatok bevonulnak, a magyar honvédséget német irányítás alá helyezik, a „zsidókérdést” pedig megoldják. A náci Németország erői 1944. március 19-én a Margarethe hadművelet keretében megszállták a mindaddig területileg és katonailag független Magyar Királyságot. Innentől kezdve minden döntés és történés csak akkor következhetett be, ha ahhoz a németek hozzájárultak. E naptól kezdve hazánk 46 évre elveszítette állami önrendelkezését.²⁰ A szélsőséges diktatúrát ugyanis egy másik idegen uralom, a Szovjetunió megszállása követte miután 1944. szeptember 23-án a Vörös Hadsereg elérte Magyarország területét. A Nyugat végérvényesen elárulta Közép- és Kelet-Európát: a térségben beállt erőviszonyokat végül Churchill és Sztálin az 1944. október 9-e és november 17-e között megrendezett moszkvai konferencián a hírhedt „százalékos megállapodás” jegyében szentesítette.²¹ Az 1944-től 1945-ig tartó időszakban Magyarországon a Horthy-rendszer bukásával, a rövid nyilas uralommal²², valamint a fosztogatással és erőszakkal kísért kommunista hatalomátvétellel ideológiai alapon is megkezdődött a politikai, gazdasági és társadalmi átrendeződés: „*Nem polgárok lakták többé az országot, mint a két háború között,*

¹⁸ Máthé Áron: Megszállók és megszállottak. *Kommentár folyóirat.* (4), 2019. 19–30. o. 24. o.

¹⁹ Szakály Sándor: Elveszett önállóság. A megszállás forgatókönyve és megvalósítása. *Rubicon.* 22(5), 2011. 57–59. o.

²⁰ Magyarország Alaptörvénye, 2011. 2. o. (link: <https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf>.) Letöltés: 2024. január 31.

²¹ Jenkins, Roy: *Churchill II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005. 281. o.

²² Szándékában több ponton is átfedést mutatott a szovjetek átalakítási programjával, csupán idő híján nem voltak képesek a végrehajtásba belekezdeni.

illetve 1990 után, hanem alattvalók és elvtársak."²³ A kommunista rezsim kialakította diktatórikus, elnyomó mechanizmusait. A politikai ellenzék, a szabad sajtót és az egyéni szabadságjogokat folyamatosan bedarálták, az ország politikai és gazdasági élete pedig szigorú ellenőrzés alá került.

Szabadsághiányos rendszer alakult ki. A szovjet uralom egyet jelentett azzal, hogy a közép- és kelet-európai nemzeteket, így Magyarországot is elszigetelték mind filozófiai, mind kulturális értelemben vett természetes közegétől, azaz Nyugat-Európától és a keresztény vallási hagyományoktól²⁴ – értelemszerűen tehát a „nyugati” mint kifejezés a disszertáció további részében nemcsak egy geográfiai régióra, hanem egy kultúrátípusra is utal. Ekkortól kezdve a Nyugat hivatalosan mint az ellenséges „másik”, mint valami idegen jelent meg Magyarország számára. Ebből fakadt, hogy a szabadsághiányos körülményeket felismerők sok esetben éppen a nyugati liberalizmusban fedezték fel a megoldást a szabadság problematikájára. A marxizmus ugyanis annak ellenére, hogy nyugati gyökerekkel rendelkező doktrína, azáltal hogy a térséget geopolitikailag leválasztotta, egyidejűleg elszakította az aktuális áramlatoktól is a szabadság értelmezésében, mivel a korabeli liberális szemlélet mint szabadságeszme elsősorban a nyugati kultúrtörténet utóbbi néhány száz évének jelensége, így jórészt nyugati orientációjú volt. Vagyis érvényesülése erőteljesen függött attól, hogy mennyire kapcsolódik az adott ország a nyugati közösséghez, miközben annak ellenfelei, a kommunista tábor értelemszerűen a modern nyugati kultúra elutasításában érdekeltek²⁵, s teszik mindezt egy doktrinális rendszerben és ideológiai szorításban. A szabadságeszme szempontjából tehát megállapítható, hogy Közép- és Kelet-Európa országai egészen az 1980-as évek végéig elvesztették a 20. századot. Köztük Magyarország is mint Európa egyik, a Szovjetunió érdekszférája alá tartozó állama egy ideológiailag merev, gazdaságilag pazarló, technológiailag versenyképtelen rendszer részeként, szabadsághiányos állapotban hibernálódott közel fél évszázad erejéig.

1.2. Szovjet doktrínák: tudományos szocializmus

A klasszikus szabadságfogalom alapján szabadnak lenni annyit jelent, mint szabadsággal rendelkezni, meg- és felszabadulni. Negatív értelemben a szabadság kényszermentesség, vagyis hogy az ember nem áll más külső tényező hatalma vagy befolyása alatt, míg pozitív értelemben

²³ Schmidt Mária: *Egyazon mércével: A visszaperelt történelem*. Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 98. o.

²⁴ Brzezinski, Zbigniew: *A nagy sakktabla: Amerika világelsősege és geopolitikai feladatai*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2017. 24. o.

²⁵ Szacki, Jerzy: *Liberalizmus a kommunizmus után*. Central European Press, Budapest, 1995. 53. o.

a tényleges lehetőség, a szabadság valaminek a megtételére.²⁶ A modern szabadságértelmezés azonban változáson ment keresztül, s az egyéni szabadságjogok primátusát, hatalmat vagy gazdagságot jelent.²⁷ A 20. század kezdetén ezzel összhangban az európai szabadságesszmét az antiliberalizmus két formája tartotta fogságban: a nemzetszocializmus (nácizmus) és a nemzetközi szocializmus (bolsevizmus). Mindkét eszmerendszer politikai ellenségképe utópisztikus jellegéből adódóan, természetesen a nyugati szabadságelvű liberalizmus volt: egymással hamarabb egyeztek meg és ki, mint bármilyen fajta liberalizmussal. A nácizmus egy látszólag racionális rendszert épített irracionális alapokra, amelyet végül katonailag számoltak fel. A bolsevizmus pedig racionális elvekre építve hozott létre végletesen irracionális, szétesésbe átfordult működést.²⁸

Georg Wilhelm Friedrich Hegel német filozófus, a német idealizmus legjelentősebb képviselője komoly hatást gyakorolt a marxista–leninista tanok²⁹ kialakulására és fejlődésére. Hegel szabadságfelfogása alapvetően dialektikus. Szerinte a történelem célja elérni az erkölcsnek és a politikai helyzetnek az ideáját, ami nem más, mint a szabadság; vagyis a világtörténelem annak az elvnek a fejlődésfokozata, amelynek a tartalma maga a szabadság tudata. Értelmezése alapján a szabadság nem csupán a külső korlátok hiánya, hanem az önrendelkezés és az önmegvalósítás képessége, amely akkor valósul meg, amikor az ember mint ember teljes mértékben kiemelkedik a természetiségből, s felismeri, elfogadja sajátos helyét és szerepét a társadalomban.³⁰ Hegel számára a szabadság azonban nem csupán az egyéni akarat szabad kifejezése, hanem az objektív szellem megnyilvánulása egyben, amely a társadalmi és történelmi folyamatokban testesül meg. Ezért a szabadság kizárólag a társadalmi és politikai intézményekben valósulhat meg, amelyekben az egyén beolvadhat az univerzális akaratba és a közös célba. Hegel tehát arra törekszik, hogy úgy őrizze meg a modern ember egyéni szabadságát, hogy összehangolja azt a közösségi szabadság fogalmával.³¹ Mindez azért lényeges, mert Hegel meglátása szerint a polgári társadalomban az ember nem *citoyenként*

²⁶ Pásztor Péter (főszerk.): *Magyar Politikai Enciklopédia*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Budapest, 2020. 532. o.

²⁷ Hayek, Friedrich August von: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991. 51. o.

²⁸ Gerő András: *Liberális látószög*. Habsburg Történelmi Intézet, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2022. 40–41. o.

²⁹ A magyarországi kommunisták hivatalos kiadványai és tanulmányai, például a *Munkásórség*, a *Népszava* vagy a *Kommunista Újság*, bemutatják a párt hivatalos álláspontját a szabadság fogalmáról. Továbbá a marxista–leninista filozófia és politikai elmélet művei, például Marx, Engels, Lenin és a Szovjetunió későbbi vezetőinek írásai elemzik a szabadság fogalmát a proletariátus és a munkásság szempontjából.

³⁰ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1966. 117. o.

³¹ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 269. o.

viselkedik, nem a politikai közösség céljaiért tevékenykedik, hanem saját önös céljait kívánja előmozdítani. Vagyis a *citoyent* szembeállítja a polgári társadalom emberével, azaz a *burzsoával*: a polgári társadalom értelmezése és e megkülönböztetés Hegelen keresztül Karl Marxig komoly jelentőséggel bír.³²

Karl Marx, Friedrich Engels és Vlagyimir Iljics Lenin a hegelianizmusból kiindulva, de azt kritizálva és átértelmezve fejlesztették tovább saját elméleti kereteiket: ez volt a hegelianizmus három családjának baloldali ága. Hegelt követve úgy tartották, hogy a történelem előre meghatározott céllal és értelemmel rendelkezik, amelyet a kommunizmus eljövételével azonosítottak, s amely irányba szükségszerűen haladnak. Alapvetően a szabadság a marxizmusban az ember ember általi elnyomásának megszüntetését jelenti, az elnyomás alapja azonban a termelőeszközök tulajdonviszonyainak egyenlőtlenségében rejlik, amely az adott pillanatban a burzsoázia és a proletariátus – reményeik szerint végső – harcában nyilvánult meg. A marxista–leninista tanok éppen ezért inkább a társadalmi és gazdasági igazságosság, valamint a kollektív érdekek védelme felé irányultak, míg a szabadság fogalmát az osztályharc kontextusában értelmezték. E szerint a szabadság általánosságban véve nem a nyugati liberális elképzeléssel megegyező egyének vagy az egyéni jogok szabadsága, hanem a proletariátus szabadsága, amikor a munkásosztály és a szegényparasztnak megszabadulnak az elnyomó osztályok uralmától, majd átválnak egy osztály nélküli, kommunista társadalomra. Vagyis az egyéni szabadság koncepciója háttérbe szorul, s a kollektív szabadság, azaz a proletariátus felszabadulása és a társadalmi igazságosság érvényesülése válik elsődlegessé.

Szabadságfelfogásuk gyökerét a *burzsoá* és a *citoyen* tagolódásában látják: úgy vélik, hogy a modern polgári társadalom a *burzsoá* önértékét szolgálja, az egyéni szabadságjogok pedig ennek az önzésnek a jogi biztosítékait nyújtják, így a valódi szabadság eléréséhez a dichotómia megszüntetése szükséges.³³ Míg Hegel esetében a bürokrácia testesítette meg az egyetemes osztályt, Marxnál, Engelsnél és Leninnél ez a proletariátus volt. Ahogyan Engels fogalmaz: „a demokratikus köztársaság a proletariátus diktatúrájának egy speciális formája.”³⁴ Korai írásaikban a munkásosztály emelkedik ki mint az emberi felszabadulás filozófiai záloga, amelynek forradalma révén az ember közösségi lény és így szabad lehet. Az egyéni felszabadulást Marx és Engels számára a szocializmus jelentette a kapitalizmus

³² Kiss Csaba: Hegel, Tocqueville és a szabadság két fogalma. *Magyar Filozófiai Szemle*. (2), 2016. 129–143. o. 133. o.

³³ Kiss Csaba: *Forradalom és történelem: Tocqueville kontra Marx*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2018. 42. o.

³⁴ Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Selected Correspondence*. Foreign Languages Publishing House, New York, 1950. 486. o.

osztályellentéinek és osztálytársadalmi hierarchiájának a lebontásával, miközben Lenin inkább a proletárdiktatúra által vezetett proletariátus uralmat tekintette a valódi szabadság és egyenlőség megtestesítőjének, amelyet csak az osztályharc győzelmével lehetett elérni.

Ebben a folyamatban nagy hangsúlyt fektettek a politikai és a társadalmi intézmények tényleges irányításának kérdésére is. Úgy látták ugyanis, hogy a kortárs intézményeket a tőkésosztály uralja nem csak a gazdasági hatalmukon keresztül, hanem ideológiai értelemben is, így befolyást gyakorolva az emberek mindennapi gondolkodására.³⁵ „Az állam »külön elnyomó hatalom«. Engels ezt a nagyszerű és csodálatosan mély meghatározást itt a lehető legvilágosabban fogalmazta meg. Ebből pedig az következik, hogy azt a »külön elnyomó hatalmat«, amellyel a burzsoázia a proletariátust, a maroknyi gazdag a dolgozók millióit leigazza, fel kell hogy váltsa egy olyan »külön elnyomó hatalom«, amellyel a proletariátus leigazza a burzsoáziát (a proletariátus diktatúrája). Éppen ebben áll az »államnak mint államnak a megszületése«. Éppen ebben áll az az »aktus«, amely a társadalom nevében birtokba veszi a termelési eszközöket. És magától értetődik, hogy az egyik (burzsoá) »külön hatalomnak« ilyen felváltása a másik (proletár) »külön hatalom« által semmiképpen sem mehet végbe »elhalás« formájában.”³⁶ Tehát a marxista–leninista doktrínák megalkotóinak és követőinek nem általánosságban az emberek feletti dominanciával volt gondjuk, hanem azzal, hogy azt nem ők gyakorolják: míg deklaráltnan mindenfajta uralom ellen irányultak, a gyakorlatban végül még szigorúbb, még elnyomóbb uralmat alakítottak ki.

A marxizmus–leninizmus kidolgozói miközben a proletártömegek forradalmát elkerülhetetlennek vélték, magát az osztálytudatot meg akarták teremteni és egy forradalmi élcsapat vezetését tartották szükségesnek. „A politikai osztályöntudatot a munkás csak kívülről kaphatja, azaz a gazdasági harc körén kívül eső területről, a munkások és a munkáltatók egymáshoz való viszonyának körén kívül eső területről. Az egyetlen terület, ahonnan ezt a tudást meríteni lehet: valamennyi osztály és réteg az államhoz és a kormányhoz való viszonyának területe, valamennyi osztály egymásközötti viszonyának a területe. Ezért arra a kérdésre: mit kell tenni, hogy a munkásokat politikai tudáshoz juttassuk? – nem lehet csupán azt a választ adni, amellyel a gyakorlat emberei, az ökonomizmus felé hajló gyakorlati emberekről nem is szólva, többnyire beérik, azt a választ ugyanis, hogy: »menjünk a munkások közé«. Ahhoz, hogy a munkásokat politikai tudáshoz juttassák, a szociáldemokratáknak el kell menniük a lakosság

³⁵ Sowell, Thomas: Karl Marx and the Freedom of the Individual. *Ethics*. 73(2), 1963. 119–125. o., 119. o.

³⁶ Lenin, Vlagyimir Iljics: *Állam és forradalom*. Magyar Helikon, Budapest, 1971. 25–26. o.

*valamennyi osztálya közé, minden irányban szét kell küldeniök hadseregük osztagait.*³⁷ Az egyént tudatlannak és önzőnek tekintik, míg a vezetés feltételezhetően felvilágosult és bölcs, alkalmas arra, hogy irányítsa az egyes emberek tevékenységét. Ebből következik, hogy a marxista–leninista elvekre építkező totalitárius rezsimekben kevés vagy egyáltalán nincs helye sem a magántulajdonnak, sem a szabad vállalkozásnak, mivel ezek az egyéni érdekeket képviselik, amelyek gátat szabnak a közösségi érdekérvényesítésnek³⁸ – a valóságban a munkásosztályra és a szegényparasztoakra hivatkozó szűk réteget képviselő kommunista pártelit központi hatalmának. Az egyének ezt az önrendelkezésüket pedig vagy önként adják fel, vagy erőszakkal veszik el tőlük.³⁹

Marx, Engels és Lenin kritizálták a nyugati liberális szabadságfogalmat, amely *„a nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta.*⁴⁰ Úgy vélték, hogy a nyugati liberalizmus nem tudja megoldani a kapitalizmusból eredő társadalmi problémákat, sőt az osztályok közötti, társadalmi egyenlőtlenségek fenntartását szolgálja, így saját osztálykorlátjai miatt nem képes megvalósítani a teljeskörű szabadságot.⁴¹ Ebben az értelemben Marxék mondhatni, „helyesen” értelmezték a kapitalizmust, de tévesen hitték, hogy az ember felszabadítható a munka alól, és elérhető egy olyan világ, amely mentes mindenféle elnyomástól. Annak leplezésére, hogy ebben ők is kudarcot vallottak az 1960–1970-es évekre a szovjet blokk országaiban egyre látványosabban teret nyert az amerikai életstílus és társadalmi modell kritikája, mivel ott a társadalom nagy része magántulajdonnal rendelkező emberekből állt, vagyis az amerikanizmus fogalma egyenlővé vált az individualizmus elvével, amely ellentétes volt a kollektívizmussal.

Kirajzolódik tehát, hogy a marxista–leninista elvekhez kapcsolódó módszertan kollektivisták megközelítéssel társul egy utópisztikus világnézet alátámasztására. Ezt követően az utópiák új formáinak megjelenésével együtt felmerült az erőteljes igény a történelem önkényes alakítására, a társadalom „tudományos módszerekkel” való megtervezése által. A kommunista uralom így nem is annyira a tiltásokban és elfojtásban rejlett, mintsem inkább abban, hogy a mélystruktúrák manipulálásán keresztül átalakította az egész társadalmi szerkezetet, *„ezért aztán nem annyira a politikai hatalom szörnyű kinövése a társadalomban,*

³⁷ Lenin, Vlagyimir Iljics: *Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései.* Szikra Kiadó, Budapest, 1948. 99–100. o.

³⁸ Molnár Tamás: *Utópia: örök eretnokség.* Szent István Társulat, Budapest, 1991. 123. o.

³⁹ Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról.* Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

⁴⁰ Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A Kommunista Kiáltvány.* Kossuth Könyvkiadó és Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1959. 10. o.

⁴¹ Szacki, *Liberalizmus a kommunizmus után.* 80. o.

*mint inkább magának a társadalomnak a metamorfózisa” volt.*⁴² A marxizmust valójában mindig az az ambíció vezérelte, hogy bebizonyítsa, képes egy új, osztály nélküli társadalmat felépíteni, vagyis magát a kommunizmust. A probléma tehát bizonyos értelemben nem az volt, hogy a kommunizmus felszámolta volna a nyugatról érkező szabadságelvű liberalizmus ideológiai befolyását Közép- és Kelet-Európában, hanem az, hogy megkísérelte lerombolni magát azt a társadalmi alapot, amelyen egy önálló nemzeti szabadságeszme tudott volna építkezni. Ha létezett is egy erőteljesebb szabadságelvű liberális mozgalom a régióban, akkor sem volt sok esélye arra, hogy túlélje azokat az évtizedeket, amelyek alatt a kommunizmus megvalósította programját.⁴³

Látható, hogy a marxista–leninista tanok földi paradicsomról alkotott téves elképzelése téves gyakorlatot szült. Kelet- és Közép-Európa országaiban a kommunista mozgalom ily módon idővel egyre inkább eltávolodik, majd teljességgel függetlenedik a kommunizmus eredeti filozófiájától, még inkább a szabadságtól, mint olyantól, s a saját politikai, illetve propagandaszükségeit kezdi irányítani. Megadja Gábor eszmetörténész megfogalmazása szerint a teljes szabadság ködös utópiáinak ígéretét azáltal kívánja beteljesíteni, hogy megszünteti a jelenleg létező világot annak minden változatosságával, kényszereivel és szabadságaival együtt. A szabadságot a hatalommal azonosítja, és ezért egyre nagyobb hatalomra is törekszik annak érdekében, hogy a szabadság abszolút legyen. Küzdelmében minden ellenállást, kételkedést és esetlegességet el akar törölni, ami az utópista legfőbb ellenfele, legyen az a tudományosan alátámasztott vagy érzelmi alapú vízióknak – vagy akár mindkettőnek – elkötelezett híve. Azonban az esetlegesség megszüntetésével az utópista éppen magát a szabadságot veszélyezteti.⁴⁴

1.3. Szovjet eszköztár: létező szocializmus

Marx számára a történelem nem csupán események véletlenszerű sorozata, hanem olyan megfigyelhető rendszer, amely bizonyos törvények és modellek szerint működik. Ennek a nézetnek a kidolgozását hajtotta végre az Annales-kör francia történészcsoportja, különösen Fernand Braudel által. Braudel három szintes elmélete a történelmi elemzés egy befolyásos kerete, amely a történelmi folyamatok hosszú távú változásait és azok következményeit vizsgálja.

⁴² Lefort, Claude: *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. Polity Press, Cambridge, 1986. 79. o.

⁴³ Szacki, *Liberálisizmus a kommunizmus után*. 52–82. o.

⁴⁴ Megadja Gábor: *Közép-európai emigránsok modernség-képe: Menekülés a modernitás elől*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2017. 92. o.

A legfelső szint a felszíni és a rövid távú eseményekre összpontosít, mint például politikai események, háborúk vagy gazdasági válságok. A középső szint a középtávú ciklusokat foglalja magában, amelyek évtizedekig vagy évszázadokig tartanak. Ide tartoznak például a gazdasági ciklusok, a társadalmi változások és az intézményi átalakulások. A mélystruktúra olyan alapvető társadalmi és gazdasági rendszerek, intézmények és folyamatok összessége, amelyek lassú változásokon és hosszú távú tendenciákon keresztül hatnak a történelem alakulására.⁴⁵ A mélystruktúra, a középszint és a felszíni jelenségek egymással összefüggő módon hatnak egymásra, meglátása szerint azonban a történelem valódi célja és feladata a felszín helyett a mélystruktúrák, azok változásainak elemzése és feltárása.⁴⁶ Braudel elméletét magyarázó modellként is használhatjuk annak bemutatására, hogy a magyarországi szovjet rezsím stratégiája a struktúrák, kiemelten a mélystruktúrák manipulálásán keresztül az volt, hogy a gyakorlatban hosszú távon átalakítsa és megszilárdítsa a társadalom alapvető szerkezeteit úgy, hogy az az ő politikai és ideológiai érdekeinek megfelelően. Vagyis Bank Barbara, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának tagja összegzése szerint annak érdekében, hogy különféle destruktív és konstruktív természetű intézkedések révén a nemzetközi szinten szűkítse Magyarország mozgásterét, a határokon belül pedig megteremtse az egypárti államot.⁴⁷ Elméleti determinizmusuk tehát szembe került a gyakorlati voluntarizmusukkal: nem hagyták maguktól folyni és bekövetkezni az eseményeket, hanem siettetni, a saját szájuk íze szerint alakítani akarták a történelmet. Ennek érdekében a szovjet vezetés számos módszert alkalmazott úgy, mint a politikai és intézményi szerkezetváltás, a gazdasági tervezés és irányítás és a társadalmi kontroll és propaganda.

1.3.1. Politikai szerkezetváltás: párthegeónia

A magyar társadalom erőszakos átalakulása már a szovjet megszállás előtt elkezdődött, ugyanis az európai zsidóság nemzetszocialista német kormány által eltervezett, szisztematikus és tömeges kiirtása súlyosan megsebezte a magyar társadalmat is. A holokausz a múlt század negyvenes éveiben ment végbe, s körülbelül hatmillió európai, zsidó származású személy halálát okozták: az egyik intézkedésből következett a másik, döntések sora született meg és

⁴⁵ Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III*. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

⁴⁶ Braudel, Fernand: A történelem és társadalomtudományok: A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales: A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2007. 163–192. o.

⁴⁷ Bank Barbara: A vármegyék Magyarországon a szovjet megszállás első évében. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 247–266. o. 250. o.

ösztönözte a további, egyre radikálisabb kivitelezést egészen a tervezett és végkifejlett elpusztításig. A német megszállás tehát erőszakkal alakította át Közép- és Kelet-Európa, köztük Magyarország etnikai összetételét. Mindez létrehozott egy olyan kiszolgáltatott helyzetet, amely kedvező alapot biztosított a későbbi szovjetek által szándékosan végzett, politikailag motivált intézményi szerkezetváltáshoz és hatalmi átcsoportosításokhoz, más néven a teljes társadalmi átrendeződést célzó törekvésekhez.

1944-re, amikor Magyarországot megszállta a német hadsereg, a zsidó népesség aránya a legnagyobb volt az európai tengelyhatalmak sorában. Az ezt megelőző években ez a szám még tovább nőtt, mivel más európai országokban százezrével gyilkolták a zsidókat. A magyarországi zsidóság az ország német megszállása előtt európai viszonylatban sajátos helyzetben volt: habár több diszkriminatív, jogfosztó intézkedés sújtotta a zsidó közösséget⁴⁸, amelyek gyakorlatilag kirekesztették őket az ország gazdasági körforgásából, a zsidók olyannyira integrált tagjai voltak az őshonos népességnek, hogy a magyar kormány tengelybeli tagsága ellenére nem volt hajlandó alkalmazni a „rasszizmus” náci koncepcióját, amelynek más országokban tömeges deportálás, tervszerű halálra éheztetés és tömeges kiirtás volt a következménye. 1944. március 19-én Magyarország megszállása azonban véget vetett a magyar zsidóság részleges megtűrése által jellemzett időszaknak, s közösségeik közvetlen életveszélybe kerültek. Az 1944-es törvények szinte azonnal folytatták a korlátozások kiterjesztését. Első lépésként a zsidókat a lakóhelyükön kívül négy hüvelyk nagyságú hatágú sárga csillag viselésére kötelezték. Ezt követte a „törvényes” kifosztásuk. A megszállást követően a zsidók vagyonát zár alá vonták, üzleteiket elkobozták, valamint számos közszolgálati és értelmiségi foglalkozásból – mint például orvos, ügyvéd, tanár, színész, újságíró – teljesen kizárták és eltávolították őket. Minden zsidót el kellett bocsátani a közszolgálatból, a helyhatósági igazgatásból, a köztestületektől és a közművektől.⁴⁹ A zsidó jogászoknak és közjegyzőknek meg kellett szüntetniük a tagságukat a Jogászkamarában, míg a

⁴⁸ 1938. évi XV. törvénycikk (Első zsidótörvény): a „társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosítása” érdekében korlátozta a zsidók részvételét bizonyos szakmákban és foglalkozásokban. A törvény értelmében a zsidók aránya a szellemi szabadfoglalkozásokban, így például az ügyvédi és orvosi pályán, legfeljebb 20% lehetett.

1939. évi IV. törvénycikk (Második zsidótörvény): a zsidók arányát a szabadfoglalkozásokban és az üzleti életben legfeljebb 6%-ban maximálta. Ezen kívül zsidónak minősítette azokat is, akiknek két nagyszülőjük zsidó volt, függetlenül attól, hogy maguk vallásilag zsidónak tekintették-e magukat.

1941. évi XV. törvénycikk (Harmadik zsidótörvény): a nürnbergi faji törvények mintájára készült. Megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést, valamint a házasságon kívüli nemi kapcsolatokat is bűncselekménnyé nyilvánította. Emellett kiterjesztette a zsidó fogalmát, így már az is zsidónak minősült, akinek legalább egy nagyszülője zsidó volt.

⁴⁹ Budapesti Közlöny, 78(73), 1944. március 31. (link: https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiKozlony_1944_03/?query=Budapesti+K%C3%B6z1%C3%B6ny%2C+1944.+m%C3%A1rcius+31.&pg=192&layout=s.) Letöltés: 2023. október 2.

Sajtó-, Színházi és Film kamara zsidó tagjainak ki kellett lépniük. A zsidó alkalmazottak 25%-át 1944. április 30-ig kellett elbocsátani, további 25%-ot 1944. május 31-ig, a maradék 50%-nak megengedték, hogy további 6 hónapig (1944. október 1-jéig) a helyükön maradjanak azzal a feltétellel, hogy foglalkoztatásukat a kormánybiztos engedélyezi a munkáltatójuknak. E rendelet végrehajtása során április 26-ig az összes zsidót eltávolították, akinek még vezető pozíciója volt a magyar bankok, az ipari és kereskedelmi vállalatok irányításában. A kereskedelmi és szállítási miniszter elrendelte minden zsidó tulajdonú bolt bezárását, valamint az áru- és leltári készlet elkobzását. A rendelet értelmében minden zsidó üzletembernek azonnal be kellett zárnia a vállalkozását – csak Budapesten a 30 ezer boltból és üzletből közel 18 ezer zsidó tulajdonút zártak be.⁵⁰ Április 16-án⁵¹ megkezdődött a zsidók lakhatásának szabályozása, vagyis a vidéki zsidók gyűjtőtáborokba és gettókba koncentrációja, majd deportálása. Mindezek végül a teljes megsemmisítéshez vezettek. A népiirtás két formában valósult meg: az egyik esetben a gyilkosok házról házra jártak, szó szerint vadásztak a zsidókra, míg a másik esetben a tömegesen megölni kívántakat vonatokon szállították az erre a célra létrehozott megsemmisítő és munkatáborokba, így Auschwitz felé.⁵² Az emberiség e példátlan tragédiájának, a zsidóság elleni népiirtásnak ezen időszakát vézskorszaknak nevezzük.

Mindezek után az 1944 tavaszától megszállt ország lakossága a szovjet bevonulást még eltérő módon ítélte meg. Egyesek számára a Hitler-barát rendszer veresége maga a felszabadulást jelentette, míg másokban egyfajta „csöbörből vödörbe” érzületet ébresztett.⁵³ Jogosan. Losonczy Ágnes könyvében mindezt kifejezően úgy foglalta össze, hogy „*A kommunisták olyanok, vagy még rosszabbak, mint a fasiszták voltak – állították egyesek – mert azok pusztulást ígértek és azt is hozták, emezek szabadságot ígértek, az ígéret földjének reményével biztattak, és pusztulást hozták – sok embernek.*”⁵⁴ Maga a szovjet vezetés a hivatalos dokumentumokban saját haderejére „megszálló hadseregként” hivatkozott, míg a hatalom kiépítésekor és azt követően a Vörös Hadsereget csupán „felszabadítóként” lehetett említeni.⁵⁵ A szovjet katonai-rendőri jelenlét és annak következményei azonban egyértelmű megnyilvánulásai voltak annak, hogy a politikai szféra és a lakosság teljesen másként tekint az

⁵⁰ Stratégiai Szolgálatok Hivatala Kutatási és Elemzési Osztály: *A zsidók Magyarországon. Múlt és jövő.* 15(1–2), 2004. 89–113. o. 98. o., OSS CID #86231R, 1944. július 26.

⁵¹ 2001. április 16-a óta ez a nap A Holokauszt Magyarországi Áldozatainak Emléknapja.

⁵² Varga, *Az „Endlösung”*. 8–9. o.

⁵³ Gyarmati György: *Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945–1956.* In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben.* Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2013. 405–432. o.

⁵⁴ Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem.* Holnap Kiadó, Budapest, 2005. 105. o.

⁵⁵ Földesi Margit: *A megszállók szabadsága.* Kairosz Kiadó, Budapest, 2002. 138. o.

előtte álló helyzetre: magyarán világossá vált, hogy a „felszabadítók” valójában „elfoglalók”, s a korábbi megszállóktól átvett hatalom szovjet gyakorlói megkezdték a sztálini típusú rendszer kiépítésének folyamatát.⁵⁶ Következésképpen „*Magyarország 1944–1945 fordulójának téli hónapjaiban inkább volt történelmi-földrajzi fogalom, mint társadalmi-politikai entitás.*”⁵⁷

„Demokratizálódás” a nép nevében a nép nélkül

A német megszállás által megtépzott magyar társadalomra további drasztikus csapást mért a szovjet hadsereg bevonulása, amely felmérhetetlen károkat okozott. A németekkel szemben harcoló katonáik halála miatt sok más esetben ártatlan magyar embereken álltak bosszút. Tószegen egy „ismeretlen körülmények” között elhunyt szovjet katona halála miatt agyonlőttek 11 helyi lakost.⁵⁸ Az elnéptelenedett szellemfaluként ismert Kápolnapusztán két magyar katona civil ruhában lőni kezdte a szovjeteket, akik bosszúból kiirtották a falu teljes férfi lakosságát⁵⁹, a háború után a túlélők többségét pedig sváb származásuk miatt kitelepítették. A Népgondozó Hivatal adatai szerint 1946 és 1948 között legalább 185 ezer német nemzetiségi személyt fosztottak meg az állampolgárságától és telepítették Németországba, további 135 ezer főt az Amerikai Egyesült Államok által megszállt övezetbe és 50 ezer főt a Szovjetunió fennhatósága alá tartozó övezetbe⁶⁰; továbbá a magyarországi németek 248.600 kataszter holdnyi földje és ingatlanjaiknak a 74,1%-a került az állam tulajdonába.⁶¹ Encsencs községben egy férfi felindulásból megölt egy szovjet katonát, miután az a feleségével erőszakoskodott. A meggyilkolt katona bajtársa megtorlásaként öt személyt azonnal agyonlőtt, majd 105 helyi lakost túszként összefogtak és elhajtottak a községből.⁶² A nőekkel szembeni tömeges nemi

⁵⁶ Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*. 43, 1998. 183–205. o. 186. o.

⁵⁷ Gyarmati György: Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 35–54. o. 36. o.

⁵⁸ L. Balogh Béni: Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. In: Horváth Zsolt – Kiss, Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 193–220. o., 207. o., Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltár (JNSzML) IV.415.b. 605/1946.

⁵⁹ MúltKor: A kiirtott magyar szellemfalura emlékeztek. *MúltKor*. 2014. március 17. (link: <https://multkor.hu/cikk.php?id=40767>.) Letöltés: 2024. március 1.

⁶⁰ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája, 1945–1950*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988. 101. o.

⁶¹ Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993. 191. o.

⁶² L. Balogh, *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. 208. o., MNL OL Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltár (SzSzBML) IV.401.c. 707-44.

erőszak egyébként a szovjet katonák által elkövetett egyik legsúlyosabb erőszakos cselekedet volt: csak Budapesten 50 és 200 ezer között lehetett a megerőszakolt nők száma.⁶³

A front elvonulása után a népi önszerveződés révén létrejövő úgynevezett nemzeti bizottságok kezdték meg többek között az áldozatul esett nők abortuszának, a halottak méltó eltemetésének, a tetvetlenítésnek és más egyéb, emberellenes cselekedeteknek és háború okozta károknak a kezelését. A nemzeti bizottságok eredetileg a munkásokból és a paraszterdekek képviselőiből, a szakszervezeti küldöttekből, valamint a helyi közbizalmat élvező értelmiségi körökből vagy tanultabb közrendűekből – mint például lelkipásztorok, tanítók, ügyvédek, orvosok – verbuválódtak össze. Ezek a csoportok a polgári demokratikus átalakulásban érdekelt kisközösségek voltak, amelyek az egyes települések politikai-szerveződési fórumaiként is funkcionáltak.⁶⁴ Ennek következtében gyorsan általános gyakorlattá vált, hogy politikai szereplők ezeknél a szervezeteknél jelentkeztek részvételi szándékaikkal. Gyakorta lokális szinten sikerrel elősegítették, sőt olykor maguk is előidézhatték demokratikus pártok megalakulását vagy újjáéledését, továbbá támogatóan léptek fel az emberek politikai folyamatokba és döntéshozatalba való bevonását illetően.⁶⁵

Az ország felszabadított részein ezen népi hatalmi szervek eleinte nagy hangsúlyt kaptak a közigazgatás politikai szempontú megtisztításában⁶⁶, ugyanis az Ideiglenes Nemzeti Kormány részéről először a nemzeti bizottságokat szánták a közigazgatás új demokratikus szerveinek, miszerint *„az új, demokratikus kormányzatnak nem lehet más útja az államszervezet és a közigazgatás helyreállítása és kiépítése felé, mint hogy alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szerveket, egységesíti, összekapcsolja őket és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket.”*⁶⁷ Azonban a kommunisták egyre veszélyesebbnek ítélték meg létezésüket, így a közigazgatási szervek újjászervezése – valójában a központosított társadalmi és politikai újjászervezés – során önkénytelenül is ellenlábasává váltak az ideiglenes kormány által „demokratizálódás” útján kialakítandó új igazgatási intézményrendszernek. Mindennek következtében a nemzeti bizottságokat előbb politikai szerveknek minősítve emelték ki a közigazgatási szisztémából: *„a nemzeti bizottságok mint a demokratikus pártok helyi*

⁶³ Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*. 41(1–2), 1999. 85–107. o., 85–86. o.

⁶⁴ Gyarmati, *Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban*. 42. o.

⁶⁵ Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. In: Babics András, et al. (szerk.): *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960.: Felszabadulásunk emlékére*. MJ. Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztály, Pécs, 1961. 125–145. o., 125. o.

⁶⁶ Balázs Béla: *Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1961. 34. o.

⁶⁷ Erdei Ferenc: A népi önkormányzat útján. *Délmagyarország*. 1944. december 29. Idézve: Gyarmati György: *Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. Valóság*. 27(6), 1984. 9–19. o., 10. o.

*szövetségei politikai szervek, tehát maguk ne illeszkedjenek be a közigazgatás szervezetébe.*⁶⁸ Majd a 1030/1945. ME. számú rendelet végül egyenesen illetéktelennek nyilvánította és a közigazgatási hatáskörüktől megfosztotta azokat,⁶⁹ helyükre pedig az újra létrejövő községi képviselőtestületeket, törvényhatósági bizottságokat és az elöljáróságokat léptette.⁷⁰ Mindez egyet jelentett azzal, hogy a nemzeti bizottságok elvesztették politikai befolyásukat a magyar közéletben. A civil szféra önszerveződésének ilyen módon történő korlátozása még nehezebbé tette az egyének és csoportok részvételét a közéletben és a társadalomban. Következésképpen az 1945 tavaszán „kiszámíthatatlan módon” bekerült népi elemeket – ergo a mindennapi embereket kiszorították a közigazgatásból. A rendelet ellenben kiemeli a közigazgatás személyi vonatkozású működésének fontosságát, vagyis hangsúlyozza abban a tisztviselők helyes kiválasztását.⁷¹

Innentől kezdve világossá vált, hogy a Magyar Kommunista Párt (MKP) a továbbiakban nem a nemzeti bizottságokon, hanem a „személyi vonalon” keresztül az új közigazgatási szervezetben való pozíciók megszerzésére összpontosított. A közigazgatási státuszok újbóli betöltésekor értelemszerűen olyan személyeket részesítettek előnyben, akik valamilyen formában a múltban kapcsolódtak a baloldali politikához – a káderhiány okán akár a szakmai hiányosságok felett is szemet hunyva. A Magyar Kommunista Párt ebben a folyamatban szoros együttműködést folytatott a Vörös Hadsereggel és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) egységeivel⁷², ugyanakkor a vonatkozó rendelet alapján a közszolgálatra jelentkezők „alkalmasságát” az igazoló eljárás volt hivatott megállapítani. A vonatkozó rendelet szerint az eljárás tárgya, hogy az érintett „1939. évi szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit.”⁷³ Az eljárás lefolytatásáért a területileg illetékes főispán által életre hívott igazoló bizottságok feleltek. A bizottság hét tagja közül öt tagot a Függetlenségi Frontba tömörült öt politikai párt – a Független Kisgazda Párt (FKgP), a Magyar Kommunista Párt, a Nemzeti Paraszt Párt (NPP), a Polgári Demokratikus Párt (PDP)

⁶⁸ A minisztérium 14/1945. ME. számú rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. 1945. január 4. Magyar Közlöny. 1945. 1. sz. Idézte: Gyarmati György: *Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. Valóság.* 27(6), 1984. 9–19. o., 10. o.

⁶⁹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1030/1945. ME. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 14/1945. ME. sz. rendelet kiegészítéséről. 1945. április 26. M.K. 1945. 20. sz. Idézte: Gyarmati György: *Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. Valóság.* 27(6), 1984. 9–19. o., 10. o.

⁷⁰ Gallé Gábor – Koditek Bernadett–Láng József – Szabó Zsuzsa: *A Gulág gödi rabjai.* Göd Város Önkormányzata, Göd. 2017. 23. o.

⁷¹ Farkas Gábor: *Közigazgatási reformkérdések a koalíciós kormányzat idején, 1945–1948. Levéltári Közlemények.* 55(1), 1984. 51–89. o. 85. o.

⁷² Gyarmati, *Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban.* 43. o.

⁷³ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 15/1945. ME. sz. rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Idézte: Gyarmati György: *Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. Valóság.* 27(6), 1984. 9–19. o. 11. o.

és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) – helyi szervezetei által javaslatba hozott öt-öt párttag közül a főispán sorsolt ki.⁷⁴ Vagyis a bizottságon belül a pártbefolyás gyakran döntő szerepet töltött be.

Az igazoló bizottságok jelentősége a politikai és társadalmi átrendezés szempontjából kiemelkedő volt. Ezek a bizottságok a hamis módon „demokratikus” elvekre hivatkozva létrehozott közigazgatási reformkoncepció részeként működtek, de valójában – túlmutatva a megfélemlítés szándékán – mélyebb politikai célokat szolgáltak: az egyéni felülvizsgálatokkal elkezdődött a közigazgatás és a politikai törekvések egyre szorosabb összefonódása, amely aztán végigkísérte a koalíciós időszakot.⁷⁵ Feladataik közé tartozott a felnőtt lakosság korábbi tevékenységének feltérképezése és nyilvántartása, hogy azután a hatalmon lévők a nemkívánatos személyeket eltávolíthassák az állásaikból és azokra az emberekre cserélhessék le őket, akik támogatták az új politikai rendszert. Ez a gyakorlat erősítette a hatalmi kontrollt a közigazgatási apparátus felett és elősegítette az új politikai elit beépülését a kormányzati és adminisztratív struktúrákba. Így az igazoló bizottságok nemcsak az állami intézmények és a politikai elit átstrukturálásában, hanem a hatalmi viszonyok átalakulásában is kulcsszerepet játszottak a magyar társadalmon belül.

Leszámolás a politikai ellenfelekkel

1944. október 15-én a teljes Horthy kori vezetőség megbukott, s a nyilas hatalomátvétellel az ország kiszolgáltatottá vált a hitleri agonizáló politikának. Nem túlzás azt állítani, hogy 1944. október 15. és december 21. között Magyarország egy légüres vákuumba került, mivel nem volt egyetlen meghatározó hatalmi erő sem, amely az ország érdekeit képviselhette volna. Mindez annak ellenére történt, hogy az év végén nem szabad körülmények között, hanem szovjet „támogatással” létrehozták a demokratikus többpártrendszer látszatát keltő Ideiglenes Nemzetgyűlést – s másnap az Ideiglenes Nemzeti Kormányt –, amelybe túlnyomórészt a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai, a Független Kisgazdapárt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt és a Magyar Kommunista Párt delegálta tagjait. Egy új hatalmi struktúra megteremtése így kétségtelenül sürgető feladatnak bizonyult mind az állam, mind a társadalom szempontjából⁷⁶, sőt 1945 őszére a választások időszerűsége

⁷⁴ Schönwald Pál: Igazoló eljárások 1945–1948. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1971–72.* Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1973. 252. o.

⁷⁵ Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. *Valóság.* 27(6), 1984. 9–19. o. 11. o.

⁷⁶ M. Kiss Sándor: Elitcsere a változások idején. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás.* Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 55–82. o. 58. o.

megkérdőjelezhetetlenné vált, s a nemzetközi elváráson túl a hazai igény is megérett arra, hogy a társadalom legitimálja a magyar államiságot. Csakhogy – Tony Judt fordulatával élve – „*a kommunisták a Vörös Hadsereg poggyászában érkeztek.*”⁷⁷

Az első nemzetgyűlési választásokat – amely a kommunisták magabiztosságából adódóan valószínűleg az egyetlen valóban „szabad” választás volt – a második világháborút követően 1945. november 4-én tartották meg. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés szinte közvetlenül előtte, 1945. szeptember 13-án elfogadta az új, modern választási törvényt, amely előírta, hogy a nemzetgyűlési képviselőket általános, titkos, közvetlen és egyenlő választójog alapján kell megválasztani. Azonban a demokratikus úton való menetelés nem volt töretlen, ugyanis az általánosság elvét számos esetben szűkítették, amelynek következtében 150 ezer fő esett ki a választói névjegyzékből: a Magyar Kommunista Párt korábbi elképzeléseinek megfelelően az új választójogi szabályozás politikai alapon szelektálta és szűkítette a szavazásra jogosultak és a megválaszthatóak körét azok kizárásával, akik „*ellen a népbíróság marasztaló ítéletet hozott, vagy aki ellen a népjogvédelem vádiratot, bocsátott ki [...] aki hazaárulónak, háborús vagy népellenes bűnösnek minősül [...] aki a Volksbundnak vezetője, tagja vagy támogatója volt, vagy magát német nemzetiségűnek vallotta, aki a fasisztának minősített egyesület tagja volt korábban, és azok a csendőrök és tisztviselők is, akiket nem igazoltak az igazolóbizottságok.*”⁷⁸ A kvalifikációt az Országos Nemzeti Bizottság (ONB) biztosította összesen hét induló párt – a Nemzeti Parasztpárt, a Polgári Demokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt, az Független Kisgazdapárt, az Szociáldemokrata Párt, a Magyar Radikális Párt (MRP) és a Demokrata Néppárt (DNP) – számára.

Az október 7-i törvényhatósági választásokat követően november 4-én megrendezett nemzetgyűlési választáson összesen 4.774.653 szavazásra jogosult állampolgár vett részt. Az érvényes szavazatok eloszlása a következők szerint alakult: Független Kisgazdapárt 57,03%, Szociáldemokrata Párt 17,41%, Magyar Kommunista Párt 16,85%, Nemzeti Parasztpárt 6,87%, Polgári Demokrata Párt 1,6%, Magyar Radikális Párt 0,12 %. A kisgazdák országosan abszolút többséget szereztek, és valamennyi választókerületben ők kapták a legtöbb szavazatot. Annak ellenére, hogy a Független Kisgazdapárt így elegendő mandátummal rendelkezett ahhoz, hogy egyedül is kormányt alakítson, a Szovjetunió nyomására mégis koalíciós kabinet jött létre,

⁷⁷ Judt, Tony: *A háború után – Európa története 1945 óta.* Európa Kiadó, Budapest, 2007. 92. o.

⁷⁸ 1945. évi VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. (link: <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=94500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42.>) Letöltés: 2024. február 2.

amelyben egyaránt helyet kaptak a kommunisták, a szociáldemokraták és a parasztpártiak.⁷⁹ A nemzetközi kötelezettségek és a politikai környezet által is sulykolt koalíciókényszer egyedülálló választás- és politikatörténeti jelenséget teremtett, mivel a kormányt alkotó pártok közel 97%-ban töltötték meg a parlamenti patkót. E számszerűség a maga mivoltában azt az illúziót keltette, hogy az ország szavazópolgárainak szinte egésze kormánypárti volt.⁸⁰

A kisgazdák „önkorlátozásába” hathatósan beavatkozott a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amelyet a Szovjetunió irányított Kliment Jefremovics Vorosilov révén. Moszkva a minisztériumi tisztségek és a tárca elosztásában is döntő befolyást gyakorolt. Például a belügyminiszteri posztot, amelyet a kisgazdák eredetileg a sajátjuknak szántak, végül a kommunista párt képviselője kapta meg. Az új kormány végül 1945. november 15-én alakult meg a kisgazdapárti Tildy Zoltán vezetésével. A testületben további hat miniszteri tárca kapott a Független Kisgazdapárt, míg három-három tárca jutott az Szociáldemokrata Pártnak és a Magyar Kommunista Pártnak, egyet pedig az Nemzeti Parasztpártnak osztottak ki. Minden párt egy-egy államminiszteri pozíciót kapott, beleértve a kisgazdákat, a kommunistákat és a szociáldemokratákat.⁸¹ Ez azt jelentette, hogy a kisgazdák részesedése a végrehajtói hatalom hierarchiájának különböző pozícióiban mindenütt alulmaradt, s az abszolút győztes párt összesen annyi minisztert delegálhatott a kormányba – a miniszterelnököt is ide sorolva –, mint a szavazók által kevésbé preferált három koalíciós társa együttesen.⁸² A megosztott miniszteri posztok elosztása tovább mélyítette a politikai feszültséget és a kormányzati stabilitás kihívásait az országban.

Az 1945. évi nemzetgyűlési választás és az azt követő új államiság kialakulásának folyamata a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt számára jóval túlmutatott a társadalmi támogatottságukon. A választás nem csupán a törvényhozásban való képviseletüket növelte meg, hanem a végrehajtói szférában is aránytalan túlsúlyba helyezte őket, létrehozva ezzel egy aszimmetrikus hatalmi struktúrát. Ezután a hatalmi pozíciók megszerzése iránti törekvés kódolta a konfliktust a koalíciós pártok együttműködésében. Míg a kisgazdák az új rendszer mihamarabbi megtörésén, addig a kommunisták e rendszer megőrzésén és térfoglalásuk más politikai fórumokra való

⁷⁹ Rapali Vivien Regina: *Az 1945-ös nemzetgyűlési választások.* (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-1945-os-nemzetgyulesi-valasztasok>.) Letöltés: 2024. február 2.

⁸⁰ Gyarmati, *Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban.* 40. o.

⁸¹ Felkai Ferenc: Tildy Zoltán elnöklésével megalakult az új kormány. *Kossuth Népe.* 1(161), 1945. november 16. 1. o.

⁸² Gyarmati, *Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban.* 40. o.

kiterjesztésén fáradoztak.⁸³ A Magyar Kommunista Párt számára az 1945. évi választások tanulsága az volt, hogy demokratikus és parlamentáris módon nem lesz képes biztosítani hatalmi pozícióit. Az állampolgárok szavazatai pedig éppen ellenkezőleg, még hátrányosan is érinthették azokat. Ennek következtében más eszközökhöz kellett folyamodnia annak érdekében, hogy korrigálja a választás eredményeit: hiába nyert abszolút fölényrel a Független Kisgazdapárt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács részvételével 1946. március 5-én életre hívták a Baloldali Blokkot⁸⁴ annak érdekében, hogy szisztematikusan leépítsék és eltüntessék a többségi pártot a politikai színtérről.

A Baloldali Blokk nyomására a köztársasági elnök 1947. július 25-én feloszlatta a nemzetgyűlést és új választásokat írt ki 1947. augusztus 31-ére. A kommunisták e válságos helyzetet kihasználva az országgyűlési képviselőválasztásokról szóló törvényjavaslatot nyújtottak be. Az országgyűlési választásokról szóló 1947. évi XXII. törvénycikk⁸⁵ számos elemet tartalmazott, amelyek olyan mértékben torzították a választási folyamatot, hogy az alkalmatlanná vált a szabad választások lebonyolításának biztosítására; kékcédulás választásokként vonult be a történelembe. A kék háttérnyomású ideiglenes választói névjegyzékkivonatok (a Magyar Kommunista Párt által kibocsátott kék cédulák) lehetővé tették, hogy az országot járó kommunisták az ország különböző részein, akár 15–20 helyen is szavazhassanak ugyanazon a választáson, miközben lakhelyüktől távol voltak. Továbbá a kommunista értelmezés szerint reakciós és fasiszta csoportok választójogának csorbítása következtében 700 ezer embert zártak ki a választói névjegyzékből és fosztották meg őket a szavazás lehetőségétől, amely közel 10%-os kiesést jelentett a választásra jogosultak körében.⁸⁶

Az előzményekről szólva, elindult egy intenzív kampány a Független Kisgazdapárt politikusai ellen, amelynek mondvacsinált célja az volt, hogy megszabaduljanak a múltbéli „fasiszta maradványoktól”. A Baloldali Blokk törekedett arra, hogy különböző politikai eszközökkel csökkentse a nagyobb kormánypárt mandátumtöbbségét. Ezek közé az eszközök közé tartoztak a népítéletek, amelyek során a kisgazdák jobbszárnyát az úgynevezett „reakció elleni küzdelemben” ellenségként azonosították. Emellett kiemelkedő szerepet játszottak a

⁸³ Salamon Konrád: Baloldali Blokk – nép megosztottság. *Új Forrás*. 29(1), 1997. január 1. 60–70. o., 60. o.

⁸⁴ Izsák Lajos: Osztály- és pártharcok, politikai irányzatok a felszabadulás utáni években. *Társadalmi szemle*. (7), 1981. 52–65. o., 60. o.

⁸⁵ 1947. évi XXII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. (link: <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=94700022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>.) Letöltés: 2024. február 2.

⁸⁶ Juhász-Pintér Pál: Az 1947-es „kékcédulás” választások. In: Házi Balázs, et al. (szerk.): *„Ma demokráciát, holnap szocializmust”: A diktatúra kiépülése és működése 1944–1956*. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, Budapest, 2022. 142–149. o.

pártközi értekezletek is ebben a folyamatban. Ezeken az értekezleteken a kommunisták hatékonyan képviselhették az érdekeiket, mivel azoknak a mechanizmusa nem a parlamenti erőviszonyok, hanem paritásos alapon működött, így megkerülve a többségi döntéshozatalt.⁸⁷ Az események tehát egyértelműen rámutattak arra, hogy egy, a törvényeket ignoráló, totális hatalom minden korlátot elsöprő kiépítése zajlott, amely az egy párt, egy vezér, egy út, egy cél végkimeneteléhez vezetett. A „szalámi-politika” végtére is így a polgári viszonyok közel fél évszázados felszámolását jelentette, beleértve azt az alapvető polgári, demokratikus szabadságjogot is, hogy az ember a saját hazájában szabadon szavazhasson.⁸⁸

Eliticsere, azaz a közigazgatási apparátus metamorfózisa

A közigazgatási rendszer átalakulása már a hadihelyzet változásával párhuzamosan önkénytelenül megkezdődött, miután a Horthy-kormányzat tagjai, valamint a Szálásira felesküdt politikailag befolyásos vezető tisztviselők egy jelentős része hátrahagyva az országot elmenekült. A beosztott közhivatalnokok közül voltak, akik habár úgy érezték, nincs félnivalójuk a rendszercsere okán, engedelmeskedtek az evakuálási utasításoknak és elhagyták otthonaikat. Ezzel lényegében megkezdődött a közigazgatási szervek, a bíróságok és a honvédség megtisztítása az úgynevezett népellenes elemektől⁸⁹, amelyek az új rezsim képviselőinek szemében a fasizmust, a sovinizmust és a fajgyűlölet eszméit is magáévá tevő Horthy-rendszer 25 éve során szivárogtak az államapparátusba.⁹⁰

Az 1940-es évek második felében elfogadott jogi és közigazgatási intézkedések – legyenek azok törvények vagy rendeletek – a korábbi politikai és társadalmi rendszer alapvető átalakítását eredményezték Magyarországon. Ezek az intézkedések lehetővé tették egy úgynevezett „forradalmi átalakulás” folyamatának elindítását, amely a baloldali erők számára nyitott utat arra, hogy eltávolítsák a potenciális politikai ellenfeleket és a régi rendszer által támogatott érdekcsoportokat, azaz felszámolják azokat a politikai és társadalmi erőket, amelyek az 1919-es hatalomátvétel után a vezető elitet és a hozzájuk hű berendezkedést képviselték.⁹¹ Kezdetben megcsonkították vagy korlátozták azoknak a szervezeteknek és intézményeknek az

⁸⁷ Rapali Vivien Regina: *Hatalmi harc a koalíción belül: a Baloldali Blokk*. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/hatalmi-harc-a-koalicion-belul-a-baloldali-blokk>) Letöltés: 2024. február 2.

⁸⁸ Zinner, *Büntetőjog és hatalom*. 197. o.

⁸⁹ Magyar Kommunista Párt: Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. A Magyar Kommunista Párt javaslata.

⁹⁰ Schönwald, *Igazoló eljárások 1945–1948*. 250. o.

⁹¹ Zinner Tibor: *Háborús bűnösök perei: Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49. Történelmi Szemle*. 28(1), 1985. 118–140. o. 118. o.

anyagi forrásait, amelyek hagyományosan fontos szerepet töltek be a társadalmi és a kulturális életben, ezzel ellehetetlenítve az önszerveződés lehetőségeit a civil szférában.⁹² Ezt követően az önkormányzati szervek újjászervezésekor a Nemzeti Bizottság, illetve a helyi politikai szervek kezdeményezésére sor került a németpárti és a tőkés réteg nagyobb részének eltávolítására.⁹³ Az intézkedések között szerepeltek a korábban már említett igazolási eljárások, az internálások, a magyarországi németek kitelepítése, valamint a népbíráskodás és a „B-listázás” is komoly társadalmi és politikai hatásokkal járt. A magyarországi internálási gyakorlat 1945 után olyan intézkedések összessége volt, amelyeknek a mondva csinált célja a preventív államvédelem volt, másszóval hogy megvédjék a társadalmat a potenciális veszélyektől és szavatolják a nemzetbiztonságot az ország újjáépítése és stabilizálása érdekében.⁹⁴ A valódi cél azonban a társadalom megfélemlítése, a hatalmat nem támogató politikai ellenfelek eltávolítása, valamint azoknak a társadalmi rétegeknek a felszámolása volt, amelyek hűek maradtak a korábbi rendhez.

Ezek az intézkedések szorosan kapcsolódtak a háborús és népellenes bűncselekmények elkövetőinek azonosításához és felelősségre vonásához, a fasiszta/nemzetiszocialista, illetve annak nevezett szervezetek, érdekcsoportok és pártok felosztatásához, valamint a németek kitelepítéséhez. A németek kitelepítése mögött egy politikailag motivált rendőri-bírói rendszer állt. Eleinte kifejezetten politikai rendőrségi, rendőrhatalmi tevékenységnek minősült, amelynek célja az volt, hogy a német nemzetiséget kollektíven bűnösnek nyilvánítsák, és ezáltal veszélyesnek minősítsék az államra és a társadalomra nézve, noha nem követtek el bűncselekményt. Ezen ürügyön a politikai rendszer rendőri és bírói felügyelet alá helyezte a társadalmat és a gazdaságot, amelynek részeként politikai motivációk mentén vezérelte az internálási és kitelepítési döntéseket, vagyis a szovjetek hozzáálltak a komplett német nemzetiség elleni koncepciók eljárásnak.⁹⁵ A rendőrségi felügyelet e célból való kézben tartásán túl a belügyminisztériumi tárca szerepe kiemelkedő volt ebben a folyamatban, mivel az önkormányzati közszolgálati tisztviselők kinevezését közvetlenül a belügyminiszteri jogkörbe helyezték, így lehetővé téve, hogy csak a kommunistákat vagy a velük szimpatizáló kádereket nevezzék ki.⁹⁶ Ez a politikai irányítás és ellenőrzés fokozatosan növelte a kommunista hatalmat és befolyást az országban az igazságszolgáltatásra is kiterjedően.

⁹² Zinner, *Büntetőjog és hatalom*. 204. o.

⁹³ Farkas Gábor: Közigazgatási reformkérdések a koalíciós kormányzat idején, 1945–1948. In: *Levéltári Közlemények*. 55(1), 1984. 51–89. o. 53. o.

⁹⁴ Zinner, *Háborús bűnösök perei: Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49*. 121. o.

⁹⁵ Zinner, *Büntetőjog és hatalom*. 183. o.

⁹⁶ Gyarmati György: Impériumváltás 1945 – avagy csöbörből vödörbe. *Korunk*. 3(26), 2015. 53–62. o., 60. o.

A népbíráskodás szovjet példa alapján történt bevezetése során a kommunisták szétverték a polgári kori bírósági rendszert⁹⁷, a hagyományos bíróságok hatáskörét szinte teljesen megvonták még a politikailag legkevésbé érzékenynek tartott ügyekben is. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hatalom 1945 és 1956 között 1100 bírót mozdított el a hivatalából⁹⁸, s a korábbi bírósági rendszer helyett a politikai szervek által kinevezett, többnyire politikai és katonai háttérű laikusok alkották a bírói testületeket.⁹⁹ Tehát a „fasiszta múlt” felszámolása igazságszolgáltatási tevékenységgé avanszált. Rákosi Mátyás és köre közvetlenül politikai célokra használta az igazságszolgáltatást azáltal, hogy arra terelte a folyamatokat, hogy a mindennapi politikai ellentéteket nemcsak a parlamenti pártokkal, de a volt uralkodó réteggel és annak szövetségeseivel – nem ritkán a valódi parasztsággal – szemben a népbíróságokon rendezzék. A döntő pillanat 1945. július 22-én következett be, amikor Révai József a *Szabad Népből* tulajdonképpen kijelentette, hogy „reakciós az, aki antikommunista”. Innentől kezdve a „reakció elleni harc” nemcsak egy adott pártot és annak támogatói körét határozta meg évtizedekre, hanem a teljes magyar társadalom életét befolyásolta.¹⁰⁰ Ennek következtében ugyanis az ellenzéki erők elvesztették a teljes politikai támogatást, tulajdonképpen „szalonképtelenné” váltak, s így a népbíróságok szabadon megkezdhették a politikai ellenfelek ügyeinek kezelését. Az 1945. évi VII. törvény értelmében felállított népbírósági külön tanácsok fő feladata az volt, hogy azokat, akiket politikai úton kiszorítottak a hatalomból, igazságszolgáltatási eszközökkel büntessék meg, akár személyes szabadságuktól, akár életüktől is megfosztva őket.¹⁰¹

Ugyanakkor a kommunista terminus technikus alapján, az úgynevezett „fasiszta maradványok” eltávolítása nem csupán az igazságszolgáltatás területét érintette, hanem számos más adminisztratív intézkedést is magában foglalt. Ide tartoztak az igazolási eljárások és az internálási gyakorlatok elvárások alatti teljesítése okán létrehozott „B-listák” is.¹⁰² A közalkalmazottak létszámának leépítéséről szóló intézkedés jogi háttérét az 5000/1946. számú *Az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések elnevezésű kormányrendelet* biztosította, amelynek értelmében a tényleges szolgálatból el

⁹⁷ Liktör Zoltán Attila: Jogállamiság, alkotmányosság, bírói függetlenség a szuverenitás historikus tükrében. *Kommentár folyóirat*. (1), 2024. 104–112. o., 111. o.

⁹⁸ Zinner Tibor: A jogtípárástól az érdemi jogegység felé vezető út 1944/45. In: Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Kúria, Budapest, 2023. 76–113. o., 89. o.

⁹⁹ Zinner, *Büntetőjog és hatalom*. 183. o.

¹⁰⁰ Németh László: „Révai József (...) elemében volt, mikor vagdalkozni kellett.” A Szabad Nép szerepe 1948-ban. *Valóság*. 61(4), 2018. 105–128. o., 112. o.

¹⁰¹ Zinner Tibor: A magyar nép nevében? In: Horváth Zsolt – Kiss, Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 105–124. o., 121. o.

¹⁰² Uo.: 122. o.

kellett bocsátani mindazokat, „*akiknek a hivatali működése az ország demokratikus szellemű ujjaalakítását [sic!] tevőlegesen nem szolgálja.*”¹⁰³ A „B-lista” alkalmazása lehetővé tette a kommunista hatalom számára, hogy a politikailag nem kívánatos egyéneket kirekessze és megbélyegezze, sőt különösebb indoklás és jogorvoslati lehetőség nélkül megfossza állásától, ezzel biztosítva saját pozícióinak megerősítését. Ezen elitcserének nevezett folyamat során ugyanis az addigi elitet fokozatosan kiszorították, helyüket pedig kommunistákkal és hozzájuk lojális emberekkel töltötték fel, akiket szakképzettség híján gazdasági érdekekkel igyekeztek legitimálni a társadalom szemében.¹⁰⁴ A szűkebb értelemben vett közigazgatási szféra, valamint a közüzemi alkalmazottak létszámát tekintve, hozzáadva az ezzel egyidejűleg lefolytatott magánalkalmazotti redukciót a 100 ezer főt is meghaladta azon személyek száma, akiket B-listára helyeztek és eltávolítottak. A családtagokkal együtt pedig több mint negyedmillió főt érintett az ilyen módon bekövetkezett társadalmi és gazdasági veszteség, ami súlyos egzisztenciális krízist okozott számukra.¹⁰⁵

A kommunista hatalomátvétel során a különféle rendőri, igazságszolgáltatásbéli és adminisztratív eszközök révén levezényelt közigazgatási metamorfózis drámai módon megváltoztatta az ország irányítását, valamint politikai és gazdasági elitjének összetételét. Az elitcsere a szovjet rezsime idején a szabadság korlátozásához, a demokrácia és jogállamiság aláadásához, a politikai hatalom centralizálásához, továbbá társadalmi átrendeződéshez vezetett, amely a kommunista párt és az államhatalom által irányított ellenőrzött rendszer kialakítását célozta. Ennek eredményeként Magyarország politikai és társadalmi viszonyai alapvetően megváltoztak és az ország teljesen új irányt vett az új elit és az általa preferált politikai rendszer vezetésével.

1.3.2. Gazdasági szerkezetváltás: a magántulajdon felszámolása¹⁰⁶

A Szovjetunió gazdasági szerkezetváltása komoly hatást gyakorolt Magyarországra a kommunista rezsime ideje alatt, mivel a magyar vezetés főként a Szovjetunió által az 1930-as

¹⁰³ 5000/1946. ME rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. (link: https://jogkodex.hu/jsz/1946_5000_me_rendelet_6232073) Letöltés: 2024.03.01.

¹⁰⁴ Rapali, Vivien Regina: *Tisztogatás a közigazgatásban: a B-listázás.* (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/tisztogat-as-a-kozigazgat-asban-a-b-listaz-as>) Letöltés: 2024.03.01.

¹⁰⁵ Gyarmati György: *Harc a közigazgatás birtoklásáért: A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában.* *Századok.* 130(3), 1996. 497–570. o.

¹⁰⁶ Felhasznált irodalom: Ö. Kovács József: *Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben.* In: Csikós Gábor, et al. (szerk.): *Váltóállítás: Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2017.

években kidolgozott gazdaságpolitikát követte. E szovjet modell és munkaerő-gazdálkodási politika következtében végbement társadalomtörténeti jelenségeket indukáló hatásoknak a gyökere az egynemű állami szabályozás. A központosítás elsősorban az erőltetett iparosításra és a kollektivizálásra összpontosított, amelyek végső célként a kommunista rendszer és az uralt társadalom meghatározott módon való újratermelését voltak hivatottak szolgálni.¹⁰⁷ Hosszú távon jelentős változásokat idéztek elő a magyar társadalomban, valamint a gazdaság fejlődésére és struktúrájára nézve.

A gazdasági megfontolásokat többnyire alárendelték a harmadik világháború esetleges kirobbanására való felkészülésnek. Ezt jól példázza az erőltetett ütemű iparosítás koncepciója, amelyet az első ötéves terv (1950–1954) keretében fogalmaztak meg. Az erőltetett iparosítás folyamán kijelölték a gazdaság stratégiai fontosságú iparágait – bányászat, kohászat és acélipar, azaz nehézipar-centrikusság érvényesült –, amelyek a gazdasági fejlődés súlypontjait képezték, habár túlfeljesztésüket a hadiipari szükségleteken túl semmi nem indokolta. Sőt, a kedvezőtlen feltételek olyan sajátos strukturális állapotot teremtettek, amely az ágazati struktúrában konfrontációkat, gyorsító hatása révén pedig egyes üzemekben súlyos hiányt generált.¹⁰⁸ A nyersanyag forrásokon túl az emberi erőforrások túlnyomó többsége is ezekbe az iparágakba áramlott: 1953-ban 371 ezer volt a munkásnők száma, míg az 1956-ig terjedő időszakban a keresők létszám-növekedésének közel felét (46%-át) ők tették ki.¹⁰⁹ Az állami nagyipar munkaerő-ellátását elősegítő kisipari szektor felszámolásának következtében 1953-ra az 1949. évi 224 ezerről 40 ezerre zuhant a foglalkoztatottak száma.¹¹⁰ Az 1950-től az évente felvett mintegy 20–25 ezer szakmunkástanuló jelentős hányada parasztcsaládból származott (az 1952. szeptemberre vonatkozó beiskolázási terv például a vasiparban 30%-ban, a bányászatban 50%-ban irányozta elő a parasztfiatalok arányát)¹¹¹, amely az ipari munkásság ugrásszerű gyarapodását és a mezőgazdasági népesség gyors csökkenését eredményezte. Habár ez utóbbi ideiglenesen enyhítette a tőkés fejlődés olyan korábbi ellentmondásait, mint a mezőgazdasági munkaerőfelesleg és az ipari munkaerőhiány, hosszú távon torzulásokat és feszültségeket okozott a gazdaságban, akadályozva ezzel a növekedést. A foglalkozási szerkezet mélyreható

¹⁰⁷ Löffler Tibor: *Diktatúra a munkaerő felett* (Belényi, Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára (1948-1956)). *Hitel*. 6(7–12), 1993. 109–112. o., 109. o.

¹⁰⁸ Bekker Zsuzsa: *Mit írjunk a tiszta lapra? Jánossy Ferenc (1914-1977). Szemelvények Jánossy Ferenc műveiből. Közgazdasági Szemle*. 44, 1997 május. 369–406. o., 384. o.

¹⁰⁹ Belényi Gyula: *Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén. 1949–1953. Párttörténeti Közlemények*. 30(4), 1984. 79–111. o., 90. o.

¹¹⁰ Központi Statisztikai Hivatal: *Statisztikai Évkönyv*. 1957. 66. o., 73. o.

¹¹¹ Belényi, *Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén*. 93. o., MNL OL MTH ir. III. 1952. 10. d. Kollégiumi előterjesztések 1–102. 10.d. Az 1952. évi beiskolázási terv.

átalakulásán túl az 1940-es évek közepétől olyan további tektonikus változások is bekövetkeztek a magyar társadalomban, amelyek felborították a korábbi hierarchiát a felső rétegek alulra gyűrésével, valamint az alsó rétegek felemelésével.¹¹²

Az 1945. évi földosztás és kollektivizálás esetében olyan beavatkozást hajtottak végre a földbirtokviszonyokban, amely teljes mértékben megváltoztatta a földtulajdon megoszlásának arányait a társadalomban. Az úgynevezett „földreform” révén a kommunista vezetőség megszerezte és megszilárdította az ekkor még a társadalom jelentős részét kitevő vidéki lakosság látszólagos támogatását, illetve politikai befolyását, ezáltal korlátozva a politikai ellenzék mozgásterét, hozzájárulva a rendszer legitimációjához és a rezsim hatalmi pozícióinak megerősítéséhez. Más szóval a háborús állapotok közepette radikális társadalmi és hatalmi átrendezést vittek véghez, vagyis a földreform az állampárt hatalombirtoklásának egyik legfontosabb eszköze, letéteményese lett.

„Földreform” mint hatalomtechnikai és társadalomátalakítási eszköz

Az 1945. évi földügy nem csupán agrártörténeti kérdés. A szovjet típusú agrárpolitika fontos szerepet töltött be a birtokhierarchia és a hagyományos társadalom alapvető megváltoztatásában. Sőt, a Magyar Kommunista Párt számára a földelkobzás, majd földosztás a hatalomtechnikai eljárás egyik, ha nem a legdöntőbb eszköze volt, amely a teljes társadalmat radikálisan érintette.¹¹³ A föld alárendeltje lett a strukturális változásoknak.

A reformok megjelenése a 19. századra nyúlik vissza. Hagyományosan olyan széles néprétegeket érintő változást vagy megújulást jelentettek, amelyek szem előtt tartották a hosszú távú gazdasági és társadalmi hatásokat, miközben jogi normákat biztosítottak. A polgári demokratikus, liberális földreformprogramok fő ismérvei, hogy a földet, mint termelőeszközt, működő tulajdonként a termelő tulajdonába helyezték, egyúttal biztosítva a tulajdonos megélhetését is. Ezzel szemben a szovjet „földreform” – mint fejlesztési projekt – fedőkifejezés alatt földelkobzást, majd földosztást hajtottak végre, amely a privátgazdaságok erőszakos felszámolását eredményezte. A demokratikus elveket mindig csak jogszabályi szinten ismerték el, míg a gyakorlatban a „diktatúra törvényei” uralkodtak. A „mezőgazdaság szocialista átszervezésére”, azaz a földbirtoklás magántulajdonának államosítására és a tulajdonnak a

¹¹² Uo.: 79. o.

¹¹³ Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor, et al. (szerk.): *Váltóállítás: Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottság, 2017. 19–68. o., 35. o.

„proletárállamnak” való átruházására ily módon a „szocialista forradalom” egyik legfontosabb vívmányaként tekintettek.¹¹⁴

A „földreform”¹¹⁵ egyik elsődleges célja az volt, hogy biztosítsa a mezőgazdasági termelés intenzitását, s ezáltal zavartalanul garantálja az állami bevételt és a lakosság ellátását. A parasztság kiemelt szerepet játszott ebben a folyamatban, főleg miután a látszólagos történelmi igazságtételt követően földtulajdont szereztek és önálló gazdákká váltak¹¹⁶, ugyanis ezzel a mezőgazdaság újjáépítésének a terheit is rájuk hárították, így a termelési potenciáljuk nélkülözhetetlen volt.¹¹⁷ Mindez önkéntelenül együtt járt az egykori elit megtörésével. Másodlagos célszemponként jelent meg ugyanis a politikai hatalom minél gyorsabb megszerzése és tartósabb birtoklása érdekében az ellenzéki politikai bázis felszámolása és ellenőrzés alá vonása. Így az egyházi közösségek mellett a „kulákként” megbélyegzett, osztályellenesnek számító egyéni agrárgazdák is 1945-től alapvetően a földkérdések célkeresztjében álltak.¹¹⁸ Az agrárgazdák ugyanis a marxista felfogás szerint azok a parasztok, akik saját termelőeszközök felett rendelkeznek, de egyéni érdekeik és a szociális öntudat hiánya miatt nem képesek a közösségi érdekek mentén a termelést megszervezni; a leninista elvek szerint egyenesen polgári és kapitalista kizsákmányoló vonások jellemzik őket. A földelvételek szédülták a paraszti közösségeket és polgárháborús hangulatot teremtettek a város és a vidék között, amely kettő közti különbség leküzdését tűzte zászlajára a rendszer a munkás parasztság „oldalára” állva.

A nagybirtokos gazdaelit kiiktatásával párhuzamosan tehát megkezdődött a nincstelen paraszti társadalmi csoportok pusztán politikai indíttatásból való „pártfogása”.¹¹⁹ Ezzel a rendszer harmadik ideológiai célkitűzésének, a szocializmus vidéki felépítése során az úgynevezett „munkás-paraszt szövetség” erősítésének kívánt eleget tenni, miközben egy új földbirtokrendszer kialakításán dolgoztak: a régi elitet politikai és gazdasági érdekeltségeiktől megfosztották, míg az új elitet, amely a kommunista párt és a szovjet érdekekhez kötődött, pozícióba hozták. A tulajdonlási és birtoklási szerkezetek diktatórikus megváltoztatásának

¹¹⁴ Paffrath, Constanze: *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945–1949 im Prozeß der deutschen Wiedervereinigung*. Böhlau, Köln, 2004. 51–59. o.

¹¹⁵ A földreform fogalma itt a földosztástól a kollektivizálásig terjedő folyamatra utal.

¹¹⁶ Mathijs, Erik: An historical overview of Central and Eastern European land reform. In: Swinnen, Johan Frans Maria (szerk.): *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe*. Ashgate Publ. Farnham, 1997. 33–54. o.

¹¹⁷ Rugg, Dean S.: *The Geography of Eastern Europe*. Cliffs Notes Inc, Lincoln-Nebraska. 1978. 54. o.

¹¹⁸ Szakács Sándor: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

¹¹⁹ Réti Tamás: A gazdasági rendszerváltás és a korlátozott szuverenitás Kelet-Európában 1945–1948 között. *Közgazdasági Szemle*. 38(12), 1991. 1148–1158. o., 1151. o.

következtében az ország mezőgazdasági területének 34,5%-a cserélt gazdát¹²⁰, azaz 3,2 millió holdat parcelláztak fel 642 ezer új tulajdonos között.¹²¹ Közel 60%-os kistermelői társadalmi tömb jött létre azáltal, hogy előnyben részesítették a kisiparosokat, kereskedőket és törpebirtokosokat.¹²² Abból adódóan, hogy ezen társadalmi rétegek politikai megítélése felértékelődött, megélhetési lehetőségeik és körülményeik is látszólag javuló tendenciát mutattak. Habár a valóságban halasztott kolhozosítás ment végbe, a hatalom a „jutalom” földekért cserébe feltétel nélküli lojalitást várt el.

A magyarországi szovjet rendszer olyan környezetet teremtett, amelyben a lakosság életminősége és anyagi körülményei a rendszerhez való alkalmazkodástól függtek, vagyis az embereknek elemi érdekévé vált az általuk kialakított hatalmi struktúra szolgálata. Az új földbirtokrendszer révén teljes átrendeződést és vele együtt a társadalom rekonstrukcióját hajtották végre oly módon, hogy az végül hajlandó volt legitimálni a rendszert.

„Földreform” mint politikai mítosz

A szovjet instrukciók alapján kidolgozott „földreformnak” a hatalom igyekezett demokratikus látszatot kölcsönözni és történelmi szükségszerűséggel alátámasztani, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése esélyt jelentett a gazdasági elmaradottság behozatalára, illetve az agrár- és munkástömegek emancipációjára. Mindeközben a rendszer a legszélesebb keretek között valósította meg a gazdasági diktatúrát.

A reform klasszikus értelemben jogi normák biztosítására is hivatott, a szovjet „földreform” esetében azonban mindazok teljes negligálása, feloldása történt. A „földreform” kidolgozói a „szovjet jogra” támaszkodva – többek között az orosz joghagyomány miatt is – figyelmen kívül hagyták a római jog tulajdonra vonatkozó kitételeit. Polgári kori jogértelmezés szerint kárpótlás nélküli, „*tilos erőhatalommal, jogtalan vagyonelkobzás*” ment végbe;¹²³ vagyis a szovjet ez esetben fosztóképzőként funkcionált, ugyanis épp kiiktatta az addig a római jog alapján kiépült jogokat és megfosztotta azok történetiségétől. Tudatosan. Az Országos Földbirtokrendező Tanács tagjai előtt ugyanis tudvalévő lehetett, hogy a földelkobzásokat és

¹²⁰ Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*. 57(4), 2015. 583–605. o., 590. o.

¹²¹ Germuska Pál: Pusztulás és újrakezdet: Magyarország gazdasági helyzete 1945-ben. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014. 157–168. o., 159. o.

¹²² Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998. 325–329. o.

¹²³ Beliznay Kinga – Horváth Attila – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 63–214. o., 197–198. o.

földosztásokat nem a magyar rendeleteknek megfelelően hajtották végre: „*Jelentem, hogy a járási orosz katonai parancsnokság rendelkezésére községünkben a földosztást végrehajtottuk a magyar rendeletek figyelmen kívül hagyásával.*”¹²⁴ Vagyis jogállamiság hiányában ahogyan bármi könnyedén rendszerellenesnek minősülhetett, úgy bármi könnyedén szolgálhatta a rendszer érdekeit is. E szerint tehát nem volt magyar jog, csak a Szovjetunió akarata érvényesülhetett.

A gyakorlati tapasztalatok ellenére a rendszer igyekezett a „progresszív” ideológia tudatipari térnyerése által demokratikus(abb) köntösbe bújtatni a történéseket. A parasztgazda társadalom felszámolására különféle fedőkifejezéseket használtak, amelyekkel eltorzíthatták a valóságot. Ilyen például a szövetkezetesítés, amely a 19. században még a magántulajdon védelmét, a kommunista programban viszont épp a privátgazdaságok felszámolását jelentette. A kollektivizálás szintén, amely alatt a közösnek gondolt földek, üzemek és termelőeszközök kollektívákba való gyűjtését értették, de a valóságban az egyéni paraszti magántulajdon erőszakos felszámolása ment végbe. Mindeközben a népnevelő sajtó kampányszerűen ostromolta a kulákokat és népszerűsítette a kolhozmozgalom eredményeit.

Az *új beszéd* tudatipari térnyerését szolgáló, marxista politikai propagandának az elsődleges tájékoztató funkcióját „értelem- és szükségszerűen” a Párt állásfoglalásával összhangban kellett megvalósítania. Ennek megfelelően elsődlegesen igyekezett megteremteni a társadalmi egyenlőséget szolgáló, „demokratikus földreform” politikai mítoszát, valamint kihangsúlyozni Nagy Imre mint „földosztó miniszter” jelentőségét, és hogy ez a „fejlesztési projekt” mindenekelőtt a kommunista pártnak köszönhető.¹²⁵ A sajtóban tételesen közzétették a döntéseket alátámasztó célokat és eszközöket, amelyek egyfajta iránymutatásként funkcionáltak a párttagok és pártaktivisták (agitátorok) számára, akiknek a terepen való jelenlétével is biztosítani kívánták a hatalom akaratának érvényesülését azáltal, hogy felvilágosítást adnak a Párt eredményeiről.¹²⁶ A pedagógusok plakátokon keresztül, a papság pedig a prédikációiban volt köteles kiemelni a kollektivizálás pozitívumait, míg a kritikus megnyilvánulás akár tíz évnyi szabadságvesztéssel is járhatott.

¹²⁴ Andornaktálya község jegyzőjének jelentése a Mezőkövesdi járási főjegyzőnek a szovjet parancsnokság utasítása szerinti földosztásról. Idézte: Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor, et al. (szerk.): *Váltóállítás: Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben.* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2017. 39. o.

¹²⁵ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948.* Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 11–16. o., 58–61. o.

¹²⁶ L. Balogh Béni (szerk.): „*Törvényes*” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015. 456. o.

A társadalmiasítás révén a rendszer sajátos szerepvállalásra kényszerítette a társadalom tagjait, mindeközben a propaganda gondoskodott arról, hogy a tájékoztatás révén megismert információk úgy ériék el az embereket, hogy végül a maguk elhatározásából jussanak a „helyes” következtetésre, folytassanak „megfelelő” életmódot és érvényesítsék azt a társadalmi gyakorlatban.

„Földreform” mint erőszakos állami beavatkozás

Az úgynevezett „földreform” a szovjetizálást, azaz az erőszakos, színlelt modernizálást célozta, amelyhez a parasztság belső gyarmatosításán át vezetett az út. A „kuláktalanítással” felszámolták a paraszti kultúrát és életmódot, valamint szétbontták a paraszti közösségeket annak érdekében, hogy kiszipolyozzák a szocialista projekt számára létfontosságú forrásokat. A rendszer lényegében kezdetektől fogva élt a megfélemlítés és a terror eszközeivel.

A „földreform” a kommunista diktatúra kiépítésére irányuló terv megvalósítását jelentette földelkobzások és földosztások révén, valamint a Vörös Hadsereg mindennapi jelenlétével együtt, amely egyúttal általános és széleskörű zsákmányolásba fogott. E fedőnév alatt tehát erőszakos állami beavatkozást hajtottak végre. Az 1950-es évek végére már szinte minden járásban volt munkásörtség, amely többségében munkás és paraszt származásúakból tevődött össze, s amelyek közreműködésével a bekerítési terv szerint felmérték a helyi befolyásos gazdacsaládokat, majd a megszabott határidőn belül látszólag önkéntes termelészövetkezetekbe való belépési nyilatkozatot írtak alá velük (a fikció fenntartása érdekében még évekig a nevükön is hagyták a földeket¹²⁷). Ráadásul igyekeztek azt a benyomást kelteni, mintha tömeges igény mutatkozott volna a szövetkezesítés iránt, amely alulról jövő szándéknak tulajdonképpen csak teret enged a pártvezetés.¹²⁸ Annak érdekében, hogy minden a szovjet tervutasításnak megfelelően a meghatározott időben és módon megtörténjen, a katonai hadműveleti logikát követve a terror verbális és nonverbális elemeinek alkalmazásától sem riadtak vissza.

A szocialista bekerítés, azaz a mezőgazdasági termelésnek mezőgazdasági termelészövetkezetek és termelészövetkezeti csoportok, illetve állami tulajdonú gazdálkodó szervezetek keretében való újjászervezése céljából a terror visszatérő módszereit alkalmazták.

¹²⁷ Ö. Kovács József: *A Vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945-1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar – német összehasonlításban*. MTA Doktori Értekezés, Budapest, 2011. 153. o.

¹²⁸ Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelészövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. 2014. (link: http://real-d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf.) Letöltés: 2023.04.01.

(1) A gazdacsaládok „önkéntes” beléptetésére verbális, pszichikai nyomásgyakorlást vetettek be. Ezek során a Párt agitátorai napokon át a faluban tartózkodtak, s éjt nappallá téve zaklatták a gazdákat addig, amíg meg nem győzték őket. (2) Előfordult, hogy adminisztratív úton közelítették meg a kérdést, mint például váratlanul kivették a gyermeket az oktatási intézményből, az ipari munkásokat menesztették, vagy a házasodni készülő párt nem eskették össze, míg meg nem győzi a rokonokat. (3) Sokszor erőszakkal is éltek: gumibottal és boxerrel verték, a kályhából szabadkézzel parázskiszedésre kényszerítették, valamint eredetileg gabonátárolásra kiüresített kultúrházakban kínozták az érintetteket. Nem ritkán kiskorúval írták alá a belépési nyilatkozatot. A parasztgazdák számos alkalommal igyekeztek védekezni és ellenállni azáltal, hogy bezárkóztak otthonukba, halogatták a belépést vagy nyílt tüntetést szerveztek.¹²⁹

A társadalmon mindennek ellenére úgynevezett „alkalmazkodó ellenállás” lett úrrá, vagyis a rendszer keretein belül igyekeztek túlélni, amely azonban súlyos gazdasági, társadalmi és környezeti károkat okozott, ugyanis a falusi életformák hátrányos helyzetét rendszerszinten bebetonozták. Bár a kollektivizálási kampányok a racionális mezőgazdaság előmozdítását hangsúlyozták, a tagosítások valódi célja a parasztok földhöz való kötődésének gyengítése volt.¹³⁰ Ennek megfelelően megszűnt a földtulajdon biztonsága, amely egyenes úton vezetett ahhoz, hogy az emberek szabadulni akartak a földtől és egy komoly elvándorlási hullám vette kezdetét, így sokan elhagyták a falut és ipari munkába álltak. Az emberi és természeti erőforrások pazarló kiaknázásával, valamint a falusi egzisztenciák teljes felszámolásával vidéken állandósult a munkaerőhiány. A megmásított tervgazdasági mutatókat és az egyre elhúzódó agóniát külföldi hitelekkel leplezték. A traumatikus élmények (TSZ-pszichózis) következtében pedig az emberek ösztársadalmi szinten olyan deviáns és önpusztító viselkedési formákat vettek fel, mint például az alkoholizmus.¹³¹

A „földreform” címszava alatt radikális állami beavatkozást hajtottak végre, amely megrázó módon ment végbe, nagy társadalmi tömegeket érintett és hosszú távú strukturális hatást fejtett ki. A földelkobzások, majd kényszerkollektivizálások a valóságban rendszerválságot, a kommunista rezsím többsíkú krízisét hozták magukkal, ugyanakkor a kialakult TSZ-neurózis révén a rendszer a maga módján kitermelte a saját gárdáját.

¹²⁹ Ö. Kovács József: A hagyományos paraszti társadalom felszámolása. *Rubicon*. 29(9), 2018. 76–81. o. 81. o.

¹³⁰ Nádasdi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949-1956. *Agrártörténeti Szemle*. 34(1–4), 1992. 154–218. o., 162. o.

¹³¹ Ö. Kovács, *A hagyományos paraszti társadalom felszámolása*. 81. o.

1.3.3. Kulturális szerkezetváltás: a hallgatás nyelve

A szovjet típusú kommunista hatalom az élet minden aspektusát szabályozni kívánta. Ez magában foglalta az ideológiát, a nyelvet, az irodalmat, a művészetet, a tudományt, a családot, mi több még az öltözködést is. Ideológiai normák határozták meg a politikai véleményeket, a zenei kifejezési formák elfogadhatóságát, vagy azt, hogy a nadrágszárak milyen szélessége felel meg a szocialista társadalom elvárásainak.¹³² A szovjet rezsim által végrehajtott kulturális szerkezetváltásnak a célja tehát nemcsak a közvélemény formálása volt, hanem és legfőképpen az, hogy a kulturális életen keresztül a társadalom minden szegmensét a kommunista ideológia és a párt érdekei szerint alakítsa át, sőt a korabeli manipuláció révén mára történelemhamisítást hajtson végre.¹³³ Mindebben a propaganda intézményesítése és széles körű alkalmazása alapvető szerepet játszott. A marxista politikai propaganda ugyanis erőszakosan érvényesített relativizmus¹³⁴, amely az illegalitás virágnyelvén elbeszélve, a tudatformálás és a társadalmi gyakorlatban való meggyökereztetés révén a kommunista építést szolgáló politika igazolásának eszköze volt.¹³⁵

A második világháború befejeztével megkezdődött a Magyar Kommunista Párt által folytatott rendszeres tömegagitáció. 1945 nyarán létrehozták az Országos Propaganda Osztályt, és ekkor indult meg a vidéki agitációs tevékenység ellenőrzése is. A propaganda gépezet beindításával egyidejűleg kialakult a Rákosi Mátyást övező személyi kultusz.¹³⁶ A háború utáni években az egyik legfőbb célkitűzés a munka fontosságának hangsúlyozása és a munkára történő mozgósítás volt, amelyhez kezdetben a *Szabad Nép* és a kommunista párt helyi lapjai, valamint a propagandaplakátok szolgáltak fő csatornaként.¹³⁷ Az emberábrázolásokon kiemelték a munkások és a parasztok kiváló egészségi állapotát, erőteljességét, illetve gyakran a katona–munkás–földműves hármasa jelképezte a nép egységét. Bár az 1920-as évek korai leninista időszakában még egyfajta családellenes tendencia uralkodott a Szovjetunióban, a

¹³² Kolakowski, Leszek: A kommunizmus mint kulturális jelenség. *2000 Irodalmi és Társadalmi Havi*lap. 1., 6–12. o., 6. o.

¹³³ Borvendég Zsuzsanna: *Újságírók és külkereskedők a Kádár-rendszer hírszerzésében*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Kutatási Osztály, Budapest, 2016. 86. o.

¹³⁴ Patapievici, Horia-Roman: Ideológia, propaganda és relativizmus. *Magyar Lettre Internationale*. (72), 2009. 71–72. o., 72. o.

¹³⁵ Sipos Balázs – Takács Norbert: Újságírói normák. In: Bajomi Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Akadémia Kiadó, Budapest, 2005. 53–88. o., 55–57. o.

¹³⁶ Huhák Heléna: A pártakat vizualizálása: Szemléltető agitáció a Rákosi-korszakban. *Valóság*. (8), 2014. 61–74. o., 61. o.

¹³⁷ Apor Balázs: A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945. után. *Sic Itur ad Astra*. (1), 1999. 98–102. o. Idézve: Huhák Heléna: A pártakat vizualizálása: Szemléltető agitáció a Rákosi-korszakban. *Valóság*. (8), 2014. 61–74. o., 61. o.

szocialista realizmus sztálinista korszakára már visszatért a család mint a társadalom alapegysége, ugyanakkor hangsúlyozták a női munkaerő megbecsülését, látszólagos emancipációként prezentálva.¹³⁸

Az 1948–1949-es években fordulat következett be a propaganda jellegében és céljaiban. A hatalom legitimációja vált a legfontosabb prioritássá, miközben az államosítás révén kibővült a meggyőzés eszköztára. A sajtó mellett a nyomdákat és a kiadókat is a párt irányítása alá vonták, amelyek nagy mennyiségben állítottak elő propagandaanyagokat, továbbá a propagandafilmek, filmhíradók is maximális mértékben a párt szolgálatában álltak. Míg a pártközpont a terjesztésre külön szervet hozott létre, a Propagandaanyag Terjesztőt,¹³⁹ a propagandahálózat csúcsszerve a Központi Vezetőség Agitáció és Propaganda Osztálya volt, amelynek létrejöttek a megyei megfelelői. A helyi pártszervek minden propaganda tevékenységét az agitációs és propaganda titkár koordinálta.¹⁴⁰ A hivatalos lapok és rádióadások értelemszerűen a hatalom pozitív képét festették le, ezzel szemben a rendszer kritikája vagy az ellenzői vélemények elnyomása volt jellemző. A kialakuló pártállami rendszer tehát az élet minden területén teljes erővel dolgozott a saját elképzeléseinek megfelelő magyar társadalom és Magyarország kiépítésén.

Kádár János számára a látszólagos, úgynevezett „puha diktatúra” koncepciója lehetővé tette, hogy „megszelídítse” a kommunista hatalomról alkotott erőszakos képet, ugyanakkor fenntartsa pozícióját és látványosabb eredményeket érjen el a társadalmi átrendezés szempontjából. A kommunikáció a Kádár-rendszer egyik legfőbb legitimáló erővel bír, illegitim elemekből álló politikai eszköztárát ölelte fel. A sajtó működési mechanizmusának strukturális megváltoztatásával, a marxista politikai propagandagépezet működtetésével, valamint a megfélemlítés és az erőteljes cenzúra módszereinek alkalmazásával a társadalom és a hatalom között a rendszer fennállását szolgáló úgynevezett „kiegyezés” köttetett.

¹³⁸ Dudás Bertalan: A manipuláció művészete – Plakátok a Rákosi-rendszerben. *XX. Század Intézet*. 2024. február 19. (link: <https://www.xxszazadintezet.hu/a-manipulacio-muveszete-plakatok-a-rakosi-rendszerben/>.) Letöltés: 2024. február 19.

¹³⁹ Huhák, *A pártakat vizualizálása: Szemléltető agitáció a Rákosi-korszakban*. 64. o., MNL OL M-KS 276. f. 108. cs. 4. ő. e. Feljegyzés az Agitációs Osztályon 1950. május 23-án a propagandaanyag terjesztés ügyében megtartott értekezletről. 1.

¹⁴⁰ Uo.: 62. o.

A sajtó helyzete és működése

1956. október 23-a után az 1945 óta uralkodó szovjet típusú rendszer Kádár-rendszer néven folytatódott tovább, amelyben mint ismert, „a rádió és a sajtó többet ér, mint a puska.”¹⁴¹ A rendszer születésének körülményeit adó forradalmat és szabadságharcot követően Kádárnak kiemelt, elsődleges célja volt a hatalom konszolidációja, végső soron „legitimációja” a társadalom széles rétegei által. Ebben első perctől kezdve központi szerepet szánt a (tömeg)kommunikációs szempontoknak, a sajtó- és médiaorgánumoknak, így a hatalom érdekeinek megfelelően megkezdődött az új sajtószervezet kialakítása, az új sajtókatonák toborzása és azok új szellemi irányultságának formálása.

Szervezeti átalakulás: kommunikációs monopolhelyzet kialakítása

A hatalom megszilárdításának kezdeti lépéseként a kormány egycsatornás kommunikációs helyzet megteremtésén dolgozott azáltal, hogy minden információs forrást és véleménynyilvánítási lehetőséget kisajátított. Ezzel egyszerre formálhatta a sajtót az állampárt képére és érdekeinek megfelelően, valamint használhatta azt eszközként a szocializmus felsőbbrendűségének közvetítésére.

1954-ben a Nagy Imre-kormány létrehozta a Tájékoztatási Hivatalt (TH), amelyet egy évvel később Rákosi Mátyás utasítására megszüntettek. 1956. december 19-én a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány határozatával¹⁴² azonban újra létrehozta, s közvetlenül a kormányfő alá rendelte, azaz megszűnt a Minisztertanács Sajtó Osztályának és a Népművelési Minisztérium Sajtó Osztályának a sajtóközigazgatási feladatköre. Elnöklésével egyik legfőbb bizalmasát, Szirmai Istvánt bízta meg. A TH feladata a pártvezetés ideológiai és politikai kommunikációjának hatékony elősegítése volt úgy, hogy a különféle sajtóorgánumok és szervek autonómiája látszólag ne sérüljön, csupán ’támogató’ és ’ellenőrző’ szerepkörben lépjen fel.¹⁴³ A Hivatal felelt az állami tájékoztató munka koordinálásáért, sajtótájékoztatók szervezéséért, a média képviselőinek biztosításáért a jeles eseményeken, a fontosabb döntések, törvények, rendeletek és határozatok rendelkezésre bocsátásáért, lapengedélyek kiadásáért,

¹⁴¹ Kádár János az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának ülésén, 1957. november 21. Idézte: Pór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: A hatalom és az újságírók: 1956–1958. *História.* (9–10), 1995. 39–41. o., 39. o.

¹⁴² Csatári Bence: A Tájékoztatási Hivatal sajtóirányító munkája a Magyar Rádió és Televízióban az ötvenes évek második felében. *Levéltári Szemle.* 71(3), 2021. 44–60. o., 51. o., MNL OL XIX-A-24-b 1. d. 292/1957. 25/1956 (XII. 19.) korm. számú határozat (Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye, 1956. Budapest, 1957.).

¹⁴³ Uo.: 52. o., MNL OL XIX-A-83-a 161. d. (Minisztertanács ülések jegyzőkönyvei és mellékletei).

valamint a legfontosabb médiumok, illetve szervezetek (Magyar Távirati Iroda, Magyar Rádió, Magyar Újságírók Országos Szövetsége) felügyeletét is ellátta.¹⁴⁴

A TH működése egyúttal a Hivatal és az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztálya (APO) közötti hatalmi harc kiújulásához vezetett, amelynek tétje a média feletti irányítás volt. Habár Szirmaira a kortárs újságírók a sajtóügyek egyik legbefolyásosabb figurájaként emlékeznek¹⁴⁵, vezetése alatt pedig a TH kulcsintézménnyé vált a magyar médiapolitikában, a Hivatalnak az APO-val továbbra is együtt kellett működnie: egyeztetési kötelezettsége volt, illetve a kérdéses területért felelős Központi Bizottság titkárának iránymutatásai alapján kellett feladatait elvégeznie. Az APO befolyásának jelentősége abban rejlett, hogy mint pártszerv a pártállam sajátosságait és dominanciáját tudta érvényesíteni egy-egy ügy végkimenetele kapcsán. Végül 1957 tavaszán Szirmait a Hivatal éléről áthelyezték az APO-hoz, ahová majd 1958-ban utódja, Darvasi István is követte. Mindez a TH vezető szerepének elvesztését jelentette, vagyis a média teljes körű irányítása ismét az APO hatáskörébe került.¹⁴⁶ Ez magában foglalta az újságok kiadásának, behozatalának és terjesztésének kérdéskörét, valamint az országos jelentőséggel bíró és megyei lapok esetében is a főszerkesztők (*Népszabadság, Figyelő, a Néphadsereg, a Ludas Matyi, a Népsport, a Képes Újság, az Ország Világ, a Kortárs, az Új Írás, a Film–Színház–Muzsika*) és szerkesztőségi tagok (*Népszava, a Magyar Nemzet, az Esti Hírlap, a Nők Lapja, a Magyar Ifjúság, a Hétfői Hírek, az Élet és Irodalom, a Szabadszféra*) megválasztását, sőt a külön jóváhagyására volt szükség, amennyiben nem a sajtó területéről vettek fel új munkatársat.¹⁴⁷ A kinevezésekkel kapcsolatos döntéseket ezen felül erősen megtámogatta a politikai rendőrség munkája is, amely alaposan ellenőrizte a potenciális „káderek” politikai megbízhatóságát.¹⁴⁸

A párt- és állambiztonsági szempontok nem csupán a kinevezések során nyomtak sokat a latba, ugyanis hasonló indokkal lépett fel a Kádár-kormány a Magyar Újságírók Országos Szövetségével (MÚOSZ) szemben is, amikor más írószövetségekkel egyetemben a MÚOSZ formális autonómiáját is megszüntette. Az Egyesületet állambiztonsági okokra hivatkozva a 3/1957. sz. kormányrendelettel állami felügyelet alá helyezte, amelyet a fegyveres erők és

¹⁴⁴ Csatári Bence: *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2015. 21. o.

¹⁴⁵ Pór Edit: A kádári tájékoztatáspolitikai 1956–1962. *Kritika*. 26(2), 1997. 38–41. o., 40. o.

¹⁴⁶ Csatári, *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. 76. o.

¹⁴⁷ Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. 64. o., MNL OL Minisztertanácsi Tájékoztató Hivatal XIX–A–24–8.

¹⁴⁸ T. Varga György – Szakadát István (szerk.): Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*. (3), 1992. 73–77. o., 73. o.

közbiztonsági ügyek minisztere gyakorolt.¹⁴⁹ Ezáltal a MÚOSZ és a hasonló művészeti szövetségek szabad működését ellehetetlenítették, amelynek célja a szellemi élet „ellenforradalmi góccainak” közéletből való kiiktatása, végső soron a közvélemény átformálása volt. Megegyezés helyett megtörték a sajtót.¹⁵⁰ Pálfy József a MÚOSZ elnökeként 1974-ben megfogalmazott szavai jól illusztrálták a magyarországi helyzetet: *„A különbség a nyugati sajtó és mi közöttünk az, hogy mi tudatosan vállaljuk a hatalom szolgálatát, a párt politikáját tudatosan vállalja minden magyar újságíró, akkor is, ha ő maga történetesen nem is a párt tagja.”*¹⁵¹

Politikailag központosított úton döntöttek tehát a sajtó átfogó szabályozásáról, illetve valamennyi tömegtájékoztatás működését ideológiai vagy politikai alapon meghatározó irányelvben annak érdekében, hogy a sajtó teljes mértékben az állampárt céljait szolgálja. Végül az ehhez szükséges feltételek megteremtését határozatban is rögzítették 1958. január 21-én: *„Sajtónk egésze ma már követi és népszerűsíti a párt Központi Bizottságának politikáját.”*¹⁵²

Személyzeti váltás: Újságírók bedarálása és pártkatonák toborzása

A szovjet vezetés jelentős felelősséget tulajdonított az író- és újságíró társadalomnak az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeiben.¹⁵³ A Kádár-rendszer ezért a „korbács és kalapács” eszközzel konszolidálta hatalmát úgy, hogy felszámolta e társadalmi csoport ellenállását, s kézivezérlésűvé tette irányítását, amelynek eredményeképp az állampárt és a sajtó teljes szimbiózisban működhetett egymással.

Közvetlenül a forradalom kitörése után Kádár János tárgyalásokat kezdeményezett az újságíró-szövetség küldöttségével. Habár az egyeztetések látszólagos célja a sajtó nélkülözhetetlen támogatásának megnyerése egy Rákosi-féle politikával élesen szembehelyezkedő, „nemzeti kibékülésen” alapuló politika népszerűsítéséhez, természetesen a valódi ok a mindennemű újságírói ellenállással való leszámolás volt egyszer és mindenkorra. Kádár e mentalitást nyíltan kifejezésre juttatva 1956. december 10-én úgy fogalmazott a Parlamentben, hogy *„Ha maguk azt hiszik, hogy itt lesz ellenzéki újságírás, akkor*

¹⁴⁹ Horváth, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. 61. o.

¹⁵⁰ Pór, *A kádári tájékoztatáspolitikai 1956–1962*. 38. o.

¹⁵¹ Kováts Ildikó: A magyar újságírók egyesületi élete (1896–1996). In: Simányi József (szerk.): *A Magyar Újságírók Országos Szövetségének évkönyve 1996*. MÚOSZ, Budapest, 1996. Idézte: Borvendég Zsuzsanna: *Újságírók és külkereskedők a Kádár-rendszer hírszerzésében*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Kutatási Osztály, Budapest, 2016. 86. o.

¹⁵² Pór, *A kádári tájékoztatáspolitikai 1956–1962*. 38. o., MNL OL 288 f. 11. cs. 65. ö. e.

¹⁵³ Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016. 68. o.

*csalódnak!*¹⁵⁴ A sikertelen küldöttjrást követően mintegy ezer újságírónak mondtak fel és szüntették meg állását 1957 januárjára, a többiek megtorlások (letartóztatás, őrizetbe vétel, bebörtönzés, bírósági tárgyalás, elmarasztaló ítélet) és egzisztenciális zsarolások célkeresztjébe kerültek, illetve komoly káderezésen mentek keresztül. „*Beszervezésre alkalmas időszak ez, miután anyagilag igen rossz helyzetben vannak, és anyagiakon keresztül felhasználhatók ügynöki feladatok elvégzésére.*”¹⁵⁵

Ráadásul az informátori rendszer ügynökei olykor plusz juttatásban is részesültek tevékenységükért.¹⁵⁶ A beszerzés a legtöbb esetben azonban múltbéli eltitkolni kívánt cselekedetekkel való zsarolással, szeretteiket vagy szabadságuk elvesztését érintő fenyegetéssel, illetve a megvesztegetés különböző formáival történt. Ezen felül a politikai megbízhatóság és elkötelezettség felvételi követelmények voltak. Az MSZMP Központi Bizottságának 1973. november 29-ei, a kádermunkáról szóló határozata a következőképpen fogalmazott: „*A politikai alkalmasság egyértelmű politikai elkötelezettséget, magas szintű képzettséget, a társadalmi-politikai kérdések iránti érdeklődést jelenti. Vezető munkakörben olyan személyek dolgozhatnak, akik kipróbáltak, meggyőződéssel szolgálják a munkásosztály hatalmát, a nép érdekeit, a párt politikáját, [...] értik és ismerik a párt, a kormány politikáját, [...] cselekedeteikben a társadalmi érdekek, politikai összefüggések elsődlegesek és meghatározók, [...] életmódjuk és magatartásuk megfelel a szocialista erkölcs követelményeinek.*”¹⁵⁷ Ahhoz, hogy minderről megbizonyosodjanak, jellemzően bevonták a folyamatba a politikai rendőrséget, amely környezettanulmányt készített, és megvizsgálta a jelöltek „szocialista építéshez” való hozzáállását is.¹⁵⁸ Továbbá a TH illetékeseivel előzetesen konzultálni kellett¹⁵⁹, szakmán kívüli személy felvételére pedig kizárólag az APO adhatott jóváhagyást.¹⁶⁰ Vagyis az újságírónak az állampárt katonájaként kellett dolgozniuk. Ennek

¹⁵⁴ Idézte: Vásárhelyi Miklós: A Kádár rendszer tájékoztatáspolitikája – A cenzúra visszaállítása 1956 után. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom*. 1956-os Intézet, Budapest, 1995.

¹⁵⁵ Szőnyi Tamás: *Nyilvántartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs, Tihany-Rév., Budapest, 2005. Idézte: Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. 72. o.

¹⁵⁶ Horváth, *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. 38. o.

¹⁵⁷ Pullai Árpád: A Központi Bizottság 1973. november 28-i határozata. *Pártélet*. 19(1), 1974. 23–31. o. 23. o.

¹⁵⁸ Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*. (2), 1991. 51–63. o. 52. o.

¹⁵⁹ Horváth Attila: A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és- szabályozás 1914-1989*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. 64. o., MNL OL XIX–A–24–b. Minisztertanácsi Tájékoztatási Hivatal.

¹⁶⁰ Uo.: 64. o., MNL OL XIX–A–24–8. Minisztertanácsi Tájékoztatási Hivatal

egyik leglátványosabb megnyilvánulása volt, hogy a vezető újságírókat – akik szinte kizárólag párttagok voltak¹⁶¹ – közvetlen telefonvonal kötötte össze a legfontosabb párthivatalokkal.¹⁶²

A kádárista vezetés, miután egzisztenciálisan és szakmailag ellehetetlenítette az újságírók életfeltételeit, egyúttal a csatlakozás anyagi és szakmai előnyeiről is beszámolt. Azok, akik hajlandóak voltak elfogadni és támogatni Kádár rendszerét, fizetésemelést kaptak 1957-ben és 1958-ban (köztük a több mint 2000 főt számláló MÚOSZ 36%-a).¹⁶³ A privilégiumok sora folyamatosan bővült lakhatási támogatásokkal, kedvezményes hitelekkel, utazási feltételekkel és üdülési lehetőségekkel, autóval, valamint kulturális programokkal.¹⁶⁴ Mindez nagymértékben hozzájárult a hatalom és a sajtó viszonyának konszolidációjához. A stabil helyzet okán 1958-ban még a MÚOSZ alakuló kongresszusát is összehívták. Ugyanezen év május 31-én a Politikai Bizottság helyreállította a MÚOSZ autonómiáját, amely mind az Egyesület „megtisztított” személyi összetételére, mind az állampárt instrukcióinak szervilis módon eleget tevő munkavégzésére való tekintettel, csupán látszatönállóságként fogható fel.¹⁶⁵

A Kádár-rendszer felőrölte az újságírói ellenállást és a bitófa árnyékában olyan helyzetet teremtett, ahol mindenfajta szembenállás reménytelennek tűnt. Bedarálta az újságíró-társadalmat, s ettől kezdve az állampárt szabad kezét kapott arra, hogy a sajtót a maga képére formálja és teljes mértékben a közvetlen irányítása alá vonja, amely így a tömegkommunikációs eszközök révén fontos szerepet játszott a közvélemény befolyásolásában.

Szellemi átállás: Ideológiai kiképzés és igazodás

A hatalom a sajtóról a tömegkommunikációs szempontokat meghaladó értelmezéssel rendelkezett. Felismerte, hogy a stratégiai erőviszonyok átrajzolásának elengedhetetlen alakító tényezője a rendszer ideológiájának megfelelő szellemi átállás az újságíró-társadalmon belül. Ezt alapos ideológiai szemléleten alapuló, mintsem szakmai képzéssel érték el, amelyet követően a politika szószólóiként érvényesítették az elveket a gyakorlatban.

Az 1953–1954-es tanévtől az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen Újságíró Tanszék alakult, amely az 1956-os forradalom hatására 1959–1960-as tanév végén ki kellett bocsátva végzős hallgatóit, s megszüntették az egyetemi szintű képzését. 1958-tól az újságíróképzést a

¹⁶¹ Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből (1975–1986)*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2004. 321. o.

¹⁶² Farkas Zoltán: Hadijelentés. *Mozgó Világ*. (7), 1990. 12–32. o. 13. o.

¹⁶³ Csatári Bence: A kádári médiapolitika az akasztófák árnyékában. *MúltKor*. (3), 2017. 86–91. o., 86. o.

¹⁶⁴ Bajomi-Lázár Péter: Médiapolitika. In: Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest, Akadémia Kiadó, 2005. 19–52. o., 26. o.

¹⁶⁵ Csatári, *A kádári médiapolitika az akasztófák árnyékában*. 86. o.

bizalmat újonnan visszanyert MÚOSZ iskolái vették át. Kétéves szervezett oktatási formában működtek.¹⁶⁶ Emellett a pályakezdő újságírók az Oktatási Igazgatóság Újságírói Iskolájának tíz hónapos posztgraduális tanfolyamát is elvégezték továbbképzés gyanánt. Azokat, akik nem rendelkeztek felsőfokú végzettséggel és szakmai tapasztalattal e téren, az Újságíró Felvételi Bizottság, az Újságírói Iskolát megelőzően, a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem hároméves általános tagozatára küldték.¹⁶⁷

Az újságíró-képzést világnézetformáló típusú nevelési rendszerben valósították meg, így nagy hangsúlyt fektettek az ideológiai jellegű tárgyakra és a különféle társadalmi tudatformák vizsgálatára.¹⁶⁸ Továbbá az APO is rendszeresen adott elő az aktuális politikai kérdésekről. A tanfolyamok feladata végső soron az volt, hogy megközelítőleg tökéletes marxista embereket neveljenek, akik újságíróként tevékenykednek. Az újságírókra a jövő „előadóművészeiként” tekintettek. Noha nem arra a szabadúszó-fajtára, hanem a politikai függésben állóra, aki a politikai döntések magyarázója. Munkájuk nagy jelentőséggel bírt a tekintetben, hogy a meggyőzés erejével és az általuk előrevetített ember-eszmény által közvetítették és elfogadtatták a politikai célokat.¹⁶⁹

Az állampárt szervei alatt álló újságírók „imamalomként”, egysíkú, érdektelen módon ismételték az ideológiai elveket. Kádár szavai szerint egyfelől „*Ahhoz kell a vezércikk, hogy a fél millió párttag először nézze meg a lapot, utána politizáljon.*”¹⁷⁰ Idehaza tehát politikai és társadalmi szinten is tájékozódási forrásként lépett fel az ideológiailag deformált sajtó, amelyről nemhogy nem várta, még gátolta is a hatalom, hogy valóságos képet adjon.¹⁷¹ Másfelől a politikai szempontok szerint szelektált újságírók a MÚOSZ közbenjárásának köszönhetően könnyedén mozoghattak a világban és építhették nemzetközi kapcsolatrendszerüket, amely lehetőséget teremtett arra, hogy a ’békés egymás mellett élés’ jelszavát skandalva a kommunizmus elfogadása egyre nagyobb teret nyerjen a nemzetközi szinten is.¹⁷²

¹⁶⁶ Horváth, *A Magyar Sajtó Története a Szovjet Típusú Diktatúrák Idején*. 64. o.

¹⁶⁷ Gerelyes Endréné: *A szocialista újságíróképzés pedagógiai követelményei különös tekintettel a magyarországi helyzetre. Bölcsészdoktori értekezés*. A MÚOSZ Oktatási Igazgatóság, Budapest, 1979. 39. o.

¹⁶⁸ Marxista filozófiát, marxista politikai gazdaságtant, a munkásmozgalom történetét, politikai eszmékről (békés egymás mellett élés), jogtudatról (tényleges egyenjogúság), politikai közösségi erkölcsről (proletár internacionalizmus), a tudomány termelőerővé válásáról, a művészet közművelődésben betöltött szerepéről hallgattak órákat.

¹⁶⁹ Gerelyes, *A szocialista újságíróképzés pedagógiai követelményei különös tekintettel a magyarországi helyzetre. Bölcsészdoktori értekezés*. 28. o.

¹⁷⁰ Idézte: Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág, Budapest, 2012. 109–110. o.

¹⁷¹ Csatári, *A kádári médiapolitika az akasztófák árnyékában*. 86. o.

¹⁷² Borvendég, *Újságírók és külkereskedők a Kádár-rendszer hírszerzésében*. 8. o.

Az újságírók ideológiai képzésüket követően eredményes hatást gyakoroltak a nyilvánosság átformálására mind idehaza, mind külföldön. Az érintett magyar újságíróknak – számos más diplomata, mérnök és a Szovjetunióban ösztöndíjjal tanult, a hatalom megbízhatósági szempontrendszerét kielégítő személy mellett – így elévülhetetlen felelőssége van abban, hogy ma a magyarországi kommunista rendszerre egyfajta tévedésként, sőt egy kiváló eszme sikertelen megvalósításának a kísérleteként tekintenek, s legitimációt nyertek annak évtizedeken át tartó fennállásához.

A marxista politikai propaganda

A marxista politika térnyerésében szentesített eszközként játszott szerepet a sajtó- és médiaorgánumok által, leninista elveknek megfelelően működtetett propagandagépezet, miszerint „*A lap szerepe nem korlátozódik csupán eszmék terjesztésére, csupán politikai nevelésre és politikai szövetségesek toborzására. A lap nemcsak kollektív propagandista és kollektív agitátor, hanem kollektív szervező.*”¹⁷³. A marxista politikai propagandának – a latin *propagare* szóból eredeztetve, elsődleges ’terjesztéssel’ bíró jelentésének megfelelően – elválaszthatatlan funkciója volt (1) az eszmék, tanok, politikai nézetek hirdetése, megismertetése és népszerűsítése. A politikai rendszer szerves elemeként feladata volt (2) az elfogadtatás és megkedveltetés, más szóval az ideológiai és politikai nevelés. Végül nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a propaganda sohasem önmagáért jelent meg, hanem egy ideológiai/politikai szándékot támogató másodlagos tényezőként – (3) kollektív szervezőként.

Propaganda mint tájékoztató: új beszéd kialakítása

A marxista politikai propagandának elsődleges tájékoztató funkcióját „értelem- és szükségszerűen” a pártállam állásfoglalásával összhangban kellett megvalósítania. Ehhez nélkülözhetetlen praktika volt az úgynevezett „szómágia”, amely a szavak eredeti jelentésének megváltoztatása, a nyelv politikai célú eltorzítása és önkényes kisajátítása révén, a narratívaalkotás céljával saját nyelvet alakított ki.

Kádár János az 1956. október 23-ai forradalom leverése után kétfrontos harcot folytatott. Egyfelől igyekezett megtisztítani Rákosi Mátyás legszűkebb körétől, másfelől a forradalom utáni passzív ellenállással való szembeszállásra törekedett. Erre a legkézenfekvőbb megoldás az 1956 októberi események „tisztázása” volt, miszerint 1956. október 23-án

¹⁷³ Marx, Károly – Engels, Frigyes – Lenin, Vlagyimir Iljics: *A sajtóról*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.

„ellenforradalom” tört ki. A történetek a Kádár-éra számára tabunak minősültek, a rendszer teljes regnálása alatt saját születésének körülményeit tagadta meg, amely tételen furcsamód épp a rendszer legitimitációja alapult. Ebből adódóan az „ellenforradalom” elleni harcot a szemantikai mezőben szükséges volt megvívni, ugyanakkor mindez nem csupán terminológiai jelentőséggel bírt.¹⁷⁴

A kommunista pártnak létkérdés volt, hogy a forradalmi eseményeket egy saját narratíva szerint elsőként ruhazza fel önkényes értelmezéssel, amely ha kell – márpedig a hatalom szempontjából kellett –, merőben eltér a valóságtól. „*Nem volt Magyarországon október 23-án forradalom. Nekünk most minden erőt erre a magyarázatra kell fordítani.*”¹⁷⁵ Kizárólag „hivatalos” történészek dolgozhatták fel ’56 történéseit¹⁷⁶, akik megrendelésre interpretálták és újrakonstruálták a valóságot. Megkezdődött tehát magának a valóságnak a megváltoztatására irányuló folyamat. Kádár János mindebben a sajtó- és médiaorgánumoknak propagandaszerepet szánt, amelyek így elsődlegesen hírmagyarázóként, mintsem hírforrásként tettek szolgálatot. S inentől kezdve szinonimákká váltak a hivatalos politika, az ideológia és a sajtó nyelvének a kulcsfogalmai.

A „Jó és a Rossz mítosza” ennek legszemléletesebb példjaként a kommunista diskurzus átfogó kategóriájává vált, amely által a pártállammal szemben álló csoportokat nem politikai alternatívaként, hanem osztályellenségekként, sőt a társadalmi fejlődés ellenségeiként tüntették fel. „Ellenforradalmároknak” bélyegezték azokat, akik a kommunista célok felé mutató reformok eltörlésére törekedtek. A „reakciósok”, akik ellenséges magatartásukkal gátolják a kommunista cselekvést, így a tökéletes emberi társadalom felépítését, a tudományos szocializmust és a haladást. A „fasiszta” és „antifasiszta” jelzők megjelenítésével pedig leplezni tudták a szovjet valóságot, egyúttal kiszélesített körben abszolutizálni a rendszer igazolását – nem kell ugyanis kommunistának lenni ahhoz, hogy valaki támogassa a párt politikáját.¹⁷⁷

A marxista politikai propaganda kialakította az *új beszédet*, amelynek nem a valóság ábrázolása volt a célja, hanem a valóság megváltoztatására képes erőt testesítette meg. Mindeközben gondosan ügyelt arra, hogy tájékoztató funkciójában fenntartsa a látszatot,

¹⁷⁴ Takács Tibor: „Mert megijdenivaló most már nincs”: Kádár János beszéde az MSZMP 1957. február 17-i Pest megyei nagyaktíváján. *Múltunk*. (3), 2011. 186–223. o., 187. o.

¹⁷⁵ Idézve: Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatópolitika és cenzúra 1956–1963*. Osiris, Budapest, 1999. 127. o.

¹⁷⁶ Elek Ottó: Forradalom után. 1956 ellenmítosza az irodalomban. *Hitel*. 20(10), 2007. 46–60. o., 46. o.

¹⁷⁷ Máthé Áron: A fasiszmus vádjá. Kommunista propaganda 1956-ról. *Valóság*. 55(1), 2012. 44–55. o., 48. o.

miszerint az igazság legteljesebb feltárására törekszik. Csakhogy a sajtó- és médiaorgánumok többé már nem a releváns közlés, hanem a hihető keretezés közegévé váltak.

Propaganda mint nevelő: új tudat megteremtése

Az osztályharc újradefiniálásának fő küzdelme a fizikai síkról áttevődött a tudatformálás területére. Az agitációs propaganda révén Magyarország olyanná vált, mint egy hatalmas átnevelő tábor.¹⁷⁸ Egy olyan mesterséges univerzum jött létre, amely visszhangkamraként mantrázta a rendszer eszméit annak érdekében, hogy ne a közvélemény alakítsa a politikát, hanem a pártelit manipulálhassa a közvéleményt. Tulajdonképpen a személyes meggyőződés teljes kontrollja valósult meg.

Bár az 1950-es években kezdték felismerni, hogy a satíra, a gúny vagy a leleplezés eszközével magyarázni, bizonyos mértékig tudatosítani tudták az emberekben az ideológiai értelemben meghatározó eseményeket és „tényeket”,¹⁷⁹ a Kádár-rendszer első éveiben a belpolitikai eseményeket magyarázó és alátámasztó tartalmak uralták a médiát, míg a szépirodalmi művek és a bulvár háttérbe szorultak. Az 1960-as évek második felétől azonban fordulat állt be: sorra kerültek előtérbe a szórakoztató jellegű műfajok és az olyan irodalmi művek, amelyek igazolták Kádár János és a Vörös Hadsereg 1956-os szerepvállalását,¹⁸⁰ valamint színesebbé vált a sajtó azáltal, hogy az olvasókért vívott harcba bevonták a nyugati bulvársajtó fényképeit is.¹⁸¹ A sajtó munkatársait arra utasították, hogy adjanak több teret a politikailag kevésbé terhelt műfajoknak is – mint például a női témák, a sport, a rejtvény vagy a kvíz –, de természetesen a sorok között továbbra is közvetítsék az alapvető ideológiai és politikai üzeneteket.¹⁸² Mindez lehetővé tette, hogy közérthető nyelven szóljanak a társadalom azon csoportjaihoz is, akiket nem különösebben érdekeltek a napi politikai kérdések, nem voltak tisztában a főbb bel- és külpolitikai ügyekkel. Magyarán a rendszer kiadói, sajtó- és médiaorgánumai a propaganda medrében belehelyezkedtek abba az iránymutató szerepkörbe, amely látszólag „segítő jobbot” nyújtott az úgynevezett proletároknak: „*Nem ért hozzá? Majd mi elmagyarázzuk!*”

¹⁷⁸ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I.* Magvető Kiadó, Budapest, 1991.

¹⁷⁹ Takács Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató*. 4(1), 2003. 45–60. o.

¹⁸⁰ Horváth, *A Magyar Sajtó Története a Szovjet Típusú Diktatúrák Idején*. 72–73. o.

¹⁸¹ Horváth Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártserűség Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*. (3), 2005. 226–254. o., 232. o.

¹⁸² Vásárhelyi Miklós: A Kádár rendszer tájékoztatáspolitikája – A cenzúra visszaállítása 1956 után. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom*. 1956-os Intézet, Budapest, 1995. 466–475. o., 467. o.

Ezzel egyidejűleg igyekeztek demokratikus(abb) köntösbe bújtatni a „progresszív” ideológia tudatipari térnyerésének szándékát. Nem történt más, mint annak felismerése, hogy míg a politikatudomány eszközei általában felülről lefelé irányuló dinamikát keresnek, ténylegesen az képes fogyaszthatóvá tenni egy ideológiai tartalmat a társadalom számára, hogy az egy alulról szerveződő kultúra termékeként jelenik meg.¹⁸³ Vagyis az ideológiai nevelés nem felülről, „agresszív” módon nehezedik a társadalomra, hanem alulról építkezve, módszeresen végzi a rendszert végső soron legitimálni szándékozó *új tudat* formálását. Ráadásul úgy tűnt, hogy a propaganda mindezt soha nem látott gyorsasággal és hatékonysággal hajtja végre.

Az új nyelvezet kialakítását és a propagandagépezet korszerűsítését követően lehetővé vált az *új tudat* megteremtése. A tömegkommunikációs eszközök felhasználásával és az új műfaji, stilisztikai megközelítések által a rendszer a társadalmat tudatosan irányított, ideológiai és politikai nevelésben részesítette. Mindez idő alatt azonban a 'proletárdiktatúra' felépítése helyett valójában a 'diktatúra proletárjainak' képzése zajlott.

Propaganda mint szervező: új társadalom felépítése

A propaganda gondoskodott arról, hogy a tájékoztatás révén megismert információk úgy ériék el a fogyasztókat, hogy azok befolyást gyakoroljanak a vágyaikra és értékrendjükre is. Végül a maguk elhatározásából jussanak a „helyes” következtetésre, folytassanak „megfelelő” életmódot és érvényesítsék azt a társadalmi gyakorlatban. Lényegében a társadalom rekonstrukciója ment végbe.

Az információt monopolizáló propaganda tudatosan szelektálta és cenzúrázta a megjelenő tartalmakat, sőt a Szovjetunió segítségével zavarta a nyugati csatornák magyarországi sugárzását (pl.: *Szabad Európa Rádió*). Következésképpen a rezsím monopolhelyzetből nyújtott magyarázatot és nem engedett teret az alternatív interpretációknak. Az információszegény környezet egyenes úton vezetett a társadalom alulinformáltságához, s mint ismeretes, minél alacsonyabb színvonalon informált egy társadalom, annál könnyebben befolyásolható és irányítható. Az állampárt médiája rövid időn belül általános igazodási pontként szolgált, amelyet a korabeli tréfa is látványosan jelenít meg: „*Mi erről a véleményed, elvtárs? Nem tudom, még nem olvastam a Népszabadságot.*”¹⁸⁴

¹⁸³ Laruelle, Marlene: Popular Culture and Putin's Legitimacy, *RealClearWorld*. 2018. július 31. (link: https://www.realclearworld.com/articles/2018/07/31/popular_culture_and_putins_legitimacy_112851.html.)

Letöltés: 2022. szeptember 20.

¹⁸⁴ Arcanum Digitális Tudománytár Népszabadság-gyűjtemény leírása, (<https://adt.arcanum.com/hu/collection/Nepszabadsag/?decade=2010>.) Letöltés: 2023. július 10.

A Kádár-éra sajtóorgánumai ekkorra már kettős szerepet töltöttek be: egyfelől a hivatalos politikai álláspont közvetítőjeként, másfelől néplapként működtek. E kettős szerepből a propaganda rákényszerítette az embereket, hogy azonosuljanak a pártállam világnézeteivel, vagy legalább úgy tegyenek, mintha egyetértenének az új eszmerendszerrel. A sajtó által felépített fiktív világkép elfedte a rezsím valóját, míg a propaganda sajátos gondolkodásmódot és viselkedési morált ágyazott be, amellyel rábírta a társadalom tagjait, hogy a rendszer elvárásainak megfelelően éljék mindennapjaikat.

Az összkép olyan volt, mintha a magyar társadalom „hallgatólagos” megállapodást kötött volna a hatalommal – habár a megállapodás feltételeit soha senki nem fogalmaz(hat)ta meg nyilvánosan.¹⁸⁵ Ez az úgynevezett „behódolás” azon túl, hogy a rendszer szempontjából magyarázó erővel bírt, önkéntelenül is helyzetbe hozta azokat, akik akarva-akaratlanul, önként vagy kényszer következtében, tudatosan vagy félelemből a rendszer normáinak kívántak érvényt szerezni: előtérbe helyezték, közvetítették, formálták, alkották, majd továbbörökítették azokat.

A Kádár-rendszer nem demokratikus úton akarta elnyerni a társadalom felhatalmazását, hanem többek között az új nyelvezetet kialakító, pozitív kommunikációs propaganda révén egy *új társadalom* felépítésén dolgozott, amely legitimálja az uralkodó rendszer hatalmát. Vagyis a marxista ideológia a tömegkommunikáción keresztül betöltötte funkcionális szerepét, miszerint a társadalom különféle megnyilvánulási formáit oly módon propagálta, hogy az a rendszer fennmaradását segítette elő.

(El)hallgat(tat)ás

A Kádár-rendszer kommunikációs eszköztára kizárólagos, ugyanakkor kétélű volt. Egyfelől komoly hangsúlyt fektetett azokra a tartalmakra, amelyeket erőszakos módon tudatosítani és közvetíteni akart az emberek felé. Másfelől a rezsím drasztikus elrettentést alkalmazva hallgattatta el az újságírókat, akik erőteljes (ön)cenzúrát érvényesítve célirányosan hallgattak el információkat. Végül magát a társadalmat is hallgatásra bírta.

*„Nem tudtuk elérni az ellenforradalom fő vezetőinek, kezdeményezőinek nagyobb mérvű fizikai megsemmisítését [...] nagy kár, hogy ezeket nem sikerült megsemmisíteni.”*¹⁸⁶ A Kádár-

¹⁸⁵ Béládi László: *Mit kezdjünk vele? Továbbélő történelmünk: A „Kádárizmus”*. Budapest, XX. Század Intézet, 2007. 15. o.

¹⁸⁶ Kádár János az MSZMP Központi Bizottságának 1957. február 26-ai ülésén.

rendszer az 1956-os forradalom leverését követően kontrollálatlan erőszak és akasztófák árnyékában, kemény kézzel törte le az ellenállás szellemét. Ehhez a kormány újraépítette az erőszakszervezeteit; e szerint a rendőrségen belül létrehozta a Politikai Nyomozó Főosztályt, amelyet a Nagy Imre idején feloszlott rákossista ÁVH állomány tagjainak 97%-ával töltött fel. Ezzel egyidejűleg a hatalom szolgálatába állította az igazságszolgáltatást, a bírói és ügyészi kart, valamint felállította az azonnal ítéelő, rettegett népbíróságokat, ahol a koncepcionális keretrendszer ideológiai-politikai alapjaira (az „ellenforradalom” kirobbanásáért Rákosi Mátyás és Gerő Ernő, valamint Nagy Imre és köre, a „horthysta reakció” és a külföldi „imperialista” beavatkozás a felelős) hivatkozva könyörtelen megtorlást vezényeltek le.¹⁸⁷ Elrettentésként gyors kivégzéseket hajtottak végre, amely során összesen 229 embert végeztek ki egyértelműen 1956 miatt; köztük Gimes Miklós újságíró 1958-ban, akinek így sorsával megfélemlítettek és példát statuáltak közvetlenül az újságírók felé. A megfélemlítésen túl az újságírók állandó ellenőrzés alatt álltak, amely a főszerkesztővel, pártvezetővel vagy titkosszolgálati tiszttel való elbeszélgetéstől kezdve, a személyes megfigyelésen át, a rendőri hatóságok figyelmeztetéséig bezárólag széles körű eszköztárat ölelt fel.

A bitófák ácsolásával párhuzamosan kiépült (ön)cenzúra hálózat lépett működésbe. Magyarországon a szovjet diktatúra időszakában habár hivatalosan nem működött „cenzúra hivatal” – amelyre alapozva a Kádár-rendszer tájékoztatáspolitikájának felelősei, azaz az egykori cenzorok a mai napig gátlástalanul felmentést, sőt tetteik eltagadását követelik¹⁸⁸ –, a teljes média és sajtó felügyelete, a könyvkiadás és egyéb művek (versek, színpadi művek, filmek) megjelenése központi kézivezérléssel az állampárt irányítása alatt állt, vagyis az állampárt lojalitási szempontjait kielégítő és a „szakmai” követelményeknek eleget tevő pártfunkcionáriusok ellenőrizték és feleltek e területért. Az állampárt politikáját végrehajtó állami szervek között volt a TH és az APO, amelynek több munkatársa is hivatali kötelességből előzetes és utólagos „olvasást” végzett. Mindez azt jelentette, hogy feladatuk szerint alapos ellenőrzést követően ki kellett szűrniük azokat a cikkeket és alkotásokat, amelyek ideológiailag nem illeszkedtek a pártállam irányvonalába. Például tabunak minősült a magyarországi kábítószer-fogyasztás vagy a szocializmus ellenére növekvő bűnözés és szegénység

¹⁸⁷ Elter Tamás: Vérbírák és vészügyészek a kádári megtorlás szolgálatában. *Origo*. 2020. november 4. (link: <https://www.origo.hu/tudomany/2020/11/a-szovjet-szuronyokkal-hatalomra-segitett-kadarkormany-az-igazsagugyi-rendszert-a-hatalma>.) Letöltés: 2023. május 31.

¹⁸⁸ Bita Dániel – Pető Péter: Lendvai Ildikó: Azt gondoltuk, ha lesz felelősségre vonás, attól a Biszku-féléknek kell félniük, nem nekünk. *24.hu*. 2020. május 26. (link: <https://24.hu/belfold/2020/05/26/lendvai-ildiko-interju-mszp-rendszervaltas-mszmp/>.) Letöltés: 2023. május 31.

témaköre.¹⁸⁹ A főszerkesztői értekezletek többek között alkalmat szolgáltatottak arra, hogy a tartalmi követelményekre vonatkozó aktuális előírások mellett a kritikai észrevételeket és kifogásokat nem ritkán megalázó módon ismertessék a média vezető szerkesztőivel, újságíróival. Súlyos esetekben akár egy adott lap összes számát is hajlandóak voltak bezúzatni.¹⁹⁰

Az állami erőszak jelölte ki az észlelési és kifejezési zónákat, annak kiterjedése a hallgatás kultúrájának kiszélesedését eredményezte, vagyis a történések társadalmi gyakorlata, feldolgozása a hallgatásban nyilvánult meg. „*A diktatúra nyelve a csönd lett, a halálos, végtelen, mozdíthatatlan csönd.* – fogalmaz Esterházy Péter író. – *Én már csak a gyöngített változatot ismertem, a lányt, a szoft pornót, ennek nyelve a hallgatás, épp a diktatúráról való hallgatás, mert a gyöngé diktatúra is diktatúra, a gyöngé is erős, fölzabálja az alattvalók életét.*”¹⁹¹ Mindaz, ami valaha megtörtént és mindaz, amit valaha másokkal szemben elkövettek, feloldatlan traumaként kísérte végig az emberek életét. A társadalom szellemi és tényleges túlélése érdekében feledésbe és hallgatásba merült, úgy kellett viselkedniük, mintha mi sem történt volna. Többen talán már el is felejtették, miféle rendszerben éltek, miközben az észrevétlenül a szocializmus építésének részesévé vagy haszonélvezőivé tette az embereket. Az e traumákból táplálkozó látszólagos elfogadás magyarázó erővel bírt és egy belső valóját elfedő hatalommal kötött hamis kompromisszummal ért fel, amely „hallgatólagosan” legitimálta a rezsím fennállását. A közös hazugság büntárrsá tette a nemzetet, s megteremtette annak a lehetőségét, hogy a rendszer „hatalmi szerkezeté”, „mentális formációvá” és „korszakokon átnyúló új berendezkedésé” alakuljon át.¹⁹²

A Kádár-rendszer brutális erőszakkal hallgattatta el a sajtómunkásokat, az (ön)cenzúra működési mechanizmusa révén szánt szándékkal hallgatta el a valóságot és kényszerítette a magyar embereket hallgatásba a társadalmi gyakorlat szintjén. Így a hallgatás, az elhallgatás megszervezői és a hallgatók együttesen nagy szerepet vállaltak abban, hogy az illegitim hatalom beágyazódjon a magyar történelembe. Bauer Sándor 17 esztendő autószerelő tanuló szüleinek írt búcsúlevelében úgy fogalmazott „*szeretnék élni, de most szénné égett holttestemre van szüksége a nemzetnek*”¹⁹³, majd 1969. január 20-án a Nemzeti Múzeum kertjében az emberi jogok eltiprása és a kommunista önkény ellen való tiltakozás jeléül nyilvánosan felgyújtotta

¹⁸⁹ Horváth, *A Magyar Sajtó Története a Szovjet Típusú Diktatúrák Idején*. 69. o.

¹⁹⁰ Pór Edit: A kádári tájékoztatáspolitikai 1956–1962. *Kritika*. 26(2), 1997. 38–41. o., 40. o.

¹⁹¹ Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*. Magvető Kft., Budapest, 2023. 3. o.

¹⁹² Béládi, *Mit kezdjünk vele? Továbbélt történelmünk: A „Kádárizmus”*. 22–30. o.

¹⁹³ Idézet Bauer Sándor búcsúleveléből.

magát, hogy „égő áldozatával csitítsa mindannyiunk háborgó lelkiismeretét, amiért tiltakozás nélkül viseltük a rabságot.”¹⁹⁴

¹⁹⁴ Bauer Sándor emléktáblája a Nemzeti Múzeumnál. Emlékére állította a Fidesz-Magyar Polgári Párt országgyűlési képviselőcsoportja 2001. október 17-én.

Második fejezet

EGY SZABAD VILÁG ILLÚZIÓJA

„A törvény olyan, mint a kolbász. Jobb, ha nem látjuk, hogyan készül.”
(Otto von Bismarck)¹⁹⁵

A második világháborút követő nyolc évtized ellentmondásos évei alatt a Szovjetunió összeomlott, míg az Amerikai Egyesült Államok hegemon világhatalommá nőtte ki magát. A *soft power* lehetővé tette, hogy az amerikai életforma által megtestesített szabad világ a mai napig sokak számára olyannyira vonzó és megnyerő imázssal rendelkezzen, amely minduntalan arra ösztönözi az embereket, hogy áldozatokat hozzanak annak érdekében, hogy részesülhessenek az amerikai álomban. Hidegháborús győzelmét tehát nem katonai fölényének köszönhetette, hanem értelmiségi hálózatának; nem a gazdasági erejének, hanem a fogyasztás kultuszának; nem a nemzetközi diplomáciai eszköztárának, hanem a szabadság, az ellenállás, a vakmerőség jellegzetesen amerikai eszméjének¹⁹⁶ – vagy sokkal inkább eszményének.

2.1. A szabadság hullámvasútján: forradalmak tanúi

A 20. század jellemzően a (világ)háborúk évszázadának tekinthető. Az első világháború véget vetett a 19. századnak, míg a második világháború mindössze húsz évvel a lezárását követően folytatta az első konfliktusait, végül 1945-től az európai kontinens az ideológiák összecsapásának, a hidegháború elsődleges helyszínévé vált. Valójában az Amerikai Egyesült Államok részéről megalapozott indíték szolgált arra, hogy egyfajta „hideg” háborús helyzetet tartsanak fenn. A második világháborút követően ugyanis szembesültek azzal, hogy a hadigazdaságra átállt Amerikában a hazatérő katonák korábbi munkahelyeit betöltötték a hátszágot biztosító nők, így komoly munkanélküliség fenyegette az országukat. Ebben a kontextusban a hidegháború kiváló lehetőségnek bizonyult arra, hogy magas szinten tartsák a foglalkoztatást, miközben az állam megőrizte a hadigazdaság egy részének működőképességét anélkül, hogy újabb világegésre került volna sor.¹⁹⁷ A Szovjetunió számára pedig ezen esetleges

¹⁹⁵ Weatherford, Jack McIver: *Törzsek a „Dombon” – Az Egyesült Államok Kongresszusa: rítus és valóság.* Századvég Kiadó, Budapest, 2005.

¹⁹⁶ Friedman, George: *Vihar a csönd előtt.* MCC Press, Budapest, 2022.

¹⁹⁷ Matolcsy György: *Amerikai birodalom: A jövő forgatókönyvei.* PAGEO, Budapest, 2015. 199–200. o.

összecsapásra való készenléti állapot étvágygerjesztő volt. Azonban ahogyan még 1944 novemberében Churchill fogalmazott Charles de Gaulle francia elnöknek: „*az orosz farkas nagy étvágyú, de az evés után az emésztés problémája következik.*”¹⁹⁸

A hidegháborút mindannak ellenére nem szokás a 20. század harmadik világháborújának nevezni, hogy kétségtelenül az volt.¹⁹⁹ Negyven éve alatt verseny folyt az energiaforrásokért, a közvetlenül vagy közvetetten ellenőrzés alá vonható területekért és a technológiai fölényért: „*az Amerikai Egyesült Államok 17 milliárd dollárt juttatott az érdekszférájába tartozó gazdaságaik felvirágoztatására, ezzel szemben a Szovjetunió 13 milliárd dollárt szivattyúzott ki az általa megszállt Kelet-Európából, és milliósámra hurcolta el rabszolgamunkára polgárait.*”²⁰⁰ Vagyis a hidegháború idején mind az amerikaiak, mind a szovjetek számára fontos volt a *status quo* fenntartása. Mindkét fél érdekelt volt abban, hogy saját befolyási övezetükben megőrizték a másik félről alkotott ellenségképet, ezzel alátámasztva a folyamatos fegyverkezést.

A hidegháború során tehát legfőképpen ideológiai küzdelem zajlott, amely során két katonai tömb helyezkedett egymással szembe, s arra törekedtek, hogy az univerzálisnak vélt eszméikkel meggyőzzék és megerősítsék saját táborukat. A gyakorlatban mindez azt jelentette, hogy az internacionalista „béketábor” egyenlősítő emberképe harcolt a leginkább az Amerikai Egyesült Államok és az amerikai életmód által megtestesített nyugati szabad világ illúziójával. Ez utóbbi egyre többeket vonzott át a nyugati térfélre: 1949 és 1962 között csak a Német Demokratikus Köztársaságból (NDK) két és félmillió ember távozott végleg Nyugatra, a Német Szövetségi Köztársaságba (NSZK), amely komoly népességcsökkenést és gazdasági veszteséget okozott a szocialista blokkot vezető Szovjetunió számára. Mindennek következtében 1961. augusztus 13-án „az NDK államhatárának biztosítása céljából” a hadsereg és a rendőrség egységei szögesdróttal zárták le Kelet- és Nyugat-Berlin határát, majd két napra rá megkezdték a betonelemekből álló fal felhúzását is, amelynek célja nem az ellenség távoltartása, sokkal inkább a második világháború során kiterjesztett szovjet érdekszférába került közép- és kelet-európai országok népességének Nyugatra irányuló szabad mozgásának ellenőrzése, korlátozása és megakadályozása, vagyis a népesség Nyugattól való szellemi és fizikai elszigetelésének céljával jött létre. A 155 kilométer hosszú, 3,5 méter magas fal vonalán 302 figyelőtorony és 20 földalatti bunker volt. A két kerítés közötti „halálzónába” eső házakat

¹⁹⁸ Lukacs, John: *A huszadik század rövid története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2021. 160. o.

¹⁹⁹ Békés, *Előszó*. 7. o.

²⁰⁰ Schmidt Mária: *Veszélyzónában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2016. 93. o.

letarolták, helyükre aknamezőt, vizesárokrendszert és kutyák futtatására szolgáló sávot telepítettek, a határőrök pedig mindenkire lőttek, aki csak belépett a zónába. Az Amerikai Egyesült Államok tudatta Moszkvával, hogy „a nemzetközi élet tényeként” elfogadja a fal létezését.²⁰¹

A hidegháború idején egyik fél sem a másik fél társadalmi rendszerének megdöntésére törekedett, hanem az amerikaiak és a szovjetek is a „feltartóztatás” politikájának jegyében a további terjeszkedés megakadályozására és a saját frissen szerzett befolyási övezeteik stabilizálására összepontosítottak. Mindeközben Nyugaton sokan – a nyugat-európai társutas értelmiség mellett – nem figyeltek fel arra, hogy gyakorlatilag az ellenséggel szöveteztek. Ismét. Ahogyan Stéphane Courtois francia történész mondta: *„A Nyugat sokáig különleges vaksgot tanúsított a kommunista propagandával szemben, mert együgyűnek bizonyult egy páratlanul fondorlatos rendszerhez képest, félt a szovjet hatalomtól, és cinikusok voltak a politikusai és spekulánsai. A jaltai találkozón is ott volt ez a vaksg, amikor Rooseveltnél elnök átengedte Kelet-Európát Sztálinnak, egy annak rendje-módja szerint megfogalmazott ígért fejében, hogy ott majd Sztálin a lehető leghamarabb szabad választásokat rendez. 1944 decemberében a moszkvai találkozón is ott volt a realizmus és a lemondás, amikor De Gaulle tábornok átengedte a Molochnak a szerencsétlen Lengyelországot, cserében a társadalmi és politikai béke szavatolásáért; ezt volt hivatva biztosítani a Párizsba hazatérő Maurice Thorez.”*²⁰² Az Amerikai Egyesült Államok elnökei (a demokrata párti Franklin D. Rooseveltnél és Harry S. Truman, majd a republikánus párti Dwight D. Eisenhower) világosan látták a szovjetek terjeszkedési törekvéseit, mégis az általuk is vallott „feltartóztatás doktrínája” csak a kommunista befolyás mindenkori határáig terjedt. Nem akartak, mert nem állt érdekükben változtatni, így egy ideig nem is merészkedtek tovább a szovjet érdekszféra „felgöngyölítésének” irányába: míg az Amerikai Egyesült Államokban ekkoriban a kertvárosok terjeszkedtek, a világban a szovjetek.²⁰³

Ezen „feltartóztatási doktrínát” testesítette meg az Amerikai Egyesült Államok tétlensége a közép- és kelet-európai térségben a nemzeti törekvések és felszabaduló mozgalmak esetében. A szocialista blokk országai számára ekkoriban komoly kihívást eredményezett a forradalmi elvek és a személyi kultusz elvetése, azaz a desztalinizáció folyamata, amely három

²⁰¹ National Geographic: A berlini fal megnyitása. *National Geographic*. 2004. november 9. (link: https://ng.24.hu/kultura/2004/11/09/a_berlini_fal_megnyitasa/.) Letöltés: 2024. január 4.

²⁰² Courtois, Stéphane, et al.: *A kommunizmus fekete könyve*. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000. (link: <http://scripta.c3.hu/nagyvilag/99/0506/12court.htm>.) Letöltés: 2024. március 15.

²⁰³ Békés, *Előszó*. 8. o.

szakaszban zajlott le: 1953-ban a szovjetek által kezdeményezett „új szakasz” során, majd 1956-ban a Szovjetunió Kommunista Pártjának (SZKP) XX. kongresszusa, végül 1961-től kezdődően annak XXII. kongresszusa után.²⁰⁴ 1953-ban a berlini felkelés még kevésbé gyakorolt hatást, ugyanakkor az 1968-as prágai bevonulást és az 1981-es lengyelországi hadiállapot bevezetését megelőzően az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc rést ütött a Szovjetunió pajzsán, elsősorban Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkárának vezetésén. 1956. október 23-án kitört a magyar forradalom és szabadságharc. Az egyetemista diákok spontán forradalma még aznap este a felkelők javára döntött el, s a kommunista párt Központi Bizottsága Nagy Imrét újra miniszterelnökké nevezte ki, aki október 31-én bejelentette, hogy Magyarország kilép a Varsói Szerződésből. Az események azonban más irányt vettek: a nyugati fővárosok szovjet követei rájöttek arra, hogy Nyugatról még „közvetett módon” sem érkezik támogatás Magyarország mellett, a forradalom és szabadságharc leverésére tehát a szovjetek zöld utat kaptak, amelyet a magyar történelem legvéresebb megtorlása követett. Ebben az időszakban egy másik, a világpolitikát meghatározó párhuzamos esemény is zajlott, a szuezi válság, amely fordulópontot jelentett az egykori gyarmattartó országok életében. Suez geopolitikai szempontból sokkal fontosabb volt a Nyugat számára, így a szovjeteknek kedvező háttérrel biztosított Budapest megtámadásához; emellett a forradalom fekete hattyújaként mutatta be a Nyugatra jellemző kegyetlen közömbösséget és háritást.

Vagyis a magyarországi forradalom idején Amerika súlyos kudarcot vallott saját retorikájának követésében. Egészen november 4-éig Washington még csak nem is tárta a magyar ügyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa elé. Varga Béla prelátust, Eisenhower magyar ügyekkel kapcsolatos tanácsadóját mindig fogadta az amerikai elnök, azonban 1956. október 23-a és november 4-e között egyszer sem tudott bejutni a Fehér Házba és a külügyminisztériumba, csak miután a szovjet csapatok hadüzenet nélkül, katonai erővel, fegyverekkel és tankokkal, brutális módon leverték a magyar felkelést. A Nyugat azonban ekkor még nem ismerte fel, hogy Peking is beleszólást nyert a világkommunizmus ügyeibe, ugyanis miután Kína a magyar forradalomban a „revizionizmus” veszélyét vélte felfedezni, Moszkvát katonai beavatkozásra ösztökölte.²⁰⁵ Hruscsov kezdetben még vonakodott fegyverrel

²⁰⁴ Bencsik Péter: *Reform vagy forradalom? – A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában*. Kronosz Könyvkiadó, Budapest, 2023.

²⁰⁵ Gecse Géza: *Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022. 185. o. (Mindazonáltal, a szakirodalomban léteznek ezzel ellentétes vélemények is.)

elfojtani a magyar forradalmat, egyfelől azért, mert csupán „zavargásként” tekintett rá²⁰⁶; másfelől azért, mert az egyúttal azt is jelentette volna, hogy a „sztálintalanító”²⁰⁷ kampánya kudarcot vallott, és hogy ő nem alkalmas a párt vezetésére. Csakhogy a kínai vezetőség észlelte Hruscsov helyzetének a gyengülését és a moszkvai vezetés válságát, amely az egész keleti blokkban a kínai befolyás és tekintély jelentős erősödéséhez vezetett. Kína fegyveres beavatkozást sürgetett a szovjeteknél, Hruscsov pedig a saját riválisaival vívott hatalmi harcban nem nélkülözhetette a kínaiak támogatását, ezért eleget tett a követelésnek²⁰⁸, s az első összecsapásokat követően a kivonulást felfüggesztette, majd újabb szovjet csapatok érkeztek, amelyek már véresen leverték a forradalmat. Az 1956 utáni megtorlás százak kivégzését, tízezrek börtönbe és büntetőtáborokba való internálását, valamint százezrek megfigyelését hozta magával, de azt az ütést, amelyet a szovjet rendszer ezekben a napokban kapott, sohasem heverte ki a nemzetközi kommunista mozgalom.

1956 a legjelentősebb szovjetellenes megmozdulás volt, egy töréspont, amely legitimációs erővel bírt, mert habár leverték, a megtorlásokat követően onnan kellett a kommunista rendszernek visszafele gondolkodnia arról, hogy mit lehet, és mit nem ebben az országban: *„olyan totális diktatúrává szelídült, amelyet a kölcsönös félelem tartott korlátok között. A kommunista vezetők, élükön Kádárral, megtapasztalták, milyen az, amikor egy egész ország indul meg ellenük. [...] nem a nyílt terror, hanem a hatalom birtokosai és az állampolgárok rejtett és kölcsönös, egymástól való félelme működtette.”*²⁰⁹ A magyarok népfelkelése olyan ütést mért a marxista–leninista ideológiára, amely teljes mértékben elbizonytalanította a rendszer alappilléreit, legfőképpen azért, mert pontosan azok kérték számon, akikre elméletben alapozott: *„A marxista–leninista ideológián alapuló szovjet kommunista rendszer, viszonylag hosszú élete ellenére, a saját belső ellentmondásainak lett az áldozata.”*²¹⁰ Új keletűen fogalmazva: szembejött velük a valóság. Miután az elégedetlenek csoportja 1964-ben eltávolította tisztségéből Hruscsovot, Leonyid Iljics Brezsnyev vette át a pozícióját, akinek elsődleges célja a politikai stabilitás helyreállítása és megszilárdítása volt. Ennek jegyében véget vetett a hruscsovi enyhülésnek és desztalinizációs politikának,

²⁰⁶ Bak János, et al.: *A „Jelcin-dosszié” – Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 49. o.

²⁰⁷ Hruscsov idején eltávolították a Sztálin-szobrokat és árnyaltabban kezdték megítélni történelmi szerepét; 1955-től kezdődően számos Sztálin idején elítélt személyt rehabilitáltak; a Gulág-rendszer pedig fokozatosan hanyatlani kezdett és átszervezésre került.

²⁰⁸ Pozsgai, Joseph: *A rendszerváltás haszonélvezői: A fordulat éve*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 99–103. o.

²⁰⁹ Schmidt Mária: *Egyazon mércével: A visszaperelt történelem*. Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 99. o.

²¹⁰ Géher Zoltán: Álom a szabadságról. In: Horváth Miklós (szerk.): *A forradalom tanúi: Budapest 1956*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2014. 152. o.

konzervatív fordulatot hajtott végre a Szovjetunió élén és nem mondott le a szocialista eszmék terjesztéséről sem. Habár mindennemű, a rendszer lényegét érintő reformmal szemben határozott ellenállást tanúsított, a brezsnyevi időszakra esett több reformkísérlet is a blokkban, köztük a Szovjetunióban, amelyek jórészt eredménytelenek maradtak. Ugyanis Brezsnyev számára már nyilvánvalóvá vált egyfelől, hogy az egyszemélyi hatalmi koncentráción felül kell kerekednie a párton belüli konszenzuson alapuló kollektív irányításnak; másfelől, hogy nem lehet mindent ideológiai alapon lefedni, utat kell engedni a pragmatizmusnak – főként amiatt, mert maga a szovjetek is kezdetben kifejezetten a gazdasági stagnálás elleni küzdelmet és a társadalmi jólét fejlődését várták tőle. Éppen ezért a „reálpolitika” és „fejlett szocializmus” politikáját igyekezett követni, azonban az ideológiai merevségből adódóan a szovjet rendszer képtelen volt a megújulásra.

Nyugaton ezzel párhuzamosan, miközben egyre többen csalódtak a szovjet típusú berendezkedésben, kevesek ábrándultak ki a kommunizusból, sőt éppen ellenkező irányú folyamatok játszódtak le annak megítélésének vonatkozásában. *„Különleges figyelem övezi a hitleri büntetteket, de miért ez a »tudományos« csönd a kommunista katasztrófáról, amely négy földrészen, nyolcvan év alatt az emberiségnek körülbelül egyharmadát érintette?”* – tette fel a kérdést Alekszandr Szolzsenyicin, Nobel-díjas orosz író.²¹¹ Egyfelől megfigyelhető volt egy amolyan „import-export” áramlás a nyugati értelmiség és a gyakorlat képviselői között. Már a 20. század elején több országban is (Oroszországban, Kínában, Kubában) a marxista–leninista ideológiát valló politikai mozgalmak és forradalmi csoportok kerültek hatalomra, amely fejlemények nagy hatást gyakoroltak a nyugati értelmiségre, lényegében kritikátlanul csodálták azokat. Kezdetben a Szovjetunió létrejötte 1922-ben például sokak számára azt a látszatot keltette, hogy a marxista–leninista elvek gyakorlati alkalmazása igenis sikeres lehet. Később a nyugati baloldali értelmiségi fiatalok kiábrándultak a szovjet típusú európai diktatúrákból, s az úgynevezett harmadik világ olyan imperialistaellenes országaira vetették szemeiket, mint Kambodzsa vagy Kuba, az 1960-as években pedig egy időre a kínai kommunizmus vált egyre vonzóbbá számukra, miután leszakadt a szovjet irányvonalról és önálló útra lépett. Másfelől, habár a vasfüggöny felhúzásától a berlini fal leomlásáig a két nagyhatalom nem folytatott egymással közvetlen katonai hadviselést, a perifériáján intenzív konfliktusok zajlottak, mint például Afganisztánban, Afrikában, Koreában, Közép-Amerikában és Vietnámban. Ezek közül kiemelendő a vietnámi háború (1955–1975), amelynek megalázó politikai kudarca gyökeresen

²¹¹ Szolzsenyicin, Alekszandr: *A Gulag-sziget(ország)világ I-III*. Helikon Kiadó, Budapest, 2018. Idézte: Frideczky Frigyes: *A kommunizmus fekete könyve. Valóság*. 43(10) 97–103. o., 98. o.

megváltoztatta a közhangulatot az Amerikai Egyesült Államokban. Valójában már a demokrata párti John F. Kennedy elnökségével kezdetét vette az úgynevezett „békés egymás mellett élés” időszaka²¹², amelynek szellemében a republikánus párti Richard Milhous Nixon a Henry Kissinger-féle reálpolitikai megközelítést követve 1972-es moszkvai látogatása alkalmával aláírta a hadászati fegyverzetkorlátozásokról szóló SALT-I szerződést, míg a demokrata párti Jimmy Carter a Brzezinski-doktrínára támaszkodva szintén a Moszkvával való megegyezést kereste. Mindez annak a következménye, hogy az Amerikai Egyesült Államok Vietnám-startégiájának kudarcát követően az amerikaikon keserű hangulat lett úrrá, s eltántorodtak attól, hogy folytassák az aktív hidegháborús részvételt. Az amerikaiak többsége úgy vélte, hogy a „feltartóztatás doktrína” – vagyis az az elv, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak mindenáron tevőleges szerepet kell vállalnia a kommunizmus terjedésének visszaszorításában azokban az országokban is, amelyekben még nem vette át az irányítást – vezette az amerikai nemzetet a sikertelen vietnámi háborúba. A „*szerekez, ne háborúzz*” szlogen lett a jelszó, mivel az amerikai emberek szempontjából Vietnámban történtek bebizonyították, hogy a feltartóztatás-stratégia célja túlmutat Amerika lehetőségein és felesleges is: tulajdonképpen mit számít, hogy ilyen vagy olyan diktátor uralkodik egy másik országban, mi több talán a kommunizmus sem olyan rossz, mint ahogyan azt eddig el akarták hitetni.²¹³

Voltak, akik minimum hallgatolagos támogatással végignézték a terrort Európa-szerte, köztük az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverését, sőt akik évtizedeken át szilárdan hittek ezeknek a rendszereknek az értékeiben, hangosan hirdették szocialista meggyőződésüket vagy igyekeztek elnémítani ezek kritikáját. Kiemelendők azok, akik a hatvanas évek második felében egyre nagyobb befolyásra tettek szert, s amely csoportnak főként értelmiségi, jól képzett, jómódú, fiatal tagjai voltak. Schmidt Mária Széchenyi-díjas történész a nyugat-európai ifjúságról úgy ír: „*A szabad világ '68-as generációja azt akarta hinni, hogy szülők nélkül született. A háború és az újjáépítés alatt szerzett tapasztalataikra nem tartottak igényt. Jólétben éltek, a világ kitárult előttük. Megnyílt előttük a felsőoktatás, százezerrel csődültek az egyetemekre. [...] A fennálló társadalmat, szüleik világát utálták és megvetették, a forradalomra vártak, hogy megszabadítsa őket.*”²¹⁴ Közös jellemvonásuk volt tehát – azon túl, hogy többségüknek sosem volt dolguk valódi munkással – az amerikai kultúra,

²¹² Fekete Rajmund: *Az amerikai álom (vége): John F. Kennedy*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2023. 27. o.

²¹³ Muravchik, Joshua: Bevezetés. In: Békés Márton (szerk.): *Szabadság/Harcosok: Hidegháborús írások*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2015. 15–22. o., 19. o.

²¹⁴ Schmidt Mária: A világot akarjuk! Most rögtön! In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018. 190. o.

politika és a kapitalizmus iránti ellenszenv, valamint a meggyőződés arra vonatkozóan, hogy nincs olyan társadalom, amelynek romlottsága felérne az amerikaiéval.²¹⁵ Sőt, ennek a kommunista értelmiségnek előrébb való volt a Szovjetunió, mint a saját hazájuk.²¹⁶ George Orwell angol író szavait idézve: „*Apa, király, vezér, hős, megváltó – egyetlen szóban: Sztálin. Isten: Sztálin. Sátán: Hitler. Mennyország: Moszkva. Pokol: Berlin. Betöltetett minden hézag, s lám, az angol értelmiség »kommunizmusa« egész jól megmagyarázható. Nem más az, mint a gyökértelessé váltak hazafisága.*”²¹⁷

Ez az időszak értelemszerűen egybeesett a polgárjogi mozgalmakkal, s ezek a nézetek különösen hangsúlyosak voltak az elit egyetemeken és környékükön. 1964-ben a Berkeley Egyetemről indult ki az első diákmozgalom, amely 1968-ban érte el a csúcspontját, mellette sokasodtak az ülősztrájkok és a háborúellenes tüntetések, többek között az egyház részéről is. Lázadó ifjúság, forradalmi hevület és baloldali eszmék jellemezték 1968-at, amely egy olyan globális újhullámú mozgalom (a világ 56 országában, köztük 22 európai államban zajlottak diáktüntetések) éve volt, amely nem jogi, gazdasági vagy politikai követelésekkel lépett fel, hanem „kulturális forradalmat” hirdetett. Heller Ágnes filozófus úgy fogalmazott: „*Rájöttek, hogy a civilizált test fárasztóvá vált, hogy meg kell szabadítani a zakótól és a nyakkendőtől, a viktoriánus erkölcsöktől, mindenfajta formáságtól. És kezdték elutasítani a kulturális elittől jövő ízlésitéletek feltétlen elfogadását, valójában elkezdtek kétségbe vonni a magas- és az alacsonyrendű megkülönböztetésénekjogosultságát a kultúrában és a művészetben.*”²¹⁸ E társadalmi megmozdulásokat a popkultúra neves képviselői is erősítették a béke melletti kiállásukkal, később azonban mindez tovább gyűrűzött, mind földrajzi határokat, mind kulturális tematikáját tekintve: a „kulturális forradalom” globalizálódott, s futószalagon gyártotta a *soft politika* termékeit, ami azt jelentette, hogy a lázadók szellemi befolyása teljes mértékben leuralta az intellektuális közeget, a média világát és a szórakoztatóipart az Amerikai Egyesült Államokban és Nyugat-Európában. A kapitalizmust és fogyasztást középpontba állító polgári társadalom ellen lázadó fiatalok végsősoron egy még fogyasztásközpontúbb, még kapitalistább világot építettek fel, ahol már minden – a kultúra, a szex, az információ, de még maga a forradalom is – fogyasztási cikké, még hozzá globális exportra alkalmas fogyasztási cikké silányult. A „technokratikus Amerika” saját ifjúságán belül egy potenciális forradalmi

²¹⁵ Hollander, Paul: Mit szólnak Nyugaton a kommunizmus bukásához? *Társadalmi Szemle*. 1(5), 1991. 75–81. o. 76. o.

²¹⁶ Schmidt Mária: *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században*. XX. Század Intézet, Budapest, 2006. 17–27. o.

²¹⁷ Orwell, George: *Az oroszlán és az egyszarvú. II.* Cartaphilus, Budapest, 2000. 51. o.

²¹⁸ Heller Ágnes: 1968 – A mindennapi élet forradalma. *Magyar Hírlap*. 31(208), 1998. szeptember 5. 6. o.

elemet hozott létre, amelyet gyorsan a gazdasági átalakulás szolgálatába állított. Ebben a kontextusban az ifjúság, mint a forradalom új szubjektuma, valójában a Tőke forradalmának alanyává vált: noha éppen a tőke uralma alól akart szabadulni, végül épp a tőkét szabadította (f)el.²¹⁹

Kijelenthető, hogy a popkultúra szervesen hozzájárult a politikai felforgatáshoz, különösen az 1968-as életmódforradalom idején, amelynek célpontjában elsősorban a fiatal generációk álltak. Az 1968-as események felfoghatók úgy is, mint a nyugati kapitalizmus elitjén belüli kulturális és mentális alapú generációváltás, valamint egy ezzel párhuzamos gazdasági szerkezetváltás. *„A globális kapitalizmus talán legnagyobb hibája, hogy lehetővé tette a piaci ténykedés és a profitorientáltság megjelenését olyan tevékenységi területeken is, ahol semmi keresnivalójuk nincs.”* [...] *„Azok a tevékenységek, melyeket nem szabad, hogy kizárólag piaci erők irányítsanak, az emberi élet legfontosabb területeit ölelik fel — kezdve az erkölcsi értékektől a családi kapcsolatokon át egészen a különböző esztétikai és szellemi teljesítményekig.”*²²⁰ E folyamat során lebontották azokat a korlátokat – mint például a család, a polgári erkölcs, a takarékoság és a tekintély intézményeit –, amelyek akadályozták a korlátlan fogyasztás elérését.

Ugyanakkor hatással volt a keleti blokk országaira, ahol az emberek a kapitalizmus ellen lázadó, nyugati újbaloldali fiatalokkal szemben éppen a még több fogyasztási termék eléréséért küzdöttek. Egyre több kísérlet szökött szárba annak érdekében, hogy működőképessé, az 1968-as prágai tavasz szóhasználatával élve „emberarcúvá” tehesék a szocializmust. Máthé Áron történész javaslata alapján érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen rendszerről beszélünk, amelynek külön emberarcot kellett volna adni. Főleg, ha utólag kiderült, hogy még ez sem volt megvalósítható, így végül csak a „natúr szocializmus” maradt belőle – Brezsnyev ugyanis az ilyen kezdeményezésektől irtózott, s akár katonai erővel kíméletlenül leverte. Brezsnyev célja a rendszer stabilitásának garantálása volt, de a tömbön belüli reformok lehetőséget teremt(h)ettek arra, hogy megbontsák a mindent a központból irányító szovjet modellt és

²¹⁹ Veneziani, Marcello: *Processo all'occidente. La società globale e i suoi nemici*. SugarCo, Milano, 1990. különösen Augusto del Noce előszava. Vö. diego Fusaro: *Europa e capitalismo. Per riaprire il futuro*. Mimesis, Milano, 2015, 86–89. o. Idézve: Békés Márton: *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2020. 252–253. o.

²²⁰ Soros György: *A globális kapitalizmus válsága – veszélyben a nyílt társadalom*. Scolar Kiadó, Budapest, 1999. 23. o., 26. o.

elültessék az emberek fejében azt a gondolatot, hogy a szocializmus nem tökéletes, sőt reformálható és reformálandó.²²¹

Mindeközben Washingtonban fordulatra volt szükség, amely kulturális szempontból megvetés tárgyává tehető a Szovjetuniót. A vietnámi háború bukása és a berlini fal leomlása közötti időszakban, azaz az 1980-as években a republikánus párti elnök, Ronald Reagan által vezetett adminisztráció új stratégiai lehetőségeket kezdett felismerni és új megközelítéseket alkalmazott a hidegháborús konfliktus megoldására, amelyek az évtized végére annak lezárásához vezettek. A markánsan szovjetellenes reagani külpolitika a Szovjetunió feltartóztatása helyett annak legyőzését és teljes felszámolását helyezte kilátásba, e cél elérése érdekében pedig a Szovjetunió egykori szövetségesével, Kínával szövetkezett ezúttal a Szovjetunióval szemben. Kína az oroszokkal való hagyományos rivalizálása által vezérelve örömmel kínálkozott partnernek. Miután 1949-ben véget ért a kínai kommunista forradalom és Mao Ce-tung vezetésével a Kínai Kommunista Párt győzelmet aratott, majd megalapította a kommunista uralom alá került Kínai Népköztársaságot, egyre erőteljesebben kétségbe vonták Moszkva kommunista ideológiai vezető szerepét. Sőt, fokozatosan hangot adtak a szomszédos „északi barbárok” iránti megvetésüknek, amely az 1980-as évekre hatással volt a szocialista blokkon belüli nemzetek – mint például az ukránok, az örmények vagy az azerbajdzsánok – politikai ébredésére is, mialatt szembesültek azzal, hogy a szovjet hatalom valójában nemzeti önállóságuk egy birodalom általi elnyomása.²²²

Az 1970-es évek alatt az Amerikai Egyesült Államok élén Nixon az egyik legmeghatározóbb elnökké vált: lezárta a vietnámi háborút, nevét fémjelzi az enyhülési politika a Szovjetunióval szemben, valamint a Kínával kötött szövetség is. Ezt a szövetséget pedig Reagan elnöksége alatt tovább erősítették, még szorosabbra fűzve a kapcsolatokat az ázsiai országgal. Az együttműködés mindkét fél számára kölcsönös előnyökkel járt. Egyrészt Kína számára lehetőséget teremtett arra, hogy ideológiailag felülkerekedjen északi szomszédján, valamint, hogy egyre jelentősebb mértékben teret nyerjen és integrálódjon a világpolitikába- illetve gazdaságba. Másrészt a kínai erősítés az Amerikai Egyesült Államoknak további támogatást és erőforrásokat biztosított a küzdelemben, így feleleveníthette a fegyverkezési versenyt. Ráadásul az Európa és Ázsia határán, valamint a közép-ázsiai térségben fellángoló nemzeti megmozdulásokban az Amerikai Egyesült Államok ezúttal nem tétlenkedett, hanem

²²¹ Idézve: Gótfálvi Krisztina (M5 TV): *1968 – a lázadás éve – M5 História*, 2024. május 25. (link: https://www.youtube.com/watch?v=f_fk3Cfvt1I&ab_channel=M5.) Letöltés: 2024. április 12.

²²² Brzezinski, Zbigniew: *A nagy sakktabla: Amerika világelsősege és geopolitikai feladatai*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2017. 24. o.

katonai eszközök bevetésével hatékonyan támogatta az ellenállókat. Vagyis két irányból gyengítették és helyezték hathatós nyomás alá a szovjeteket. Ennek következtében Moszkvának is újfajta megoldásokon, reformokon kellett gondolkodnia.

1982-ben meghalt Brezsnyev, s a következő években, az őt követő Jurij Vlagyimirovics Andropov alatt még erőteljesebben érezhetővé vált a visszakeményedés Magyarországon a Kádár-kori társadalompolitikában is. Majd 1985. március 11-én Mihail Gorbacsovot választották meg a Kommunista Párt főtitkárának, aki az egyre súlyosbodó gazdasági problémák és társadalmi nyomás hatására a Szovjetunió reformok útján történő modernizálását és merev struktúráinak lazítását tűzte ki célul, ugyanakkor intézkedéseinek következményeit akkor még nem lehetett sejteni. A *glasznoszty* (nyíltság, nyilvánosság), a *peresztrojka* (átalakítás, átépítés) és az *uszkorenyije* (gyorsítás) hármas jelszavával kezdett hozzá az reformok megvalósításához. A *peresztrojka* a tervgazdaság rendszerének reformját jelentette, amelynek keretében a káderek és vállalatvezetők kiválasztása során kezdetben előtérbe kerültek a szakmaiság szempontjai (is), majd az 1968-as magyar reformokra hivatkozva nagyobb szabadságot nyertek a vállalatok (önálló ármeghatározás, magántulajdonú kisvállalkozások indítása), továbbá engedélyezte a külföldi tőke korlátozott beáramlását. A *glasznoszty* a politikai rendszer nyitottabbá tételére irányult, valamint a véleménynyilvánítás korábban elképzelhetetlen szabadságát eredményezte. Soros György magyar–amerikai üzletember, aki ekkor a gorbacsovi új gondolkodás lelkes támogatójaként lépett fel a Szovjetunióban, úgy fogalmazott Gorbacsovról, hogy „*Meglehetősen naivan hitt a demokráciában: ha megengedjük az embereknek, hogy saját maguk döntsenek, akkor azok helyes döntést fognak hozni.*”²²³ Így is történt. Gorbacsov engedményei végül azonnal teret engedtek a nemzeti törekvések kifejeződésének Közép- és Kelet-Európában, amely közvetlen befolyással bírt a merev hatalmi struktúra leomlására. Vagyis a geopolitikai átrendeződés és az ideológiai nyitás egyaránt hatással volt a magyarok szabadság(illúzió)jára.

2.2. Kettős szerepben: liberalizált „izmusok”

A 20. század első harmadában olyan (geo)politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok (második és harmadik ipari forradalom, gyors urbanizáció, a Wall Street 1929-es összeomlását követő gazdasági világválság, marxista szellemiségű kulturális termékek terjedése, új filozófiai és tudományos áramlatok által kialakított intellektuális légkör) mentek végbe, amelyek Nyugat-

²²³ Soros György: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány.* 2000 Egyesület, Budapest, 1991. 71. o.

szerte a társadalom széles rétegeiben – kiemelten a nyugati értelmiség köreiből – trendivé tették a marxista–leninista eszméket, amely ideológia pedig sikeresen kombinálta kulturális vonzerejét az események által kínált lehetőségekkel. A világhírű értelmiség (köztük a brit királyi család tagjai, a *Cambridge Five*²²⁴, nagynevű írók, mint például Ernest Hemingway, André Gide, John Dos Passos) elnyert rokonszenvének köszönhetően kialakult és szolgálatba állt egy olyan hálózat, amelynek célja az volt, hogy „kulturális fronton” népszerűsítse, sőt legitimizálja a marxizmust és a Szovjetunióban megvalósuló, Sztálin által irányított kommunista totalitárius rendszert.²²⁵

Marx, Engels és Lenin társadalombölcseleti marxista–leninista doktrínái valójában már a 19. században megágyaztak Nyugaton a szociális világnézet alapjainak, idővel azonban eltért annak hagyományos dialektikájától és materialista történelemszemléletétől, s egészen más fejlődési irányt vett. Egyre többen érezték úgy, hogy forradalmi túlzásaival, valamint állam- és nemzetellenes jellegével valójában hátráltatja a szociális mozgalom kialakulását. Az első revizionisták meglátása szerint Marx, Engels és Lenin a forradalomtól várta az eszmék beteljesítését, csak hogy azoknak nem szükségszerűen képezi szerves részét a forradalmon túl sem az állam, sem a nemzeti eszme eltörlése. Vagyis a marxizmus tanait sok tekintetben elavultnak vagy egyenesen tévesnek vélték, ezért felülvizsgálták és megreformálták.²²⁶ Köztük voltak a szociáldemokratizmus első képviselői, akik a forradalmi szocialista mozgalomból váltak ki a marxistákkal való vitáikat követően, miután az 1890-es években megfogalmazták a forradalommal és a proletárdiktatúrával szembeni kritikájukat. Az első jelentősebb személy, aki a szocialista mozgalmon belül felvállalta a Marx által örökölt hagyott eszmerendszer felülvizsgálatát, Karl Johann Kautsky cseh–német marxista teoretikus és szociáldemokrata politikus volt, aki *Az essen program részletes megvilágítása*²²⁷ című, 1892-ben kiadott művében arra törekszik, hogy a marxista–leninista elképzeléseket a társadalmi változások és a fejlődés folyamatával összeegyeztethető módon értelmezze, mindezzel jelentős hatást gyakorolva kezdetben az evolúciós szocializmus kialakulására. Az evolúciós szocializmus, egyben a revizionizmus irányzat alapítójának Eduard Bernstein német szociáldemokrata

²²⁴ A Cambridge Five egy brit kémcsoporthoz tartozott, amely a Szovjetunió számára kémkedett a 20. század során. Öt tagja a Cambridge-i Egyetemen tanult az 1930-as években.

²²⁵ Koch, Stephen: *Kettős szerepben: Az értelmiség elcsábítása*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2014.

²²⁶ Dr. Nagy Lajos: A gazdasági világnézetek az iskolában. *Kereskedelmi Szakoktatás*. 20(6), 1911. 113–116. o., 115. o.

²²⁷ Kautsky, Karl: *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert*. Dietz, Stuttgart, 1912.

politikai teoretikus, politikus tekinthető, akinek a lassalleanizmus²²⁸ eszmékre alapuló mozgalma, a bernsteinizmus következtében az evolúciós szocializmus szemléletmódjához kapcsolódó szociáldemokratizmus az első világháború alatt és azt követően eltávolodott a marxista kommunistáktól. Végül a sztálinista diktatúra hatására bekövetkezett az igazi és végleges szakadás, mivel az megerősítette a szociáldemokratákat abban a meggyőződésükben, hogy a békés, fokozatos és demokratikus társadalmi átmenet felrúgása embertelen következményekkel járhat.

Bernstein az 1899-ben megjelent *A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai*²²⁹ című munkájában bontotta ki a revizionizmus zászlaját. A munkásmozgalom hívei nem fogadták örömmel megjelenését mindannak ellenére, hogy a szerző hangsúlyozta szocialista mivoltát, s hogy nem a marxi tételek megdöntésére törekszik, hanem azok kiegészítésére, revideálására a fejlődési tendenciákkal összhangban. Bernstein szerint a marxizmus két részre bontható: az egyik az elméleti tudomány, amelynek az érvényességét ő maga sem vonja kétségbe, miszerint a közös cél a tőkés társadalom átalakításán keresztül a szocialista társadalom megteremtése. A másik az alkalmazott tudomány, azaz a gyakorlat, az eszközök, amelyek viszont már változásra szorulnak.²³⁰ A marxista–leninista elvek főként a proletariátus diktatúráján és a forradalmi változásokon alapultak, amelyeket az osztályok harca határoz meg, továbbá hangsúlyozták a radikális (politikai) cselekedetek jelentőségét a tőkés rendszer erőszakos megdöntése érdekében. Ezzel szemben az evolúciós szocializmus hívei szerint a szocializmus nem olyasvalami, amit követelni kellene, így elutasították a forradalmi erőszakot. Úgy vélték, hogy a társadalmi átalakulásnak és a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek fokozatosan és békés módon kell bekövetkeznie, mindez pedig a demokratikus intézmények révén történhet meg, politikai és gazdasági reformokon keresztül.²³¹ Tehát a

²²⁸ A lassalleanizmus Ferdinand Lassalle (1825–1864) német jogász és szocialista politikus nevéhez kötődik. Olyan filozófiai idealizmuson alapuló kispolgári-szocialista, reformista ideológiai és politikai irányzatot jelent, amely David Ricardo és Friedrich Hegel tanait egyesítette és a 19. század végéig jelentős hatást gyakorolt a német munkásmozgalomra. Tagadta az állam osztályjellegét, azt osztályok fölöttinek tekintette. A lassalleanizmus a munkásosztály és a burzsoázia békés együttműködését hirdette, amelynek eredményeképpen a szocializmus fokozatosan és békésen valósulhatna meg az állam által támogatott szövetkezetek és az általános titkos választójog útján.

²²⁹ Bernstein, Eduard: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. J.H.W. Dietz Nachfolg. (GmbH), Stuttgart, 1899.

²³⁰ Szekeres László: A bernsteinizmus ötven éve. *Szocializmus*. 32(1–3), 1948. január 1. 38–42. o., 38. o.

²³¹ Marx Károly és a Szociáldemokrácia. Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papeke és Otto Reinhold beszélgetése, *Die Neue Gesellschaft*, 1983. 3. sz. 200–215. o. (link: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagortenet/vt_1983_4/marx-szocildem.pdf.) Letöltés: 2024. január 22.

történetpolitikai célon alapvetően nem szükséges változtatni, csak az ideológiát kell racionalizálni és humanizálni.

Az elképzelés alapján a kapitalista társadalom átalakítását nem lehet hirtelen és erőszakos módon véghez vinni, hanem szükség van hozzá a demokratikus intézményekre és a törvényes politikai folyamatokra. Az evolúciós szocializmus képviselői szerint a szociális transzferek, azaz a szociális reformok, a munkajogok erősítése, az oktatás és az egészségügyi ellátás bővítése, valamint más progresszív politikák segítségével a társadalom fokozatosan elmozdulhat a társadalmi igazságosság és egyenlőség felé anélkül, hogy teljesen meg kellene buknia a kapitalizmusnak. Sőt, maga Bernstein meg sem kérdőjelezte a kapitalizmus létjogosultságát, helyette az „attitűdök” fejlesztésére összpontosított. Ez azt jelenti, hogy a szocialista társadalom megteremtésének vonatkozásában a szociáldemokráciát nem úgy értelmezte, mint a társadalom forradalmi módon, politikai, gazdasági és kulturális szerkezetében történő teljes újjászervezése, hanem felsejlenek benne az inkrementalizmus elvei, amelyek a fokozatos építkezés mellett kiemelik többek között a stabilizáló erők, illetve a társadalmi konszenzus fontosságát is a társadalmi igazságosság és egyenlőség elérése érdekében. Vagyis továbbra is a munkásosztály érdekeinek hatékony képviselőjét szorgalmazta a demokratikus alapok sérülése nélkül. Más szóval a szociáldemokráciára a munkásmozgalmak részeként, mi több a fejlődő demokrácia funkciójaként tekintett.²³²

De hogy mit értett demokrácia alatt? „*A demokrácia az osztályuralom hiánya, egy olyan társadalmi helyzet megjelölése, ahol egyik osztálynak sincsen politikai kiváltsága az összességgel szemben.*”²³³ E szerint már nem marxi értelemben vett osztályok hiányáról, hanem egyes osztályok *uralmának* hiányáról beszélhetünk, vagyis Bernstein elismeri a társadalmi osztályok létezését, de törekszik az osztályok közötti különbségek mérséklésére és az egyenlőbb társadalom létrehozására. Egyúttal a mai modern polgári demokrácia felfogáshoz képest rendhagyó módon olyan tulajdonságokat társít a demokráciához, amelyek a kommunista társadalomra jellemzőek.²³⁴ Nem véletlen tehát, hogy úgy tekint a demokratikus körülmények megteremtésére, mint a szocializmus megvalósulásának nélkülözhetetlen előfeltételére:²³⁵ „*A demokrácia a szocializmus kialakulásának feltétele sokkal nagyobb mértékben, mint azt feltételezni szokás; más szóval a demokrácia nem csupán eszköz (a szocializmus eléréséhez),*

²³² Gábor Róbert: A szociáldemokrácia elszakadása a marxizmustól. *Magyar Szemle*. 10(3–4), 2001. 136–144. o., 141. o.

²³³ Bernstein, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. 176. o.

²³⁴ Szekeres, A bernsteinizmus ötven éve. 38. o.

²³⁵ Gábor, *A szociáldemokrácia elszakadása a marxizmustól*. 141. o.

*de magának a szocializmusnak a lényege... A modern szocialista mozgalom – csakúgy, mint elméleti háttere – tulajdonképpen a nagy francia forradalom és az emberi jogok nyilatkozatának a terméke.*²³⁶ Itt történik meg a szociáldemokrácia elméleteinek becsatornázása a nyugati liberalizmusba, amely közvetetten segítette a marxista gondolkodás adaptálását a nyugati társadalmi és politikai környezetben. Egyértelművé válik ugyanis, hogy a marxista–leninista elvekkel szemben – amelyek szerint a nyugati liberalizmus nem tudja megoldani a kapitalizmusból eredő társadalmi problémákat, sőt az osztályok közötti, társadalmi egyenlőtlenségek fenntartását szolgálja (lásd: 1.2. fejezet) – a szintén marxista gyökerekkel rendelkező evolúciós szocializmus és szociáldemokratizmus hívei a szocialista átmenet kivitelezésének szempontjából a liberális demokrácia modelljét erősítő nyugati liberalizmust tartották a legtermékenyebb táptalajnak, amely az egyéni szabadság és az egyenlőség elvéből gyökerezik.

A szociáldemokratizmus által képviselt megközelítés úgy tűnt, képes elfogadottá tenni az elképzelést, miszerint a szocializmus és a demokrácia, valamint a szocializmus és a liberalizmus nem feltétlenül zárják ki egymást, akár egymást is kiegészíthetik és támogathatják; így például a liberális demokrácia modellje lehetőséget kínálhatott a szocialista eszmék beépítésére a meglévő demokratikus keretek között. Ebből adódóan a szocialisták nyitottak voltak egyes piaci mechanizmusok bevezetésére, hittek a liberalizmus által inspirált demokratikus értékekben és a jogállamisági elvekben, valamint az igazságosságon és egyenlőségen alapuló társadalom létrehozásának fontosságában. Vagyis a szocializmus bizonyos esetekben – a közös cél érdekében – összeegyeztethető a meglévő demokratikus rendszerekkel és a liberális értékekkel, amelyeket a szociáldemokraták és a liberálisok képviseltek; sőt már-már megfeleltethetők egymásnak. A cél pedig Marx, Engels és Lenin óta változatlan maradt: egy új társadalom felépítése, „csupán” ezúttal nem forradalmi, hanem inkrementális eszközökkel. Ahogyan Czesław Miłosz lengyel író és költő a *The Captive Mind* című könyvében fogalmaz: „... a legveszélyesebb baloldali mítosz a kommunista baloldalé, amely sok baloldali gondolkodásával együtt azt a vágyat is élteti, hogy fel kell építeni a Földön egy ideális államot, az emberiség legrégebbi álmainak egyikét. [...] Jó néhány, magát demokratikus és antitotalitárius beállítottságúnak tartó szocialistát megbabonázott Platón; ezek reményeket táplálnak a szocializmus jobb változata iránt. Eddig senkinek sem sikerült létrehozni olyan rendszert, amely kiérdemelné ezt a címkét, és a népnek egy kicsivel is több lelki megnyugvást és anyagi fellendülést hozott volna, mint más rendszerek. [...] Manapság, amikor

²³⁶ Bernstein, Eduard: *Evolutionary Socialism*. Schocken Books, New York City, 1961. 163–164. o.

sok ember »harmadik utat«, »önigazgató köztársaságot«, vagy hasonló, a »demokratikus baloldal« szlogenjének hatására alkotott konstrukciókat keres, voltaképpen csak Platónat visszhangozza, habár elég erőtlenül... Ha a szocializmus nem foglalja magában azt a gnosztikus hitet, hogy elkerülhetetlenül bekövetkezik egy nagyszerű új világ, ha nem ígéri, a boldogság más formáit, akkor mit jelent a baloldaliság? [...] a szocialista rendszer eszméje vagy más szocialista ideológia puszta illúzió.”²³⁷

Összhangban a céljaikkal, értékeikkel és érdekeikkel, a szociáldemokratizmus és a liberalizmus gyakran talált közös nevezőt az eszméik népszerűsítésére és támogatására szolgáló szentesített eszközök terén: az újonnan alakult pártok mellett (szak)szervezetek, oktatási és tudományos intézmények, valamint agytrösztök dolgoztak a kívánt társadalmi és politikai változások előmozdításán, ugyanis maguk is ráébredtek arra, hogy az azonnali és radikális politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetváltás helyett a szellemi élet, a kultúra megfontolt megszállása a döntő. A *Fabian Society* az egyik legjelentősebb szervezet – elsősorban a brit – szociáldemokrácia és demokratikus szocializmus fejlődésében. Nagy-Britannia legrégebb politikai agytrösztjét 1884. január 4-én alapították azzal a céllal, hogy a forradalmi eszközök helyett olyan reformista és inkrementalista megközelítéseket szorgalmazzon – önmeghatározása szerint a marxista politikai propaganda mintájára (lásd: 1.3.3. fejezet) „*edukáljon, agitáljon és szervezzen*” –, amelyek hozzájárulnak az igazságos és egyenlő társadalom felépítéséhez.²³⁸ Vagyis a társaság tagjai alapvetően elfogadták a marxista elveket, de a forradalmi eszközök helyett a „szociális evolúciót” részesítették előnyben, miszerint a társadalom fokozatos reformok és intézkedések révén alakul át szocialista állammá. A társaság első kiadott traktusában, *Why are the many poor* címmel a szocialista államot jelölték meg a társadalmi rendszerek ideáljával.

A *Fabian Society* mindig arra törekedett, hogy elsősorban az értelmiségi középosztályt szólítsa meg. Nem véletlenül, ugyanis, ahogyan Paul Hollander magyar származású politikai szociológus Mannheim Károly szintén magyar származású szociológus megállapításait felhasználva rávilágít, az értelmiségiek szakmai kompetenciáik, társadalmi pozíciójuk és az általuk vallott eszmék iránti elkötelezettségük – ideértve akár az erőszakot legitimáló gondolatokat is – befolyásolhatják a politikai cselekedetek ideológiai alátámasztásának támogatását vagy elfogadását. E sajátos tulajdonságaik és a tudástermelés folyamatában

²³⁷ Idézte: Hollander, Paul: Mít szólnak Nyugaton a kommunizmus bukásához? *Társadalmi Szemle*. 1(5), 1991. 75–81. o. 80. o.

²³⁸ Fabian Society: Our History. *Fabian Society*. n.a. (link: <https://fabians.org.uk/about-us/our-history/>.) Letöltés: 2024. március 4.

betöltött hegemón pozíciójuk miatt ugyanis képesek politikai értelemben is monopol dominanciára szert tenni. Továbbá az idealista elképzeléseik lehetővé teszik számukra, hogy a morális elveket a cél érdekében felülírják, sőt, hogy a célokat és az eszközöket egymástól elkülönítsék. Marx idevágó koncepcióját megidézve hozzáteszi, hogy az értelmiség tagjai lényegesen nem különböznek a munkásosztály tagjaitól: „függetlenségük”, „gyökértelenségük” és „elfogulatlanságuk” okán könnyedén megértik a társadalmi realitásokat, így a proletariátushoz hasonlóan olyan hozzáférésük van az igazsághoz, amely csak a kiváltságosoknak adatik meg, vagyis tudásukkal legitimálják hatalmukat.²³⁹ A társaság hirdeti, hogy ennek a társadalmi rétegnek is elemi érdeke a társadalmi rendszer kollektív szervezete éppúgy, mint a munkásosztálynak volt, ugyanis az eljövendő társadalmi változások jobb tudást, kísérletezési lehetőségeket és előnyösebb életmódot kínálnak az íróknak, a művészeknek, az orvosoknak és az ügyvédeknek, vagyis az értelmiségnek. Ennek következtében elképzelhetetlennek tartja, hogy az értelmiségi középosztály ne legyen részese ennek a mozgalomnak, amennyiben kellően felismeri annak mibenlétét és jelentőségét.²⁴⁰ Mindez egybecseng Ernst Niekisch, a német nemzetbolsevizmus egyik kiemelkedő – a nácik által meghurcolt, a szovjet rendszerben pedig csalódott – alakjának megfigyelésével, miszerint a hidegháború alatt a társadalom szerkezete radikálisan megváltozott. Úgy látta, hogy a proletariátus mint osztály már nem jelentős tényező, megszűnt, mivel életmódját tekintve hasonult a polgársághoz, miközben a polgárság alsó- és középrétegei (a szocialista rendszerekben pedig az egésze) valójában bérmunkássá váltak. Helyüket a *clerkek*, azaz az írástudók, hivatalnokok és beosztottak tömege vette át, akik egyfajta új, középosztályi réteget alkottak tehát a szabadfoglalkozásából mások által foglalkoztatottá váló alsó- és középpolgársággal együtt. Niekisch úgy vélte, a hidegháborús szembenállás során mindkét oldalon a *clerk* vált a társadalom gerincévé.²⁴¹

A szervezet alapítását követően tehát hozzájárult ahhoz, hogy a szocialista mozgalom kiterjedjen, sőt egybeforrjon a középosztály és az értelmiség köreivel is, ugyanis többségük úgy látta, hogy ez a megközelítés kompatibilis a meglévő demokratikus intézményekkel és a liberalizmussal. Ezzel egyidejűleg a *Fabian Society* nagy hangsúlyt fektetett az intellektuális, kutatói és oktatási tevékenységre, amelynek köszönhetően olyan baloldali gondolkodókat vonzott, mint George Bernard Shaw Nobel-díjas drámaíró, Sidney Webb, az Egyesült Királyság

²³⁹ Hollander, Paul: *Marx és a Korán: Válogatott tanulmányok*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2024. 334. o., 339. o.

²⁴⁰ Sidó Zoltán: A londoni Fabian Society. *Huszedik Század*. 25(2). 1912. 385–396. o., 385–386. o.

²⁴¹ Niekisch, Ernst: *Klerk*. In: Niekisch, Ernst: *Polityicsenszkiye szocsinyenyija*. Vlagyimir Dal', Szentpétervár, 2011. 344–408. o.

egykori gyarmatügyi minisztere és Annie Besant nőjogi aktivista, akik mind fontos szerepet játszottak a modern szociáldemokrácia kialakításában, s nagy mértékben befolyásolták a politikai és társadalmi gondolkodást. A társaság egy másik tagja, Henry Hutchinson a derby-i bírók tanácsadó *clerkje*, ügyvéd az 1894. július 26-án bekövetkező halálát követően örökségét (20 ezer font értékben) a társaság vagyonkezelőire hagyta, végrendelete szerint azzal az iránymutatással, hogy „*azonnal, ugyanakkor fokozatosan, mindenképpen tíz éven belül felhasználják a Society propaganda és egyéb céljaira, valamint szocializmusának előmozdítása érdekében, bármilyen módon, amelyet ajánlatosnak tartanak.*” A hagyatékot egy kutatóintézet létrehozására fordították a célból, hogy az pozitív alátámasztásokat szolgáltasson a kollektivisták mellett: 1895-ben megalapították a London School of Economics-ot (LSE), „*amely nemcsak speciális tantárgyak előadásainak központja, hanem olyan hallgatók egyesülete is, akiket irányítani és támogatni szeretnének abban, hogy eredeti munkát végezzenek.*”²⁴²

A London School of Economics-on tanított és kutató, kiemelten a tudományos módszertan és a társadalmi filozófia terén, Sir Karl Raimund Popper osztrák származású filozófus, aki számos liberális baloldali mozgalomban vett részt. Popper a nyitott társadalom elméletét az 1945-ben megjelent *Nyitott társadalom és ellenségei* című művében fejti ki, amelyben az emberi társadalom fejlődésének fontosságára összpontosít az olyan zárt, totalitárius társadalmi rendszerekkel szemben, mint a náciizmus vagy a kommunizmus. A nyitott társadalom fogalmát a tudományos racionalizmus és a kritikai gondolkodás szempontjából tárgyalja. E szerint a társadalmi fejlődés és a politikai stabilitás legjobban akkor érhető el, ha a társadalom megőrzi nyitottságát, azaz képes befogadni az új ötleteket, felfogásokat és különféle nézőpontokat. Úgy véli, a nyitott társadalom megkérdőjelezi az abszolút igazság keresését, és helyette a kritikai gondolkodást, az átláthatóságot és a vitakészséget, azaz a viták és az ellenmondások szerepét hangsúlyozza a fejlődésben. Popper kiemelten foglalkozik a nemzettudattal, az általa használt szófordulattal élve a nacionalizmus problematikájával, amely véleménye szerint a nyitott társadalom kialakulásának akadályát képezi. Elismeri, hogy „*rációnkat a 'társadalomnak' köszönhetjük – vagy egy meghatározott társadalomnak, mondjuk a nemzetnek [...] sokat köszönhetünk a tradíciónak.*” Ugyanakkor azt is írja, „*meg kell szabadulnunk ama attitűdtől, mely a tradíciót szentnek, vagy önmagában értékesnek tekinti.*” A nacionalizmus ugyanis – ahogyan fogalmaz – „*fölbreszti, illetve kiaknázza törzsi ösztöneinket, a szenvedélyt s az előítéletet [...] reakciós és irracionális [...] a nacionalizmus*

²⁴² Donnelly, Sue: Funding the vision – Henry Hunt Hutchinson and his will. *The London School of Economics and Political Science*. 2015. szeptember 30. (link: <https://blogs.lse.ac.uk/lsehistory/2015/09/30/funding-the-vision-henry-hunt-hutchinson-and-his-will/>.) Letöltés: 2024. január 23.

válasz egy szükségletre — az emberek ama vágyára, hogy megtalálják és ismerjék pontos helyüket a világban, és hogy egy erős, kollektív testülethez tartozzanak.”²⁴³ Popper egyáltalán nem tulajdonított jelentőséget a *nemzettudatnak*, sőt pusztán egyfajta pszichológiai készletként tekintett rá, amely abból fakad, hogy az úgynevezett zárt társadalmak biztonságérzetet képesek nyújtani tagjaik számára.²⁴⁴ Molnár Tamás interpretációjában Popper szerint ezek a képzetek teszik lehetővé a törzsek, a hagyományok és az intézmények általi manipulációt, amelyek az elavult szokásokat és struktúrákat testesítik meg. Az ember egészen addig nem „érvényes”, amíg el nem különül ettől az irracionális környezettől, amely olyan mítoszokból tevődik össze, mint például a nyelv, a család, a vallás vagy a nemzet. Ezért a liberális feladat megszabadítani az embereket ezektől az úgynevezett „parazita bálványoktól”, kiszabadítani őket ősi burkaikból, hamis attribútumaikból és mesterséges lojalitásaikból, amelyek akkor rakódtak rájuk, amikor még nem voltak képesek élni szabadságukkal. Röviden: *tabula rasa*, vagyis a cél létrehozni az *absztrakt embert* és a tökéletesen racionális új társadalmat.²⁴⁵ Nyíri Kristóf Széchenyi-díjas magyar filozófus rámutat azonban arra, hogy az emberek nem azért tagjai ezeknek a társadalmaknak, mert gyengék volnának, vagy mert ne lennének képesek racionálisan gondolkodni, hanem éppen azért, mert a *racionalitás* valójában sem a döntések, sem a személyes felelősség szempontjából nem választható el a történelmi és társadalmi kontextustól, amelyek között természetesen születnek és léteznek, mivel éppen az adott társadalom szabályainak, normáinak, szokásainak és intézményeinek bizonyos konformitásából ered.²⁴⁶ Vagy ahogyan Kodály Zoltán mondta: „*Csak az válhat világpolgárrá, aki egy nemzet polgára. Aki egy nemzetet megértett, csak az érthet meg egy mást, s aki egyet sem, hogy akarna százat?*”²⁴⁷

Karl Popper London School of Economics-on filozófiát tanulmányozó hallgatója, mentoráltja, Soros György a nyílt társadalom elméletének kérdéskörét társadalmi és politikai szempontból vizsgálta. Elképzelése szerint a hagyományok által meghatározott úgynevezett szerves társadalommal szemben éppen a nyílt társadalom képes arra, hogy az emberek döntései, valamint az azok alapján kialakított társadalmi szerződések révén egyéni szabadságot és társadalmi köteleket, biztonságot nyújtson: „*Egy civilizált társadalomban az embereket*

²⁴³ Popper, Karl Rajmund: *The Open Society and Its Enemies*. Routledge, London. 1945. 214. o., 47. o., 49. o., 60. o.

²⁴⁴ Nyíri Kristóf: Nemzettudat és „Nyílt Társadalom”. *Magyar Filozófiai Szemle*. (1–2), 1979. 475–488. o., 485–486. o.

²⁴⁵ Molnár Tamás: *Liberális hegemonia*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001. 63–64. o.

²⁴⁶ Nyíri, Nemzettudat és „Nyílt Társadalom”. 485–486. o.

²⁴⁷ Balázs Géza: Kodály szállóigéi. *Balazsgeza.hu*. 2024. április 18. (link: <https://www.balazsgeza.hu/?p=9523>.) Letöltés: 2022. április 4.

számos kötelék, társulás fűzi egybe. Míg a szerves társadalomban ezeket a hagyomány szabja meg, a nyitott társadalomban a szóban forgó egyének döntései: írott és íratlan szerződések szabályozzák. A hagyományos kötelékek helyébe a szerződéses kötelékek lépnek. [...] A hagyományos és a szerződéses viszony közötti különbség bizonyos értelemben megfelel a konkrét és az elvont gondolkodás közötti különbségnek. Míg a hagyományos viszonyok csak azokra vonatkoznak, akik részt vesznek benne, a szerződéses feltételeit tekinthetjük egyetemes érvényűnek. [...] A nyitott társadalmat olyan elméleti modellnek tekinthetjük, amelyben minden viszonynak szerződéses jellege van. Az, hogy vannak intézmények, amelyekben a tagság kötelező vagy korlátozott, nem zavarja ezt az értelmezést. Az egyéni szabadság biztosítva van mindaddig, amíg több különböző intézmény létezik, amely nagyjából egyforma joggal nyitva áll minden egyén előtt, aki választhat, melyikhez akar tartozni.”²⁴⁸ Ebben a kontextusban a „szerződéses jelleg” arra utal, hogy a társadalmi kapcsolatok nem örökölt társadalmi normákon alapulnak, hanem azokat *konstruált* társadalmi viszonyok határozzák meg; ráadásul a zárt társadalom kizárólagosságával szemben e társadalmi szerződések univerzális érvényűek. Vagyis Karl Popper és Soros György a nyílt társadalom eszményének megalkotóiként a szociáldemokratizmus („egyforma joggal nyitva áll minden egyén előtt”) és a liberalizmus („az egyéni szabadság biztosítva van”) ideológiáját végérvényesen összekapcsolták és létrehoztak egy „ideológiai mixet”, amely a baloldali és liberális eszméktől egyaránt elszívta a levegőt. Így a 20. század nagy utópikus ideológiáinak kiüresedését követően az új utópikus projekt, azaz a globális nyílt társadalom megvalósulásának nélkülözhetetlen elemeivé váltak, amelyben már a „világ proletárjai” helyett – akik nem mellesleg többségében úgy nemzeti, mint vallási és szexuális értelemben ragaszkodtak a fennálló társadalmi viszonyok megőrzéséhez – a világ globalistái egyesülhetnek, látszólag a különféle felszabadítani kívánt etnikai, vallási és nemi kisebbség – akiket nem mellesleg szintén kevésbé foglalkoztatott a program –, de valójában az elit érdekeinek képviselőit.²⁴⁹

Soros György elképzelése szerint tehát a nyílt társadalom látszólag univerzális erkölcs alapján működik, sokszínű és befogadó, tagjai szabadon választott módon élhetnek és oszthatják meg nézeteiket. Vagyis Popper érveléséhez hasonlóan – aki egyfelől a pluralizmust, másfelől a demokráciát is a liberalizmussal azonosította – a nyílt társadalom eszméje lényegében megegyezik a liberális demokráciáéval, sőt az általa tovább fejlesztett változat

²⁴⁸ Soros, *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 224–225. o.

²⁴⁹ Schmidt Mária: Bevezetés. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021. 13–44. o., 36. o.

megszünteti a valódi pluralizmust, s a liberális demokrácián kívül minden más demokrácia lehetőségét elveti.²⁵⁰ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy liberális mivoltából adódóan nehezen összeegyeztethető az etnikai és vallási jellegű kötelekekkel, ugyanis Popper elméletét követve Soros is úgy véli, hogy azok „elfogultságot” ébresztenek az emberekben, ezáltal korlátozzák őket a szabad gondolkodásban: „*A törzsi erkölcs zárt társadalomhoz vezet, amely a törzs tagjaira jogokat és kötelességeket ruház, és kirekesztő a kívülállókval szemben. [...] (az univerzális erkölcs) nyílt társadalmat eredményez, amely alapvető emberi jogokat ismer el a törzsi, etnikai vagy vallási hovatartozással szemben.*”²⁵¹ E szerint egyfelől az univerzális erkölcs nem annyira univerzális, mivel nem ismeri el a nyílt társadalommal szemben álló törzsi – legyen az etnikai, vallási, politikai – hovatartozás jogát, beleértve konkrétan akár a kereszténységet vagy a nemzetet, amelynek az eltörlésére törekszik. Ráadásul logikája alapján identitáspolitikája éppen a *törzsi* társadalom kialakításán dolgozik akkor, amikor nem arra helyezi a hangsúlyt, ami összeköti az embereket (hagyomány, hit, kultúra, nemzet, történelem), hanem arra, ami elválasztja őket (etnikum, nem, osztály).²⁵² Ezáltal valójában pontosan a nyílt társadalom hívei tartották felszínen a *törzsi* ösztönöket. Másfelől nyíltan kimondatik, hogy a nemzet *anomália* és a nyílt társadalom kialakulásának egyenesen hátráltató tényezője, ha a megszervezése nemzeti vagy etnikai érdekek érvényesítése alapján történik, merthogy ebben a helyzetben a túlzott és kategorikus elvárások végül – akár ismételt is – egy merev és elavult zárt társadalmat hoznak létre.²⁵³ Minderre Soros György 1994-ben egy interjújában a következőképpen hívta fel a figyelmet: „*Szóval ez a nagy veszély, hogy a nacionalizmus, ez a fajta etnik-nacionalizmus alapján új zárt társadalmak jönnek létre, és sajnos a nyitott társadalmak nem harcolnak ez ellen, szóval nem, ettől nem félnek, nem tartják fontosnak.*” – majd hozzátette – „*Szóval hiányzik valami a nyitott társadalomban, mégpedig az, hogy magát a nyitott társadalom gondolatát el kéne fogadni, mint egy ideált, és ezért kéne, hogy az emberek hajlandóak legyenek áldozatot hozni.*”²⁵⁴ Jászi Oszkár hasonlatával élve: „*nem az történik,*

²⁵⁰ Nagy Ervin: A „nyílt társadalom” és ellenségei. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában.* Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021. 99–122. o., 111. o.

²⁵¹ Soros György: *A gyarlóság kora.* Scholar Kiadó, Budapest, 2007. 81. o.

²⁵² Kimball, Roger: *Tenured Radicals. How Politics Has Corrupted Our Higher Education.* Ivan R. Dee, Chicago, 1990. 289. o.

²⁵³ Tóth Károly Antal: A „nyílt társadalom” bajnoka: Bepillantás Soros György világába. *Kapu.* 27(1), 24–29. o., 26. o.

²⁵⁴ SZERB Tamás: *Soros György gondolatai a Nyílt Társadalomról, 1994-ben 475331439491490.* 2019. december 24. (link: https://www.youtube.com/watch?v=64FcJlgOHfg&ab_channel=TamasSZERB.) Letöltés: 2023. december 11.

hogy az emberek a szabadságukat kenyérrel cserélték fel, hanem szabadságukat a kenyér illúziójáért adták oda.”²⁵⁵ Jelen esetben magát a szabadságot a szabadság illúziójáért.

2.3. A világot akarják: hazudni egy álomért

A 20. század során a liberális ideológia hatására nagyszabású történelmi változások zajlottak le a társadalmi-politikai-gazdasági működés alapvető mechanizmusában. Ezeknek a változásoknak két fő oka azonosítható. Egyrészt a civil társadalom megnövekedett hatalma. A civil társadalom, mint a természetes közösség egyik alapvető alkotóeleme, felülkerekedett a riválisain, az államon és az egyházon, mindkettőt – Molnár Tamás magyar filozófus megfogalmazásában – a libertáriusok, az anarchisták és az utópisták álmainak megfelelően „feleslegessé” téve. Ennek következtében újfajta struktúrák és hatalmi viszonyok alakultak ki, amelyek a közösségi önrendelkezés és a polgári szabadságjogok előtérbe kerülését eredményezték, ráadásul pluralista szerveződésként, amelyek az üzleti vállalkozások pluralitásának mintájára alakultak ki. A civil társadalom nagy vonzereje abban rejlett – amellyel sem az állam, sem az egyház nem tudott sikeresen versenyre kelni –, hogy pluralizmusa törvényekben garantált ígéretet kínált arra, hogy igazságosan és egyenlően osztja meg a hatalmat, mivel az korábban egy szűk elit és erős intézmények kiváltsága volt.²⁵⁶

Másrészt az Amerikai Egyesült Államok, amely a század második felében a bipoláris világrend egyik meghatározó nagyhatalma, lényegében egy civil társadalomként működött. Az Amerikai Egyesült Államok történelmében ugyanis az erős állam fogalma ismeretlen volt, így az ebből eredő hatalom vált a kultúra fő forrásává a világ jelentős részén. Ráadásul az amerikaiak már korábbra visszamenve is univerzalista küldetést tulajdonítottak maguknak, amelyből fakadó különlegességtudatuk nemzeti önmeghatározásuk szerves részét képezi. Különlegességtudatuk a forradalomban kikristályosodott és alkotmányba foglalt szabadság- és demokráciaeszményekből, valamint a liberalizmus mélyen gyökerező és soha meg nem kérdőjelezett előfeltevéseiből táplálkozik.²⁵⁷ Ez az univerzalizmus pedig arra ösztönözte az amerikaiakat, hogy értékeiket és politikai intézményeiket, rendszerüket globálisan is terjesszék, amely idővel megalapozhatja az új, immár hegemon világrend kialakulását. Ennek a folyamatnak számos következménye volt. Az amerikai értékek és politikai modellek globális

²⁵⁵ Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja – Századvég Füzetek 1.* Jászi Oszkár Örökösei, Budapest, 1989. 265. o.

²⁵⁶ Molnár, *Liberális hegemonia.* 37–62. o.

²⁵⁷ Balogh Beatrix: Puritán apokaliptika: amerikai küldetéstudat és történelemszemlélet. *Axis.* 4(1), 2023. 129–143. o., 129. o.

terjedése végül valóban újfajta geopolitikai helyzetet, egyúttal feszültségeket is eredményezett abból adódóan (is), hogy ezek a változások (legalábbis szándékukat tekintve) kulturális homogenizációhoz vezettek. Emellett az állam és az egyház hatalmának visszaszorulásával a modern civil társadalom különböző előnyben részesített szerveződése, mint például az újonnan alapít(tat)ott politikai pártok, a gazdasági jellegű lobby, valamint a gondolati társaságok, egyre nagyobb szerepet kaptak a közélet alakításában.²⁵⁸ Ez tulajdonképpen már a *soft power* gyakorlata volt, amelynek lényege, hogy az értelmiségen, civil szervezeteken, médián és vállalatokon keresztül hogyan hajtható végre társadalmi strukturális átalakítás oly módon, hogy a nyugati liberális gondolatiság, ezáltal a nyugati politikai és gazdasági érdekek érvényesülhessenek forradalmi eszközök alkalmazása nélkül. Amerika a *soft power* jelentőségét felismerve volt képes diadalt aratni a szovjet modell felett: Közép- és Kelet-Európa-szerte kiterjedt hálózatot épített fel, amelyet egy jól bevált(nak feltételezett) receptet követve működtetett.

Mindeközben a Sztálin halálát követő időszakban az államszocializmus működtetésében a posztszovjet térségben is taktikailag szövetséget alkotott a termelés és igazgatás területén tevékenykedő szakértelmiség és az ideológiatermelésben jártas humánértelmiség, hogy megteremtsék az értelmiségi hegemoniát.²⁵⁹ A Nyugat önjelölt képviselői látszólagos jótékonykodás révén pedig beszivárogtak az adott ország értelmiségi köreibe és leuralták a szellemi teret. A későbbiekben felvásárolt médiaorgánumokon keresztül véleményformáló személyiségeket építettek fel vagy erősítették meg a már meglévők láthatóságát. Az így létrejövő „szellemi elit” uralta és természetes közegeként tekintett az egyetemekre és a kulturális színtérre, ahol az ideológia tudatipari térnyerése által, mesterséges módon termelhették ki az utánpótlást és a saját érdekeik mentén mozgósítható csoportokat. Ráébredtek ugyanis arra, hogy a morális-intellektuális fölény révén a társadalmon keresztül is képesek, sőt szükséges gyakorolniuk hatalmukat, ugyanis a politikai, gazdasági és társadalmi struktúrák átalakításához nem elegendő az államhatalom megszerzése és birtoklása, hanem kulturális értelemben is érvényesülniük kell, dominanciát kell elérniük a vezető szerepre törekvő csoportoknak. Civil szervezeteket, majd politikai pártokat hoztak létre, amelyek fedőszervként²⁶⁰ funkcionáltak és a megfelelő pillanatban új garnitúraként döntési pozícióba, hatalomra juthattak. A megfelelő pillanat akkor érkezett el, amikor a Nyugatot képviselő

²⁵⁸ Molnár, *Liberális hegemonia*. 37–62. o.

²⁵⁹ Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978. 184–186. o.

²⁶⁰ Schmidt, *Bevezetés*. 135–136. o.

szereplők erőszakos államosítás helyett vadprivatizáció, gazdasági és pénzügyi válság formájában gazdasági szerkezetváltást idéztek elő a nyugati liberalizmus mögé rejtőzve. Az ideológiai álca azt a látszatot keltette, hogy végre mindenki a tehetsége révén tud majd érvényesülni, a munkája alapján hozzáférhet a korábban elérhetetlen jóléti javakhoz és részt vehet a globális piaci versenyben. Valójában az 1968 és 1988 közötti piacszimuláció a piac liberalizációjának valóságává vált, másképp fogalmazva: a szocialista reformparadigma neoliberais programmá fejlődött. Ez először spontán, majd vadprivatizációban, illetve a piacnyitásban és az állami vagyon szervezett keretek között történő kiárusításában nyilvánult meg a posztkommunizmus korai tökefelhalmozásának érdekében.²⁶¹ A nyugati liberalizmus nem véletlenül helyezi előtérbe a piacot. A piac konkrét, mérhető érdekeken alapul, továbbá – elvileg – a racionalitás mintapéldája: benne különböző társadalmi áramlatok találkoznak, valamint az ellentétes érdekek kiegyensúlyozásának helyszíne is egyben. Ezért a piac konszenzusra épül. Nem az a fontos, hogy kinek van igaza, mivel az objektivitás önmagában nem létezik (lásd: 2.2. fejezet), hanem az, hogy megismerjük mindenféle véleményt, hogy kiválaszthassuk közülük azt, amelyik a legvalószínűbb és általánosan elfogadott. A közös nevező megtalálása érdekében pedig olyan megítélési és aktivitási teret hoznak létre, amelyből nincs kiút, mivel minden oldalról körülveszik, meggyőzik és hipnotizálják a fogyasztót. Marx elméletének megfelelően minden áruvá válik, minden áru pedig féttis lesz.²⁶² A média hatékonyan működött közre abban, hogy az érzékenység és szubjektivitás, amelyek a személytelenség, a fogyasztásorientáltság és a túlzott technicizáltság ellenében fogalmazódtak meg, a gazdasági átalakulás szolgálatába álljanak.²⁶³ Más szóval életmódforradalmat hajtottak végre a vallás, szexualitás és popkultúra terén. Ennek eredményeként a rend felbomlását követően úgy léphettek színre, mint a „donor”, a „jólét” és a „szabadság” letéteményesei.

2.3.1. Politikai szerkezetváltás: értelmiségi hegemonia²⁶⁴

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc súlyos csapást mért a szocialista mozgalomra. A kommunista rendszer működésképtelensége egyre látványosabbá vált, így egyre fokozódott

²⁶¹ Békés Márton: *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2020. 335. o.

²⁶² Molnár, *Liberális hegemonia*. 65–66. o., 191. o.

²⁶³ Békés, *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. 229. o.

²⁶⁴ Felhasznált irodalom: Békés Márton: A Soros-birodalom születése. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021. 45–98. o.; Nóvé Béla: *Tény/Soros I*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.; Soros György: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 2000 Egyesület, Budapest, 1991.

a politikai reformok iránti társadalmi igény. Ezen felül a gazdasági nehézségek (lemaradás a globális piaci és technológiai versenyben, államadósság növekedése, infláció emelkedése, termékhány és munkaerőpiaci problémák), valamint a nemzetközi szinten bekövetkező változások is komoly hatással voltak az intézményrendszerre. Az 1980-as évekre egyértelmű, nyílt jelei voltak a szocialista mozgalom válságának, amelynek következtében Magyarországon a politikai enyhülés és a gazdasági reformok időszaka vette kezdetét, amelyet valójában még az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetése alapozott meg. A sűrűsödő problémák okán a pártvezetés a gazdasági reformokban, a politikai nyitásban és a bizonyos fokú liberalizációban látta a rendszer életben tartásának esélyeit. A Kádár-rendszer utolsó évtizedében a „reformizmus” mint olyan vált az uralkodó ideológiává.²⁶⁵ Azonban, ahogyan Soros György írta: *„a hanyatlás reformot hív életre, és a reform sietteti a hanyatlást”* [...] *„a reform felgyorsította a bomlási folyamatot. Választási lehetőségeket vezetett be és tett törvényessé akkor, amikor a rendszer léte éppen ezeknek a választási lehetőségeknek a hiányán alapult.”*²⁶⁶ Bár kétségkívül továbbra is szocialista diktatúráról beszéltünk, a politikai intézményrendszer ily módú, fokozatos fellazulása és a viszonylagos szabadság erősítette a politikai pluralizmus és a demokratikus reformok iránti társadalmi igényt, vagyis hozzájárult ahhoz, hogy a pártállam elveszítse korábbi, mindenre kiterjedő kontrollját és előkészítették a terepet az 1989–1990-es rendszerváltoztatás előtt. Az ellenzéki mozgalom lendülete és tevékenysége szorosan összefüggött a szovjet rendszerben létező, nyugati támogatással rendelkező civil társadalom fejlettségével.²⁶⁷ Mindez tehát nyilvánvaló hatással volt a társadalmon belüli önszerveződési igényekre és képességekre egyaránt, szabad lehetőséget teremtve a civil társadalom fejlődésére.

A civil társadalom lényegi megerősödésére az 1956-os forradalmi eseményeket követően így csaknem harminc évvel később kerülhetett sor.²⁶⁸ Különösen az 1980-as évektől kezdődően Magyarországon a civil társadalom és a nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) megerősödése jelentős szerepet játszott a nyílt társadalom eszméjének terjesztésében, gyakorlati érvényszerzésében és a rendszerváltoztatás előmozdításában. E folyamatban kiemelkedő jelentőséggel bírtak a Nyílt Társadalom Alapítványok (*Open Society Foundations*, OSF), amelyet Soros György 1979-ben (kezdetben Intézet néven) alapított, annak névválasztásával mentora, Karl Popper előtt tisztelve. Az alapítvány számos területen

²⁶⁵ Konrád – Szelényi, *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. 236–254. o.

²⁶⁶ Soros: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 62. o., 53. o.

²⁶⁷ Laar, Mart: *Vissza a jövőbe: Húsz év szabadság Közép-Európában*. XX. Század Intézet, Budapest, 2010. 87. o.

²⁶⁸ Orbán Viktor 1987-ben írt szakdolgozata ezen szocialista társadalmak önszerveződési kísérleteiről szól a lengyel példa alapján.

nyújtott támogatást, többek között az oktatás, a kutatás, a kultúra, az emberi jogok és a független média területén. Soros György filantróp tevékenységét egy nyitottabb világ megteremtése érdekében még 1979-ben a fokvárosi egyetemen kezdte meg, ahol nagyszegű ösztöndíjjal támogatott dél-afrikai fekete hallgatókat, azonban a program nem vált be, mivel az egyetemet korántsem találta olyan nyitott szelleműnek, mint ahogyan az annak hirdette magát. Így Közép- és Kelet-Európa felé vette az irányt, s három évvel később szervezete egyesült államokbeli ösztöndíjakat biztosított a térség egyetemi hallgatói, kutatói és értelmiségi tagjai számára. Kiemelten támogatta a különböző civil csoportosulásokat, amelyek az emberi jogok védelmével, a társadalmi igazságossággal és a demokratikus reformok előmozdításával foglalkoztak, ezek ugyanis fontos szerepet játszottak a rendszerváltoztatások előkészítésében és a demokratikus intézmények kialakításában (Magyarország esetében a kedvezményezettek között elsősorban az úgynevezett demokratikus ellenzék tagjait találhattuk). 1991-ben megjelent, az Alapítvány közép- és kelet-európai forradalmakban betöltött szerepét taglaló könyvében úgy fogalmaz, hogy az Alapítvány számára „*a nyitott társadalmak életképesebbé tételét és a zárt társadalmak megnyitását*” tűzte ki célul, amely értelemszerűen összhangban állt azon nézetével is, miszerint „*Nyugati segítség nélkül a bomlás tovább folytatódik; a Szovjetunió totálisan zárt társadalma darabjaira esik szét, de akkor sem lesz képes megszervezni és fenntartani a nyitott társadalomra jellemző intézményeket vagy akár csak gondolkodásmódot.*”²⁶⁹ Vagyis a szocialista blokk alá tartozó országok 1989–1990-es rendszerváltoztató törekvéseinek, azaz a nemzeti szabadság és önrendelkezés visszaszerzésének célján messze túlmutató szándékkal, sőt tervekkel érkezett a térségbe – elsőként Magyarországra 1984-ben, még hozzá az állampárt jóváhagyásával és közreműködésével.

A magyarországi ösztöndíjasok sikerei inspirálóan hatottak Soros Györgyre, aki egy magyarországi székhelyű alapítvány létrehozásának szándékával tért vissza Magyarországra, amely a magyar kultúra, tudomány, művelődés, képzőművészet és egészségügy terén kívánt támogatást nyújtani. Bár a Nové Béla által készített a különféle visszaemlékezések és háttérinterjúk alapján hivatalos „stáb” nem létezett, a terv gyakorlati megvalósulásában vagy három–négy tucat személy aktívan részt vett ötleteivel, tanácsaival, véleményével vagy közbenjárásával. Ezek közé tartoztak amerikai üzletemberek, diplomaták és emberi jogi aktivisták, új kapcsolatokat közvetítő gyerekkori barátok, régebb óta az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok, illetve az újonnan megjelent „alkalmi látogatók” (Bácskai Tamás,

²⁶⁹ Soros, *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 20. o., 62. o.

Hankiss Elemér, Konrád György, Kosáry Domokos, Vásárhelyi Miklós). Továbbá maguk a korábbi ösztöndíjmeghívásokkal támogatott hazai ellenzékiek (Bence György, Haraszi Miklós, Kenedi János, Kis János, Kovács András, Csalog Zsolt), valamint az ő általuk újonnan szerzett kapcsolatok (Betlen János, Dornbach Alajos, Forgács Pál, Kardos László) is jelentős szerepet játszottak a folyamatban. *„Amikor Magyarországra utaztam, hogy elkezdjük a tárgyalásokat, volt egy titkos fegyver a tarsolyomban: a Nyitott Társadalom ösztöndíjasai készséggel és örömmel álltak a rendelkezésemre.”* – fogalmazott Soros.²⁷⁰ A Marjai József miniszterelnök-helyettestel való tárgyalást követően Bartha Ferencet – aki ekkor államtitkárként a Minisztertanács Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságát vezette és az MSZMP KB Gazdasági Bizottságának titkára volt, később pedig a Magyar Nemzeti Bank elnöke lett – jelölték ki a kormány részéről tárgyalópartnernek. Soros bizalmas segítőjévé válva ígéretet tett arra, hogy megszerzi a politikai elvi beleegyezést.

A kezdeményezést kezdetben a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) égisze alá helyezték, amely névleg független volt a pártállamtól. Az Akadémia megállapodást kötött a még abban az évben külön, sebtében megalapított New York-i székhelyű, Soros Alapítvány néven működő szervezettel, egyúttal létrehoztak egy közös bizottságot is. Soros György a leendő alapítvány jogi képviselőjének Dornbach Alajost kérte fel, míg a bizottság független titkárának Vásárhelyi Miklóst jelölte ki, aki végül nem tölthette be a tisztséget, helyette Soros magyarországi személyes képviselőjét látta el. Vásárhelyi Miklós évtizedeken át *„emberséges szocializmusról álmódva”*²⁷¹ együttműködött a kommunista rendszerrel: 1954-ben Rákosi idején a *Szabad Nép* egykori belpolitikai rovatvezetője és a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalának az elnökhelyettese volt, 1956-ban a második Nagy Imre-kormány sajtófőnökeként dolgozott, majd 1960-ban Kádár idején egyéni kegyelemmel szabadulhatott a börtönből. Talán nem is véletlen, hogy kifejezetten gördülékenyen haladtak a tárgyalások: *„Ritkán ütköztünk igazán komoly akadályokba, de ha előfordult, az csak ösztönzőleg hatott”* – ismerte be Soros.²⁷² A bizottság független titkárának személye azonban heves vitákat váltott ki, lévén a bizottság teljes titkárságára Soros a saját szerveként tekintett, vagyis függetlenségét kizárólag az Akadémia vonatkozásában értelmezte.

Ez ügyben 1983-ban Soros György találkozott Aczél Györggyel, az MSZMP Központi Bizottságának Művelődéspolitikai Munkaközösségének elnökével. A találkozás eredményét a

²⁷⁰ Uo.: 21. o.

²⁷¹ Vásárhelyi Miklós: Vásárhelyi Miklós levele Mező Imréhez. *Népszabadság*. 1989. június 13. 1. o.

²⁷² Soros, *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 24. o.

magyar–amerikai milliárdos úgy summázta: „*Kompromisszumot kötöttünk.*”²⁷³ A pártállam ugyanis eleinte nem egyezett bele abba, hogy Soros New York-i székhelyű alapítványán keresztül felügyelet nélkül finanszírozza itthoni tevékenységét, így végső konstrukcióként megalakult az MTA–Soros Foundation Bizottság. Az irányító testület egyik társelnöke Soros György volt, míg a másik társelnök az akadémia főtitkár-helyettese, Kulcsár Kálmán akadémikus lett, aki az 1980-as évek végén egyben a Népfront elnöke és az utolsó pártállami igazságügy-miniszter is volt. Mindennek kézzelfogható eredményeképpen az 1980-as évek végére a Soros Alapítvány már nem csak a pályázati rendszeren keresztül nyújtott támogatásokat, hanem közvetlen megállapodásokat is kötött a Művelődési Minisztériummal, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemmel és a Budapesti Műszaki Egyetemmel. 1984 és 1989 között szerteágazó programokat indított, amelyek kiterjedtek amatőr színházakra, írók és társadalomkutatók számára ösztöndíjak folyósítására, szociológiai felmérésekre, családterápiára, környezetvédelmi munkatervekre, műemlékek restaurálására, lap- és könyvkiadók finanszírozására, majd idővel egyre nagyobb hangsúlyt fektettek a később Soros primer politikai céljainak beváltásával kecsegtető, fiatal generációk támogatására egyetemi szakkollégiumokon, nyári egyetemeken, idegennyelvoktatáson, bel- és külföldi utazási lehetőségeken keresztül. 1984 és 1994 között az Alapítvány mintegy 50 millió dollár értékű pénz- és eszközadományt biztosított az országnak, amely az azután következő öt év alatt közel a háromszorosára nőtt.²⁷⁴

A megállapodásról Aczél György 1984. május 22-én tett bejelentést az MSZMP Politikai Bizottsága előtt, amely áldását adja az együttműködési szerződésre. Az engedményeket az támasztotta alá, hogy azok mindkét fél számára kölcsönös előnyökkel bírtak: az 1982-es Világbank- és IMF-csatlakozás után, különösen az 1986-ban kezdődő *peresztrojka* időszakában, az MSZMP a Soros Alapítvány tevékenységén keresztül mutathatta be nyugati nyitását. Ezen a ponton megerősítést nyer, hogy a Magyar Népköztársaság külügyi doktrínáit közvetítő washingtoni magyar nagykövetség valószínűsíthetően szintén részt vett a magyarországi székhelyű alapítvány ötletének kidolgozásában. Sőt, a nagykövetség élén ekkoriban a „kipróbált káder”, Házi Vencel²⁷⁵ állt, akit személyesen Soros keresett fel 1984-

²⁷³ Uo.: 23. o.

²⁷⁴ Nóvé Béla: *Tény/Soros I.* Balassi Kiadó, Budapest, 1999.

²⁷⁵ 1947-ben csatlakozott a Magyar Kommunista Párthoz, később a Magyar Dolgozók Pártjának és az MSZMP-nek is tagja lett. 1950-ben kezdte meg munkáját a Külügyminisztériumban, majd 1951–1953 között Londonban szolgált katonai attaséként. 1953 és 1957 között a Honvédelmi Minisztériumban dolgozott. Ezt követően először a stockholmi nagykövetségen volt attasé, majd 1958–1961 között a bagdadi nagykövetség vezetője lett. 1961-ben kinevezték az athéni nagykövetség élére, ahol 1964-ig szolgált, ezután külügyminisztériumi osztályvezetőként tért vissza Budapestre. Négy évvel később külügyminiszter-helyettes lett, egészen 1970-ig, amikor a londoni magyar

ben azzal a kérdéssel, hogy volna-e esélye annak, hogy „kulturális és tanulmányi ösztöndíjakat” folyósítson egykori hazájában. A nagykövet válasza akkor egyértelmű igen volt. Néhány évvel később Házi egyik jelentéséből kiderül: „... a Bush-adminisztráció is kiemelt szerepet szán Magyarországnak²⁷⁶, mert úgy véli, hogy az ott végbemenő – igen figyelemreméltó, de rendezett keretek között zajló – fejlődés szolgálja legjobban az Egyesült Államok érdekeit, és például szolgálhat a többi ország számára.”²⁷⁷ Csakhogy Magyarország alatt nem a magyar emberekre, sőt még csak nem is a magyar ellenzékre utalt, hanem azokra a kommunista oligarchákra, akik 1988-ban Kádár János örökébe léptek, s 1989-ben már tudatosan egy ál-jogállam kiépítésén dolgoztak.²⁷⁸ Soros György a pártállamtól példátlanul független módon tudta folyósítani bőkezű támogatását, amely önmaga megfogalmazásában „a politikailag elkötelezettek számára a civil társadalom kialakulásának eszközét, míg a nagyközönség számára a mennyei mannákat jelentette.”²⁷⁹ Dornbach megfogalmazásában: „A rendszer megengedte Soros Györgynek a nyitott társadalom eszméinek propagálását Magyarországon és a demokratikus ellenzék támogatását. Soros ezáltal védelmet és bizonyos mértékben legitimitációt biztosított a rendszer politikai ellenfeleinek, legyen az népi, liberális vagy reformkommunista. Az alku másik oldala, hogy Soros György is módot adott a rendszer egyes képviselőinek a tanulásra, a továbbképzésre, így adott esetben kommunista eszmén felnőtt vállalatvezetők is tanulhattak.”²⁸⁰

Aczél György bejelentésének másnapján, 1984. május 23-án Soros Györgynek írása jelent meg a *The Financial Times*-ban. Ebben a cikkben – bár latin-amerikai országokra utalt, üzenete általánosítható – azt írta, hogy „a Reagan-adminisztráció által vallott és gyakorolt antikommunizmus nagy kockázatot jelent [...] ha jobb munkát végeznénk a gazdasági birodalmunk perifériáján lévő országok szabadságának és jólétének biztosítása érdekében, akkor kevésbé lenne szükségünk katonai erőre. Ennek módja nem az elnyomó rendszerek

nagykövetség vezetésével bízták meg. Második londoni tartózkodása után, 1976-ban visszahelyezték Budapestre, ahol ismét külügyminiszter-helyettesként dolgozott. Karrierje csúcán, 1983 augusztusa és 1989 májusa között a washingtoni magyar nagykövetséget vezette. (Martonyi János: *Diplomácia lexikon – A nemzetközi akpcsolatok kézikönyve*. Éghajlat, Budapest, 2018. 691. o.)

²⁷⁶ Bővebben: Bush, George – Scowcroft, Brent: *Átalakított világ*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014.

²⁷⁷ Idézte: Kávássy János Előd: *Tükrök és trükkök – Adalékok Kádár János magyar modelljének amerikai megítéléséhez*. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2018. 320. o.

²⁷⁸ Kávássy János Előd: *Tükrök és trükkök – Adalékok Kádár János magyar modelljének amerikai megítéléséhez*. Andreides, Gábor – M. Madarász, Anita – Soós, Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2018. 320. o.

²⁷⁹ Soros, *A lehetetlen megkísérlése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 24. o.

²⁸⁰ ifj. Korsós Antal: A demokratikus ellenzék ügyvédje – Dornbach Alajos. *Mozgó Világ*. 27(10). (link: <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00022/OKT2.HTM>.) Letöltés: 2024. március 31.

regionális finanszírozása, hanem a nemzetközi adósságprobléma kezelése.”²⁸¹ Hasonló megfontolások vezérelhették tevékenységét abban az országban is, amelynek rendkívüli nyugati eladósodottsága éppen ekkortájt vált nyilvánossá. A társadalmi szerkezetváltás folyamata az 1989–1990-es rendszerváltoztatás során politikai értelemben is felgyorsult Magyarországon, amelynek egyik előjele volt, hogy számos értelmiségi köteleződött el politikailag, magára öltve a manapság „közéleti értelmiségiként”²⁸² ismert szerepet: becsatornázódott a hatalom centrumába és az indirekt politikai hatalomgyakorlás letéteményesévé avanszált. Ez a fejlemény azt jelentette, hogy az értelmiség egy moralizáló elitte kezdett átalakulni, amely új, szekuláris hangot képviselt, s felváltotta ezzel a korábban uralkodó „klérust”: vagyis az értelmiségi miliő előkészítette a politikai szerkezetváltást. „*A közép-európai történelemben az értelmiség még soha nem gyakorolt nagyobb kollektív hatalmat, mint a mai Magyarországon*” – vélte Konrád György és Szelényi Iván 1989/90-ben.²⁸³ Valójában az értelmiség az 1970-es évektől kezdődően elkezdte azt a civilizációs diskurzust, amely a haladást földrajzi, de legfőképpen szellemi-kulturális értelemben a Nyugattal tette egyenértékűvé. Ez a diskurzus az 1980-as évek végére pedig szorosan összefonódott a „demokratikus ellenzék” programjával. Ennek következtében az első szabad választás idejére már jelentős, célzott anyagi támogatással indított médiakampány folyt, befolyásos véleményformálókkal -és vezérekkel az élen, amelynek az volt a célja, hogy elérje: hazánk, ellentétben a lengyelekkel, „jó demokrácia” módjára haladéktalanul fizesse vissza a kommunisták által felhalmozott adósságot, még csak ne is gondoljon az adósságkönnyítésre vagy elengedésre, pláne ne reprivatizációra, amely megakadályozhatta volna a közvagyon áron aluli kiárusítását. A friss demokratikus mivoltunkra való hivatkozás természetesen hatalmi célokat, nem pedig a valódi, népszuverenitáson alapuló demokratikus folyamatok előmozdítását szolgálta. Ennek szellemében Antall József miniszterelnök (MDF) a legsürgetőbb feladatok közé sorolta, hogy Magyarország a nyugati külső államadósságát (akkor 22 milliárd dollár) hiánytalanul visszafizesse, amelynek felvásárlására Soros György is bejelentkezett. Vidos Tibor, az SZDSZ ügyvivője úgy nyilatkozott, hogy a kommunista vezetés „*egy milliárdos New York-i brókernél nem is találhatott volna jobb partnert*”²⁸⁴ Magyarország

²⁸¹ Soros György: The Danger of Reagan’s “Imperial Circle”. *The Financial Times*. 1984. május 23. (link: <https://www.georgesoros.com/1984/05/23/the-danger-of-reagans-imperial-circle/>) Letöltés: 2024. május 2.

²⁸² Bővebben: Posnar, Richard: *Public Intellectuals: Study of Decline*. Harvard University Press, Cambridge, 2001.

²⁸³ Konrád György – Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*. 1(1), 9–28. o., 10. o.

²⁸⁴ Idézte: Békés Márton: A Soros-birodalom születése. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021. 65. o.

külső adósságállományának törlesztésére. Antall azonban a milliárdos ajánlatát visszautasította,²⁸⁵ ugyanakkor a kormányozhatóság érdekében bizonyos mértékben integrálódott köreibe: a nyilvánosság előtt, a pártállami és az ellenzéki politikai erők által a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon elfogadott és megállapodásként született alkotmánymódosítási csomagot felváltotta az SZDSZ-szel zárt ajtók mögött, a közvélemény kizárásával, elitista módon kötött paktummal. A paktum számos ponton nyugati alkotmányjogi mintát követett, s miközben korlátozta a magyar kormány politikai és gazdasági szabadságát, az SZDSZ politikai érdekeit szolgálta: húsz, tételesen megadott témakörben ragaszkodott a kétharmados szabályhoz, amelyben a kormánynak megállapodásra kell jutnia a legnagyobb ellenzéki párttal; a III. számú mellékletben kijelentik, hogy az MDF támogatja az SZDSZ jelöltjének, Göncz Árpád irónak a köztársasági elnökké választását; megállapítják, hogy a TV és a Rádió lehetőleg közös elnökét és két alelnökét a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezi ki, amellyel értelemszerűen az ellenzéki beállítottságú köztársasági elnök nem alkotmányos jogot, de politikai lehetőséget kapott annak eldöntésére, hogy ki vezesse a közszolgálati médiumokat és a hírközlési irodát.²⁸⁶

Az 1990-ben megválasztott Országgyűlés 386 tagjából 90% rendelkezett egyetemi végzettséggel, közülük pedig a felüknek volt doktori címe. A legmagasabb arányban, 95%-ban az MDF képviselői voltak diplomások, közöttük hét akadémikus is szerepelt (és csak egy szakmunkás végzettséggel rendelkező), míg az SZDSZ és az MSZP sorai között egyaránt 88% volt a diplomások aránya. Ennek ellenére csak a szabaddemokraták tekinthetők értelmiségi pártként, mivel felismerték a tudás, vagyis a kulturális tőke politikai jelentőségét. Békés Márton történész a következőképpen értekezik a párról: *„Érdeemes úgy szemlélni az SZDSZ történetét, mint egy kulturális bűvópatak politikai felszínre kerülését, amely azonban 1989 előtt és 2009 után is létezett. A látenszen már régóta létező SZDSZ párttá formálása, illetőleg szellemi-kulturális bölcsőjének kialakítása, valamint 1989-es jogi létrejötte a megelőző húszéves hálózatépítés eredménye volt, amelynek végén, mint egy régimódi krimi csúcspontján, az összes tettes fölvonult: a Lukács-iskola és -óvoda, az idősebb volt sztálinisták és a fiatalabb ex-maoisták, a Nagy Imre-kör egykori tagjai, a disszidens értelmiségiek (Eörsi István, Konrád György) és a pártot az elkövetkező húsz évben (1989 és 2009 között) meghatározó-működtető*

²⁸⁵ Stumpf András: „Szembeszállok a saját fiammal is” – Jeszenszky Géza mindenféle lecsúszásokról. *Válasz Online*. 2019. január 16. (link: <https://www.valaszonline.hu/2019/01/16/szembeszallok-a-sajat-fiammal-is-jeszenszky-geza-mindenfele-lecsuszásokrol/>.) Letöltés: 2024. január 4.

²⁸⁶ Fricz Tamás: Az MDF–SZDSZ-megállapodás. *Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár*, 1990. április 29. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-mdf-szdsz-mas-neven-antall-tolgyessy-paktum/>.) Letöltés: 2024. január 4.

*humánértelmiségi*ek (Göncz Árpád, Kenedi János, Kőszeg Ferenc, Litván György, Magyar Bálint, Pető Iván, Szabó Miklós), olyan alakokkal, mint a reformközgazdászokat képviselő Bauer Tamás, az ekkor még neokonzervativizmus és neoliberalizmus között ingadozó Tamás Gáspár Miklós vagy ifj. Rajk László. Az SZDSZ alapítói között megtaláljuk Harasztit és Konrádot, Kis Jánost és Eörsi Istvánt, a »kis Rajkot« és az »öreg Vásárhelyit«, a párt »kék könyvének« (A rendszerváltás programja, 1989) szerzői között pedig a privatizáció hirdetőit (Bauer Tamás, Soós Károly Attila, Tardos Márton).²⁸⁷ Az alapító tagok között Dornbach Alajos, Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc és Vásárhelyi Miklós előtte mind kivétel nélkül Soros ösztöndíjasai voltak. Dornbach, Haraszi, Kőszeg és Vásárhelyi 1990-től a párt országgyűlési képviselői voltak, míg Tardos frakcióvezetője, Kis pedig első elnöke. A párt ösztöndíjas értelmiségi tagjai révén kiterjedt nyugati kapcsolati hálózattal, de legfőképpen „lekötelezettséggel” rendelkezett. Mindez empirikusan bemutatja – G. Fodor Gábor politikai filozófus megfogalmazásában – Soros György és általánosságban a pénzügyi elit nihilista politikai antropológiáját, miszerint az embert nem érdeklik a magasabb rendű eszmék vagy akár az igazság, pénzért bárki megvehető²⁸⁸ – ennek megfelelően az SZDSZ hálaival törlesztette az uzsorakölcsönt, amely a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem a magyar társadalom, hanem a „Befektetője” érdekképviselőjében járt, el, amelyet Dornbach Alajos is megerősített, amikor azt mondta: „A progressziót és a nyitott társadalmat szolgáljuk. Pártoktól függetlenül képviseljük a liberalizmust.”²⁸⁹ Nem utolsó sorban a rendszer folyamatos karbantartásán munkálkodott.²⁹⁰ Ha máskor nem, a rendszerváltoztatás idején mindenre fény derült az igazságtételről vallott nézetek kapcsán. Amikor a kérdés napirendre került, az úgynevezett demokratikus ellenzéket képviselő politikai erő, az SZDSZ, mind morális, mind intellektuális tekintélyével a szocialisták hatalomátmentő törekvései mellett állt ki. Pető Iván a televízióban közvetített vitában kifejtette, hogy nem hiszi, hogy a jog és az igazságosság egymást feltételező fogalmak lennének. Úgy vélekedett, hogy a demokrácia és a történelmi igazságtételre való törekvés egymással összeegyeztethetetlen politikai célok.²⁹¹ Vagyis az SZDSZ és a holdudvarába tartozó véleményformáló értelmiség egyhangúlag a történelmi igazságtétel ellen fordult. Bíró Zoltán, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum főigazgatójának szavaival élve: „... erőteljesen polgári demokrata mozgalom volt. Annak is a liberális és a

²⁸⁷ Békés, *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. 322. o., 361–362. o.

²⁸⁸ G. Fodor Gábor: *Orbán kontra Soros*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2024. 135. o.

²⁸⁹ Idézve: Békés Márton: A Soros-birodalom születése. *XXI. Század Intézet*. 2020. május 28. (link: <https://www.xxiszasadintezet.hu/a-soros-birodalom-szuletese/>) Letöltés: 2024. február 4.

²⁹⁰ Tellér Gyula: Rendszer-e a rendszerváltás rendszere. *Nagyvilág*. 54(11), 2009. 979–992. o., 988. o.

²⁹¹ Schmidt, *Egyazon mércével: A visszaperelt történelem*. 107. o.

*radikálisan liberális szárnyai, amelyek voltaképpen egy erősen doktrinér [sic!] megközelítésből nézték a világot – eltekintve most minden egyébtől – és ennek a doktrínának a rendszeréhez kívánták igazítani a társadalmat, elhanyagolva [...] a nemzeti érdekeket, kötődéseket, hagyományokat, a nemzet létehez közvetlenül kapcsolódó izlésköröket...*²⁹² Talán nem véletlen, hogy az SZDSZ-re vezetői sokszor a szürkeállomány pártjaként hivatkoztak, amelynek fő ereje mindig is a liberális értelmiségi holdudvarából származó kulturális hatalom volt. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az SZDSZ nem nemzetben, hanem olyan egyének összességében gondolkodott, akiket az alkotmány és a piac, azaz a (neo)liberális demokrácia tart össze.²⁹³

2.3.2. Gazdasági szerkezetváltás: fogyasztói kultúra²⁹⁴

A háborús évek hadigazdálkodása az 1940-es és 1950-es években átadta helyét a szocialista tervgazdálkodásnak, amely irreális fejlesztési célokat tűzött ki az ország számára, és ennek következtében hiánygazdaság alakult ki. A torz gazdaságpolitika és az irányítási hibák rövid időn belül a csőd szélére sodorták az országot, ami a diktatúra okozta politikai elégedetlenséggel együtt az 1956-os forradalomhoz vezetett. Az 1957-es év a beszolgáltatási rendszer megszüntetésével és a mezőgazdasági felvásárlási árak emelésével fordulópontot hozott, amelyet az évtized végére a mezőgazdaság szocialista átszervezése követett. Az 1960-as évek Magyarországa egy viszonylag stabil, de zárt szocialista rendszer keretein belül működött. A Kádár-rendszer konszolidációját követően az ország fokozatosan nyitottabbá vált, különösen a gazdasági reformoknak köszönhetően. A gazdaságirányítás átalakításának szükségességét az SZKP XXII. Kongresszusa fogalmazta meg politikailag, amikor hangsúlyozta a vállalatok nagyobb önállóságának biztosítását és az ár, nyereség, valamint hitel kategóriák alkalmazásának szükségességét, emellett kiemelte a műszaki fejlesztés fontosságát.²⁹⁵ Az 1968. január 1-jén bevezetett új gazdaságirányítás közvetett szabályozási módszereket alkalmazott, amelyek legfőbb eszközei közé tartozott az árpolitika, az egyéni és

²⁹² Bíró Zoltán, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgatójának szavai, Szeredi Pál: Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban (1956-1987) című monográfiáját, 2015. március 31-én mutatták be a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet konferenciatermében. (link: <https://retorki.hu/hirek/2015-04-29-nemzetepito-demokratikus-ellenallas-a-kadar-korban-1956-1987-konyvbemutato>.) Letöltés: 2024. április 6.

²⁹³ Tellér Gyula: Született-e „Orbán-rendszer” 2010 és 2014 között? *Nagyvilág*. 59(3), 2014. 346–367. o., 353. o.

²⁹⁴ Felhasznált irodalom: Békés Márton: *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2020.; Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.

²⁹⁵ Stark Antal: 1968. Kísérlet a gazdaságirányítás megreformálására. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 327–339. o., 329. o.

vállalati jövedelemszabályozás, a hitel- és pénzforgalom szabályozása, a fejlesztési döntések rendszere, valamint a külkereskedelmi és devizaárak rendszere. Ezek a modernizációs irányok jelentős szerepet játszottak az ország gazdasági struktúrájának átalakításában.

Az új gazdasági mechanizmus valójában a gazdaság tényleges megreformálásának a kezdeti lépését jelentette a szövetségesek számára „rejtett elnevezéssel”.²⁹⁶ A párt célja a szocializmus felépítése volt, amely ekkor a nyugati országok fejlettségi szintjének elérésére, sőt idővel az annak meghaladására irányult. Ekkoriban a nyugati életmódforradalom számos jellegzetessége hathatós befolyással bírt a magyarországi gazdasági életre, mint például a fogyasztói kultúra térnyerése, amely az egyéni jólét és a fogyasztás növekedésére összpontosított. A magyar állami és pártvezetés óvatos lépéseket tett a nyugati jóléti intézmények bevezetésére és az árubőség megteremtésére, amelyek a kommunista ideológia által megvetettek, a valóságban azonban nagyon irigyeltek voltak.²⁹⁷ A vállalkozásnak a szocialista országokban tapasztalt eredetisége és újszerűsége nemcsak nagyfokú elismerést, de várakozást is kiváltott abban a tekintetben, hogy mi lesz a hatása, hosszabb távon is életképesnek bizonyul-e, jó „receptnek” találtatik-e a létező szocializmus megújításához.²⁹⁸ Mára nyilvánvalóvá vált, hogy e várakozások nem igazolód(hat)tak be.

Az 1980-as évekre a szocialista rendszer válsága és a gazdasági reformok, majd az abból következő gazdasági liberalizáció Magyarországon is lehetőséget teremtett a fogyasztói kultúra előretörésére: az addigi korlátozások feloldásával a fogyasztói javak elérhetősége jelentősen megnövekedett, s nagy hangsúlyt fektettek a fogyasztás ösztönzésére is. Ezt a folyamatot a kulturális változások is elősegítették. A nyugati divat, zenei stílusok és életmódok átvétele gyorsan elterjedt a fiatalok körében, akik révén ezek a nyugati fogyasztói értékek és szokások széles körben elterjedtek Magyarországon. A magyar fogyasztók magatartása hamar alkalmazkodott ezekhez az új mintákhoz, s az egyéni jólét és a fogyasztás egyre inkább a társadalmi státusz, valamint az identitás fontos elemévé vált. Ezen felül a hitelfelvétel és a hitelezés elterjedése új lehetőségeket teremtett a fogyasztás finanszírozására, amely tovább

²⁹⁶ Berecz János: Kádár János újabb próbatétele: 1968. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968.* XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 38–51. o., 41. o.

²⁹⁷ Stark Tamás: A szocializmus „aranykora”: A hatvanas–hetvenes évek. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968.* XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 269–274. o., 270. o.

²⁹⁸ Hoós János: 1968 és a magyar gazdaságpolitikai alternatívák. Gondolatok az új magyar gazdasági mechanizmus bevezetésének 40. évfordulóján. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968.* XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 275–326. o., 275. o.

erősítette a fogyasztói kultúra térnyerését. „*A rendszer jellegzetességét az egyéni életet könnyebbé tevő „kis szabadságok” adták.*”²⁹⁹

Az újonnan kialakuló kommunista államvezetés egyfajta mesterséges jóléti társadalmat igyekezett megteremteni Magyarországon, amely valójában csak hiánygazdaságként működött, számos kényszermegoldást szülve. A termékek áramlása a keleti blokkban erősen korlátozott volt, ebből adódóan nem állt rendelkezésre elegendő árucikk az igények kielégítésére, az új elektronikai eszközök (háztartási gépek, televízió, rádió) választéka és minősége jelentősen elmaradt a nyugati államok színvonalától, s szinte minden fogyasztási cikkre (gépjármű, élelmiszer, ruházat) várakozni kellett. A nyugati termékek iránti keresletet kényszermegoldásként hazai gyártású márkákkal próbálták pótolni, mint például a magyar rágógumi esetében, miközben nem tudták már feltalálni az olyan ikonikus termékeket, mint például a Coca-Cola üdítőital.³⁰⁰ A Coca-Cola az 1967-es Budapesti Nemzetközi Vásáron debütált Magyarországon, ahol az első, háború utáni amerikai terméként szenzációt keltett. A marxista propaganda kezdetben az imperializmus „részegítő-kábító” italaként emlegette, ami csak fokozta az iránta való érdeklődést. Mire a Coca-Cola ténylegesen megérkezett Magyarországra, a társadalom már átvitt értelemben a „Coca-Cola mámorában” élt. Ez a „Coca-Cola-kultúra” magában foglalta a hollywoodi kommersz- és akciófilmeket, a rock n’ roll zenét, a fogyasztói társadalmat, valamint a szuperindividualista és könyörtelen szemléletet, amelyek mind utat törtek a rendszerváltoztatásnak és az antikommunista mentalitás kialakításának.³⁰¹

Mindezek gyökerének valódi értelmezése a nyugati liberalizmusban keresendő, Molnár Tamás szavait felhasználva „*az egyénhez és az elszigeteléshez való ragaszkodásban; a nem szűnő vágyban, hogy a sokrétű társadalmat a homo aequalis (ez Louis Dumont művének címe) egyenlősítő egyformasága váltsa fel.*” A társadalmi egyének egyszerű gazdasági egységekként való kezelése lehetővé teszi ugyanis, hogy őket egyetlen tudományág, a közgazdaságtan keretei közé szorítsák.³⁰² A nyugati világ fogyasztói kultúrája azt az üzenetet közvetíti, hogy minden érték mérhető és anyagi (pénzbeli) viszonyrendszerek által kifejezhető. Mindez azért fontos, mert további manipulációk alapját képezheti. A tömegtermékek ideális fogyasztója pedig maga a homogén tömeg, amelyben nincsenek különbségek, és mindenki beéri az egysíkú

²⁹⁹ Stark, *A szocializmus „aranykora”: A hatvanas–hetvenes évek.* 271. o.

³⁰⁰ Bartha Krisztina (M5 TV): *M5 História*, 2022. április 30. – *Az 1960-as -70-es évek Magyarországa.* 2022. április 30. (link: https://www.youtube.com/watch?v=tPhuJokqnOQ&ab_channel=M5) Letöltés: 2024. április 30.

³⁰¹ Pető Gábor Pál: *Coca-Cola-mámor és Coca-Cola-kultúra. Ezredvég.* 6(3), 1996. 74–75. o.

³⁰² Molnár, *Liberális hegemonia.* 53–54. o.

termékekkel, amelyek éppen elegendőek mesterségesen redukált igényeik kielégítéséhez. Ez a folyamat nemcsak a kulturális sokszínűség elvesztéséhez, hanem az emberek könnyű manipulálhatóságához vezet, mivel a tömegek homogenizálása és az egyének különbségeinek eltörlése olyan társadalmi környezetet teremt, amelyben a fogyasztók viselkedése kiszámíthatóbbá válik és kevésbé hajlamosak az ellenállásra.³⁰³ Valójában mindennek a lépcsőzetes kivitelezése zajlott: a farmernadrág, a Coca-Cola vagy az 1988-ban megnyíló McDonald's, mint a *soft power* szimbólumai, hosszú ideig meghatározó vonzerővel bírtak. Majd a fogyasztói kultúra kibontakozásával az amerikai márkák és életstílus elemei, amelyek korábban csak álomként léteztek, a rendszerváltoztatáshoz érve már kézzelfogható valósággá és a mindennapok részévé váltak, így 1989–1990-ben sokan az amerikai életstílus bűvöletében éltek, s elkötelezetten kapitalistaigénylő álláspontra helyezkedtek.

2.3.3. Kulturális szerkezetváltás: életmódforradalom³⁰⁴

Az 1968-as év jelentős hatást gyakorolt a 20. század második felére. Ez az egyetlen egy év egy összefüggő korszaként, a hatvanas évek megtestesítőjeként értelmezendő, amelynek az előzményei az 1950-es évek első feléig nyúlnak vissza és közvetlen mentális, valamint szellemi-kulturális gyökerekkel rendelkezik, majd az 1960-as években egy sokszínű ellenkulturális mozgalommá szélesedett. Ezt a mozgalmat az új baloldal kialakítása körüli filozófiai és társadalomtudományos előmunkálatok, valamint a művészet és a szexualitás terén végbemenő törekvések színesítették, hogy végül a maga teljességében kibontakozhasson. A tiltakozások, egyetemfoglalások és rendőrséggel való összecsapások 1968 nyarán elérték csúcspontjukat, de ezek az események gyakran eltakarják mindazt, ami előtte és utána történt, vagyis önmagukon túlmutató jelentőséggel bírnak.³⁰⁵ Petr Pithart korábbi cseh miniszterelnök megfogalmazásában: „*a hatvanas évek szinte maradéktalanul olyanok voltak, mint valamiféle felkészülés a polgári társadalom megújítására, különös tekintettel annak kulturális dimenziójára. Felkészülés arra, ami jön.*” Mindazonáltal hozzáteszi: „*a normalizáció az ország '68-as megszállása után az agymosás folyamatának hivatalos elnevezése volt.*”³⁰⁶ Azaz az

³⁰³ Agócs Gergely: A hagyomány megkerülhetlenségéről. *Új Szó*. 57(30), 2004. február 6. 13. o.

³⁰⁴ Felhasznált irodalom: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.; Békés Márton: *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2020; Bartha Krisztina (M5 TV): *M5 História, 2022. április 30.* – *Az 1960-as -70-es évek Magyarországa*. 2022. április 30. (link: https://www.youtube.com/watch?v=tPhuJokqnOQ&ab_channel=M5) Letöltés: 2024. április 30.

³⁰⁵ Békés, *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. 225. o., 227. o., 343. o.

³⁰⁶ Pithart, Petr: '68 álmatól '89 valóságáig. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 17–37. o., 18–19. o.

1970-es évek második feléig azonnali társadalmi és politikai következményekkel jártak, amelyek tovább formálták a korszakot. Ekkorra az Amerikai Egyesült Államok jelentős politikai és társadalmi problémákkal nézett szembe a nemzetközi szinten zajló események miatt. Ezzel szemben a Szovjetunióban Brezsnyev vezetésével magabiztos, ugyanakkor óvatlan nyugalom uralkodott, így nem fordítottak kellő figyelmet a keleti blokk országaiba a saját reformjaik által ütött réseken beszivárgó *soft politikára*.

Magyarországon Kádár úgy gondolta, hogy megnyugodhat, miután részleges amnesztiákkal véget vetett a megtorlások időszakának. Valójában másról volt szó. Egyfelől a magyar társadalom még mindig nem heverte ki az 1956-os forradalom és szabadságharc következményei okozta traumákat – hogyan is tudta volna, mikor beszélni sem lehetett róla – így passzív és csendes maradt, a hallgatás kultúrájában éltek (lásd: 1.3.3. fejezet). Emellett jellemző volt az úgynevezett „kompromisszumkötés” vagy másnéven a „kádári összekacsintás” is, amely arra alapozott, hogy a Kádár-féle „mérésékelt diktatúra”³⁰⁷ a lehető legjobb eredmény, amit a rendszerből ki lehet hozni. Olykor legyintve mellé: igaz, a Magyarországon megvalósult szocializmus nem a világ legjobbika, de a szocialista táboron belül itt élvezhették az emberek a legnagyobb jólétet és szabadságot. Ez a helyzet alapozta meg a nyugati sajtóban Magyarországnak titulált, elterjedt kifejezést, amely az adott korszakot jellemezte: a gulyáskommunizmus vagy a legvidámabb barakk, amely kifejezések a magyar lakosság e viszonylagos jólétére utalnak a környező szocialista országokéhoz képest, ám a valóságban igazából egy „mű jóléti társadalmat”³⁰⁸ rejtett maga mögött. Végül pedig a nyugati hatások beáramlása és adaptálása jelentősen formálta a magyar társadalmat, hozzájárulva a politikai és gazdasági reformokhoz, amelyek egyúttal nyitottabb kulturális környezetet teremtettek Magyarországon. Az 1968. év első napján bevezetett új gazdasági mechanizmus, a nyugat-európai események élénk figyelemmel kísérése, valamint az „emberarcú szocializmus” reformkísérletének támogatása, majd a prágai tavasz leverésekor érzett kiábrándultság egy egész nemzedékben ellentmondásos életérzést váltott ki. Az 1960-as évektől kezdődő nyugati életmódforradalom tehát globálisan mélyreható változásokat eredményezett, így Magyarországon is. Ennek értelmében fontos leszögezni, hogy a nyugati életmódforradalom hatásai nem csupán az értelmiség útján a politikai szinten, illetve az emberek fogyasztási szokásaiban mutatkoztak meg, hanem jelentős kulturális szerkezetváltást is eredményeztek.

³⁰⁷ Kovács András: Volt-e magyar '68? In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 256–268. o. 264. o.

³⁰⁸ Bartha, *M5 História*, 2022. április 30. – *Az 1960-as -70-es évek Magyarországa*.

„1968-ban új világ született.” Ahogyan Schmidt Mária kifejti, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan az első világháború után történt, amikor a háború sokkjából felébredő fiatalok elhatározták, hogy szakítanak a múlttal, és egy új, jobb, vagy legalábbis teljesen más világot hoznak létre. Új politikát, új kultúrát és új világot akartak, és azonnal hozzá is láttak a megvalósításhoz. Forradalmasították a művészetet és olyan politikát hirdettek, amely a tömegtájékoztatás eszközeire, a nagy példányszámú sajtóra és a rádióra építve széles tömegek bevonását célozta meg.³⁰⁹ A század második felében a nyugati életmódforradalom hatásai szintén különféle csatornákon keresztül érkeztek Magyarországra. A turisták látogatásai, a nyugati termékek importja, valamint a nyugati média, mint például a rádió (*Szabad Európa Rádió* és *BBC World Service*), a filmek és televíziós műsorok (*Dallas*, *Rambo* vagy *Rocky*), valamint a nyomtatott sajtó (*Newsweek* vagy *Der Spiegel*) mind hozzájárultak a nyugati kulturális elemek beáramlásához. Az 1960-as évek nyugati életmódforradalma számos jellegzetességgel bírt, amelyek mélyen átalakították a nyugati társadalmakat, s amelyek hatásaira a magyar társadalom különböző rétegei eltérő mértékben és módon rezonáltak (idehaza a huszonévesek például nem szerveztek tüntetéseket a rendszer ellen). Ide tartozik a fogyasztói kultúra elterjedése, amely az egyéni jólét és a fogyasztás növekedésére helyezte a hangsúlyt, így amikor a nyugati termékek egyre elérhetőbbé váltak, a fogyasztási szokások is jelentős változáson mentek keresztül, az új fogyasztási cikkek, a divat és a zene beáramlása pedig felpozícionálta a kulturális életet és megváltoztatta a mindennapi szokásokat. Az ifjúság elsősorban a formalitások alól való felszabadító külsőségeket vette át Nyugatról, s gyorsan magáévá tette az új nyugati divatirányzatokat, mint például a férfiak hosszú és a nők rövid hajviseletét, a virágmintás inget, a miniszoknyát (amelynek hosszát rendszeresen ellenőrizték az oktatási intézményekben és a munkahelyeken) vagy a trapéz farmernadrágot, amely utóbbi kőmosott hatását, amikor éppen hiánycikk volt, úgy érték el, hogy a kád felett körömkefével súrolták a nadrágokat, olyannyira kedvelt és divatos ruhadarabnak számított. „*Az ész a fontos, nem a haj*” – énekelte az akkoriban közkedvelt Illés együttes a fiatalokat szigorú kontroll alatt tartó rendszer kritikájaként.

Magyarországon az 1960-as évek üzenetei leginkább a zene révén váltak átütő erejűvé, különösen a beat és a rock műfaján keresztül. Az új könnyűzenei irányzatok hamar népszerűvé váltak a fiatalok körében, mivel hangszerelésük és ritmusuk jól tükrözte a fiatalok szenvedélyét, valamint kifejezte a generáció lázadó életérzését önmagában azáltal, hogy az idősebb korosztályok jellemzően távol maradtak ezektől az új zenei irányzatoktól. Ugyanakkor a

³⁰⁹ Schmidt, *A világot akarjuk! Most rögtön!* 188. o.

dalszövegek gyakran fogalmaztak meg politikai vagy társadalmi kritikát. A vasfüggönyön túlról beszivárgó popkultúra elemei tehát új ifjúsági kultúrát hoztak létre, amely – habár alapelveit tekintve nem egyezett a nyugati kortársaik újbaloldali törekvéseivel, sőt kifejezetten szkeptikusan tekintettek azokra a magyar fiatalok – szabadságot és lázadást hirdettek az elnyomó szovjet rendszerrel szemben, amelyre nyomatékösítő hatással voltak a kommunista reflexek is az iskolai tanárok, klubvezetők vagy rendészeti szervek részéről.³¹⁰ Ezek a magyar fiatalok nemcsak a szüleik ellen lázadtak, nem kizárólagosan, de még csak nem is elsősorban generációs ellentétéről volt szó, hanem a diktatúra kommunista ideológiájának mélységes megvetéséről. Ezek a kulturális hatások egyedülálló nemzedéki identitást és szabadságképet közvetítettek, amelyek mélyen áthatották egy egész generáció életét. Ennek eredményeként kialakult egy olyan „mi-tudat”,³¹¹ amely még napjainkban is fellelhető, de ezt jól tudták már akkor maguk a vezetők is. A jelenség éberén tartotta az állambiztonság szerveit, amelyek a következőképpen írtak a „magatartásukkal és ruházatukkal feltűnést keltő” fiatal csoportok tagjairól: „*egyetemi, főiskolai hallgatók – gyakran neves (párt)funkcionáriusok gyerekei –, fiatal írók, költők és művészek közül kikerült olyan személyek, akik az esetek többségében a kínai, albán politikai koncepció alapján képnek fel, de kölcsönöznek a különböző divatos anarchista „guevarista” újbaloldali nézetekből is.*”³¹² A hatalom szempontjából viselkedésük az egész társadalmi rend számára jelentett kihívást, ezért a vezetőség több ízben intézkedést hozott annak érdekében, hogy kontroll alá tudja vonni a fiatalokat.

1957 elején Földes László volt az egyik első, aki a párt Intéző Bizottságának ülésén felszólalt az ifjúsági szórakoztatóipar érdekében. Felvetődött az a gondolat, hogy a szórakoztatóipart úgy kell átalakítani, hogy az az ifjúság igényeit kielégítve a politikailag közömbös fiatalokat a szocialista célokhoz közelítse.³¹³ Ekkor alakult át a rendszer a kettő T-ről (támogatás vagy tiltás) a három T-re (támogatás, tűrés, tiltás). A képlékeny harmadik T, a „tűrt” kategóriát hivatalosan csak 1968. április 1-jén mondta ki Aczél György a Politikai Akadémián tartott előadásában: „*Világosan kell meghatároznunk kulturális munkatílusunk jellemzőit, [...] a támogatásnak, a tűrésnek és a tiltásnak azokat az elveit, amelyek az*

³¹⁰ Kovács, *Volt-e magyar '68?* 265. o.

³¹¹ Tallai Gábor: Szabadság a paplan alatt: 1968 – szex mint forradalom. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018. 395–405. o., 396. o.

³¹² Markó György: Hippik, bohók, huligánok. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018. 240–255. o., 254 o., Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), A-1353/2. A III/III. Csoportfőnökség jelentése a baloldali revizionista platformról támadó ellenségről. 1969. december 4., 2. o.

³¹³ Csatári Bence: A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk*. 52(3), 2007. 67–103. o., 67–70. o.

alkotóműhelyeken belül, és azokon kívül tehát az országos közvélemény előtt érvényesítünk."³¹⁴

A kulturális élet irányításában, amely a könnyűzenét is magában foglalta, fontos szerepe volt az 1957. március 21-én alapított Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetségnek (KISZ), a Magyar Szocialista Munkáspárt ifjúsági szervezetének. 1961-ben a KISZ megkapta a Várkert Bazár területét, hogy megnyissa a Budai Ifjúsági Parkot (Ifipark), ahol a hatalom ellenőrzése alatt tarthatta a szórakozni vágyó fiatalokat. Az Ifiparkba kezdetben szigorú viselkedési szabályok és dresszkód szerint járhattak a fiatalok, de idővel a társadalmi normák és értékek is átalakultak: *„Ez volt a házibulik, az éjszakáig menő tánc, a cigaretta, a pia, a zsíroskenyér és a világmegváltás időszaka. Divatba jött a miniszoknya, a bikini, a farmer, a fogamzásgátlás, a női orgazmus, a próbaházasság, a kommuna.*"³¹⁵

1968-ban Magyarországon is dúlt a szexuális forradalom. Az egyenlőség és a szabadság eszméi egyre inkább előtérbe kerültek és meghatározóvá váltak a társadalmi diskurzusban, ezáltal szabadabban lehetett beszélni a nemiségről és a szexualitásról, oldódtak a kapcsolódó korlátok és tiltások. Számos ismeretterjesztő könyv jelent meg, amelyek a szexuális élvezetet és a boldogság forrását hirdették. E gondolatiság gyorsan gyökeret vert a magyar társadalomban, ugyanis Magyarországon a nők emancipáltabbak voltak, mint a szabad világ sok más országában. 1945-től a választójog és a felsőoktatás területén egyenjogúság volt (a diákok legalább egyharmada nő volt)³¹⁶, bár ez valójában a Rákosi-diktatúra idején az erőltetett iparosítás részeleme volt. Az 1960-as évekre azonban már kevésbé volt szükség a női munkaerőre, így vezették be többek között a családgondozási segélyt mint otthonmaradásra „kényszerítő erőt”, amely – habár a propagandában jóléti intézkedésként jelent meg – sok nő esetében neurotikus tünetekkel járó GYES-betegséget váltott ki.³¹⁷ Tehát idehaza a kvalifikált nők körében nagy fogadókészség mutatkozott a szakmai karrier építésére és a családi élet megtervezésére. Az első fogamzásgátló tabletta 1968-as megjelenése megteremtette ennek lehetőségét, emiatt azonnali népszerűséget váltott ki, mivel a női szabadságot szimbolizálta. *„A szexualitás mint az örömszerzés forrása szó szerint polgárjogot nyert, ezzel kiszabadult a polgári erkölcsök és a házastársi kötelék szűk köreiből, és az 1960-ban piacra dobott fogamzásgátló tabletta révén ráadásul a természet hatalma alól is kikerült. A nemiség*

³¹⁴ Csatári Bence: A művelődési tárca és a könnyűzenei élet kapcsolata 1956–1972 között. *Aetas*. 27(2), 2012. 49–64. o., 49. o., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár. Ms 6120/57 (Aczél György kézirat-hagyaték; Aczél György beszédei, előadásai, beszéd- és előadásvázlatok 1960–1991. Beszéd a Politikai Akadémián, 1968. április. 1.).

³¹⁵ Schmidt Mária: Marx és a Coca-Cola gyermekei. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018. 358–364. o., 361. o.

³¹⁶ Uo.: 361. o.

³¹⁷ Tóth Eszter Zsófia – Murai András: *Szex és szocializmus*. Libri Könyvkiadó, Budapest, 2014. 15–19. o.

bármikor, bárki számára elérhető »élvezeti cikk« lett, fogyasztási szabadságának határai pedig többé nem estek egybe a politika határaival, sőt a legnagyobb erővel feszegették azt.» A nyugati életmódformák és az adott korszak szellemisége jelentősen befolyásolták az emberek viselkedését munkahelyi környezetükben, párkapcsolataikban és a hadseregben. Az igazi forradalmat a viselkedésben, a kultúrában és az értékrendben bekövetkező változások jelentették. Ezek a változások sokkal mélyrehatóbbak voltak, mintha csak az államhatalomban történt volna átalakulás, bár ez utóbbi sem váratott sokáig magára.³¹⁸ A nyugati értékek és életstílusok elfogadása és adaptálása felerősítette a társadalmi átalakulás iránti igényt. Ez a folyamat pedig hozzájárult ahhoz, hogy a demokrácia és a piacgazdaság felülkerekedjen az államosításon és a tervgazdaságon, ami végül előkészítette, s lendületet adott az 1980-as évek végén bekövetkező magyarországi rendszerváltoztatásnak.

³¹⁸ Békés, *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. 239–254. o.

Harmadik fejezet

SZABADSÁGKORLÁTOZÁSOK KORA

„Az életem legfontosabb tartalma mégiscsak a szabadság volt.”

(Kertész Imre)³¹⁹

A válságok évszázadok óta Európa részét képezik, ugyanakkor a 19. századig bizonyos mértékű optimizmus kísérte őket, amely a szüntelen fejlődésbe és az emberi értelemben vetett hitből eredt. A 20. század embertelen viszonyai ellenére a tovább öröklött optimizmus abban testesült meg, hogy mindkét uralkodó nagyhatalom, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió abban bízott, hogy ha a másik birodalom az ideológiájával együtt megbukik, akkor beköszönt az emberiség boldog kora. Azonban az utópiák kifulladásra, véget ért a történelem vége. A meghaladhatatlan erkölcsi ellentmondások közepette a rettegő liberalizmus³²⁰ ma már nem is igyekszik reménytelen jövőképet megfogalmazni, sokkal inkább a lehetséges rémisztő végítélet ábrázolását végzi. Ráadásul a 20. században kialakult káosz felszíni kezelése, de legfőképp teljes elfogadása alapvetően ingatag felvezető pályát biztosított, majd az azt követő 21. század válságok korszakaként leírt első két évtizede következtében bizonyossá vált, hogy a régi világrend darabjaira hullik. Henry Kissinger megfogalmazását áttemelve jelenleg egy világrend nélküli világot élünk.³²¹ A válságokat kísérő sokkok, feszültségek és konfliktusok ugyanakkor értelmezhetők akár egy idővel bekövetkező világpolitikai, gazdasági és társadalmi transzformáció katalizátoraiként. A kérdés, hogy milyen irányt vesz a korszakváltás: ezúttal a káoszba való beletörődés helyett a történelem végéből katarzisként való kitörést választjuk?

3.1. Az utolsó ember után: a válságok kora – korunk válságai³²²

A 20. század végével a világ számos nemzete készült arra, hogy lezárja a múlt viszályokkal, háborúkkal teli véres időszakát és áttevessen az addig csak a könyvekből vagy a filmvászonról ismert „szép új világba”, ahol az emberiség a béke és konstruktív együttműködés útjára lép. A

³¹⁹ Kertész Imre: *A néző (Feljegyzések 1991 – 2001)*. Magvető Kiadó, Budapest, 2016. 51. o.

³²⁰ Skhlar, N. Judith: *The Liberalism of Fear*. Rosenblum Nancy L. (szerk.): *Liberalism and the Moral Life*. Cambridge University Press, London, 1989.

³²¹ Kissinger, Henry: *World Order*. The Penguin Press, New York, 2014. 338. o.

³²² Felhasznált irodalom: Halkó Petra: *Üdv a válságok korszakában: Megatrendek a 21. században*. In: Stefkovics Ádám, et al. (szerk.): *Magyarország 2021. Századvég Kiadó, Budapest, 2021. 71–98. o.*

2000-es évek beköszöntével azonban, kiegyensúlyozott világpolitika és stabil gazdasági prosperitás helyett sokkok, gazdasági válságok, terrorizmus és politikai szélsőségek mérgezik az emberiség mindennapjait. Az ezredfordulóig jellemző, változást sürgető, pozitív izgatottságot így éppen a változásoktól való félelem és az új feszültségek váltották fel. Az évezred első húsz esztendeje bővelkedik az olyan társadalmi, politikai és gazdasági folyamatokban, amelyek trendszerű változásokat idéztek elő és alapjaiban rengetik meg a hidegháborút követően éppen csak felállított világrendet. A világszerte végbemenő folyamatok kapcsán egyes szakértők elkerülhetetlen népesedési válságra figyelmeztettek³²³; míg más történészek a technológiában és külpolitikában végbemenő tendenciákra mutattak rá³²⁴; a közgazdászok pedig a gazdasági kihívások globális térben bekövetkező hatásaira hívták fel a figyelmet.³²⁵ 2010-re kudarcba fulladt az amerikai demokráciamisszió és a világkapitalizmus neoliberais ideája, majd megkezdődött a lázadás évtizede³²⁶, amelyet Andrew Bacevich, a Bostoni Egyetem nyugalmazott professzorának szavaival, akár a „mérgező megosztottság” korszakaként is leírhatunk, hiszen a legkülönbözőbb kérdések mentén élesedő politikai polarizáció jellemzi.³²⁷ A sokkok, feszültségek, konfliktusok értelmezhetők ugyan egy, idővel bekövetkező, globális politikai vagy gazdasági transzformáció katalizátoraiként, a 21. század első két évtizede egyelőre inkább a válságok korszakaként definiálható, világos horizont nélkül.

³²³ Hartcher, Peter: The world is heading for a population crisis but not the one it was expecting. *The Sydney Morning Herald*. 2020. július 21. (link: <https://www.smh.com.au/national/the-world-is-heading-for-a-population-crisis-but-not-the-one-it-was-expecting-20200720-p55dl1.html>.) Letöltés: 2020. október 1.

³²⁴ Walker, Vanessa: The end of privacy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.; Inboden, William: The emergence of an Obama-Trump foreign policy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.)

Letöltés: 2020. október 1.; Joseph, Peniel: The two faces of American democracy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.

³²⁵ Nash, George H: Globalization as uniter – and divider. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.

³²⁶ Békés Márton: Megrendült a világrend. *PestiSracok.hu*. 2020. március 14. (link: <https://pestisracok.hu/megrendult-a-vilagrend-bekes-marton-irasa-a-ps-nek/?fbclid=IwAR2MyQOLNsS3lZxZIPZ2lqSeHqgF5iNrxOLO5ikdPeqU6QzuB3eFW9YtIA>.) Letöltés: 2020. október 1.

³²⁷ Bacevich, Andrew: An era of venomous division. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.

3.1.1. Az elkerülhetetlen népességcsökkenés

Világunk mindenekelőtt egy társadalmi krízis küszöbén áll, amely abból ered, hogy globális szinten, a közhiedelmekkel ellentétben, nem a népességrobbanás, sokkal inkább a népességfogyás válik meghatározó folyamattá. A népességcsökkenést eredményező demográfiai problémák komoly kihatással vannak az egyes nemzetek gazdasági teljesítményére, amelynek következtében a nemzetközi migráció, mint szükségszerűség, nem pedig mint megoldandó probléma kerül megvilágításra. Mindez azt jelenti, hogy a migrációs folyamatokat nemcsak természetes módon a fejlődő régiókban jelenleg még fokozódó népességszaporulat, a geopolitikai helyzet és a klímaváltozás élénkíti, hanem mesterséges módon a mögöttes gazdasági és politikai érdekek is felerősítik. A bevándorlás támogatói azonban a gyakorlati szempontokon túl nem veszik figyelembe az emberi és kulturális tényezőket, vagyis annak társadalmi hatásait. Az így trendszerűen bekövetkező migráció rövid idő leforgása alatt, nagy tömegekben és koncentrált módon ment végbe a célországok irányába, ahol a sokkhatáson felül a lassú asszimiláció sem járult hozzá az „új” társadalmak kialakulásához. Eltérő vallási és kulturális összetételű párhuzamos világok képezik a multikulturális társadalmakat, amelyek táptalajul szolgálnak az állandósult etnikai feszültségeknek, így szétfeszítve a társadalom hagyományos berendezkedésének kereteit. Ráadásul e konfliktusok előfordulásának gyakoriságát növeli az identitás témájának folytonos felszínen tartása és a törzsi ösztönök megtévesztő mobilizálása, amelyek a politikai baloldal eszköztárát bővítik. A baloldal azon túl, hogy a migrációtól szavazóbázisa ideig-óráig tartó bővülését reméli, rendszeresen és tudatosan használja fel aktuálisan politizált alanyként a kisebbségeket arra, hogy – akár erőszakra is buzdítva – feszültséget generáljon a nevében a társadalom többi csoportjával szemben a politikai hatalom kisajátítása céljából.

Nemzetközi migrációs folyamatok

Az elmúlt időszakban a népességrobbanás folyamataival kapcsolatos aggodalmak képezték a közbeszéd elsődleges tárgyát. Ezek általában a fejlődő világot és az iszlám civilizációt helyezték a középpontba, amelyek legtermékenyebb populációit 2050-re 1,5 milliárd főre becsülik. Az afrikai és közel-keleti országok geopolitikai helyzete, túlnépesedése, valamint a klímaváltozás hatásai szoros összefüggésben állnak azzal a meglátással, hogy a globális migrációs nyomás enyhülésére a közeljövőben semmi esély nem mutatkozik. Egy másik szempontból tekintve azonban az utóbbi időkben egyre több tanulmány világít rá arra, hogy

jelenleg már nem a népességrobbanás, sokkal inkább a népességcsökkenés okozta kihívással állunk szemben, amely „egy szűnni nem akaró, generációról-generációra öröklődő emberi fogyás formájában veszélyezteti a humánállományt.”³²⁸ Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) számol a legmagasabb növekedési rátával, amellyel 2100-ra becsülik a Föld lakosságának csúcstértékét, 10,9 milliárd főt³²⁹; míg az osztrák Wittgenstein Demográfiai és Globális Humán-tőke Intézet, valamint IIASA által készített felmérés szerint 2070-re 9,4 milliárd lakosa lesz a Földnek, amely után azonban csökkeni fog a népességszám, így sosem éri el a 10 milliárd főt,³³⁰ „mivel a világ túlnyomó része idővel átcsúszik a természetes népességfogyás szakaszába.”³³¹

Ezen folyamatok legfontosabb faktora a termékenységi ráta, amely az elmúlt fél évszázad során drasztikus visszaesést mutatott: 1950-ben egy átlagos nő 4,7 gyermeket vállalt élete során, míg ma átlagosan körülbelül 2,4 gyermeke születik – a fejlett iparosított országokban azonban ez a szám jóval a népességszám szinten tartásához szükséges 2,1 gyermek alatt van.³³² Egyes kutatók úgy látják, hogy e nagymértékű visszaesés háttérében az emberek gazdasági bizonytalansága húzódik meg, s ebből adódóan a nők későbbre halasztják első gyermekük születését. Paradox módon azonban épp ez a fajta szemlélet képes egy nagyobb dimenzióban gazdasági akadályokat előidézni. Globálisan szemlélve a jelenséget, a népességszám csökkenése a gyakran hangoztatott társadalmi, környezeti problémák közül többre is megoldással szolgálhat, azonban több másikat felerősít, sőt még több újat felvet. Kutatások kiemelik, hogy a globális populációcsökkenés pozitív hatást gyakorol a környezetvédelemre, klímaváltozásra és élelmiszer-tartalékokra, ugyanakkor negatív hatással lesz a munkaerőpiacra, a gazdasági növekedésre és a szociális jóléti hálóra; különösen azokban az országokban, ahol meredekebb visszaeséssel számolnak a népszaporulatot illetően.³³³

³²⁸ Bricker, Darrell – Ibbitson, John: *Empty Planet: The Shock of Global Population Decline*. Penguin Random House LLC., New York, 2019. 2. o.

³²⁹ United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *World Population Prospects 2019 – Highlights*. United Nations, New York, 2019. 1. o. (link: https://reliefweb.int/report/world/world-population-prospects-2019-highlights?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwps-zBhAiEiwALwsVYTFFVm-352Jt0vM7wcpdo9OeJAecP8X-HLAXXJdIWA7T4Oz5izW6hoCojAQAvD_BwE.) Letöltés: 2023. december 6.

³³⁰ Lutz, Wolfgang – Butz, William P. – K.C., Samir: *Executive Summary: World Population & Human capital in the Twenty-first century*. Oxford University Press, Oxford 2014. 41. o.

³³¹ Murray, Christopher J.L.: Fertility rate: 'Jaw-dropping' global crash in children being born. *BBC.com*. 2020. július 15. (link: <https://www.bbc.com/news/health-53409521>.) Letöltés: 2020. október 1.

³³² Roser, Max: 50 years ago the average woman had five children, since then the number has halved. *Our World In Data*. 2019. szeptember 3. (link: <https://ourworldindata.org/global-fertility-has-halved>.) Letöltés: 2020. október 1.

³³³ Vollset, Stein Emil – Murray, Christopher J.L. – Goren, Emily: *Fertility, mortality, migration, and population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: a forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study*. 2020. július 14. (link: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2930677-2>.) Letöltés: 2020. október 1. 13. o.

Az alacsony születési ráta mellett további problémát jelent az emberek születéskor várható élettartamának növekedése is, amellyel egyre növekszik az egészséges időszerű személyek aránya a teljes társadalomban. Az alacsony születési ráta és növekvő élettartam, ezáltal a munkaképes népesség csökkenő aránya messzesemenő hatást gyakorolhat a foglalkoztatási kérdésekre, a társadalombiztosítási rendszer finanszírozására és a mindezzel összefüggő migrációs folyamatokra.³³⁴ Az ENSZ 2000-ben írt tanulmánya szerint a működőképesség fenntartása érdekében (amennyiben a termékenységi ráták nem változnak, vagy romlanak) csak az Európai Uniónak (EU) 2000 és 2050 között 674 millió, vagyis évente 13,5 millió bevándorlóra lenne szüksége.³³⁵ Ennek megfelelően az EU-n kívül születettek aránya az unió lakosságán belül növekszik, és immár 42,4 millió főt, a lakosság 9%-át teszi ki.³³⁶ Ugyanakkor nem csupán Európában, de globális szinten is emelkedett a nemzetközi migránsok száma: a 2020-ban elérte a 281 millió főt ugyanakkor mindössze 12%-uk volt ekkor menekült. A nemzetközi migránsok aránya a világviszonylatban átlagosan 3,5%-ra ugrott, és gyorsabb növekedést produkált, mint a világ össznépessége.³³⁷ A migrációs folyamatok által felvetett legfőbb probléma pedig e felgyorsult dinamikából adódik.

Multikulturális társadalmak kialakulása

A migrációs folyamatok hatásvizsgálatakor az egyik figyelembe veendő tényező az intenzitás, azaz a bevándorlás sebessége és mértéke. Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának adatai alapján a migránsok világszerte nagy tömegben mozognak, de lokációt tekintve kismértékben szóródnak, kétharmaduk ugyanis a világ csupán húsz országában él, míg egyharmaduk a világ csupán tíz országából indul útnak.³³⁸ Mindebből két következtetés vonható le. Egyfelől ez azt jelenti, hogy rövid idő leforgása alatt nagymértékben, koncentrált módon megy végbe a

³³⁴ United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *Replacement Migration: Is it a Solution to Declining and Ageing Populations?* United Nations, New York, 2000. (link: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/unpd-egm_200010_un_2001_replacementmigration.pdf.) Letöltés: 2023. november 18.

³³⁵ OECD: *Labour Shortages And The Need For Immigrants: A Review Of Recent Studies. OECD: Trends in International Migration 2002.* OECD Publishing, Párizs. 2003. 103–127. o. (link: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/trends-in-international-migration-2002_migr_outlook-2002-en.) Letöltés: 2023. november 8.

³³⁶ European Commission: Statistics on migration to Europe. *European Commission.* 2024. április 11. (link: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-of-life/statistics-migration-europe_en.) Letöltés: 2020. október 1.

³³⁷ United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *International Migration 2020 Highlights.* United Nations, New York, 2020. (link: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesa_pd_2020_international_migration_highlights.pdf.) Letöltés: 2024. március 7.

³³⁸ Uo.

célszágokba történő bevándorlás. A sokkhatáson felül azonban a lassú asszimilációs folyamatok sem járulnak hozzá az „új”, homogén társadalmak kialakulásához; helyettük vallási, etnikai és kulturális enklávék, párhuzamos társadalmak képződnek.³³⁹ Ebben a helyzetben a multikulturális rendszer megpróbálja leküzdeni ellentmondásait azáltal, hogy a befogadókat kozmopolita szereppel ruházza fel, miközben a kisebbségeket az alacsonyabb státuszú rétegekben helyiekként azonosítja. Csakhogy ezen aszimmetrikus multikulturális ellentmondásokat a demográfiai változások felülírják.³⁴⁰

A kibocsátó országok szűk köre másfelől perspektívába emeli az intenzitás által már felerősített diverzitás, azaz a helyiek és bevándorlók közötti kulturális távolság tényezőjét is. Michael Foucault francia gondolkodó úgy vélte, amit „kulturának” hívunk, nem más, mint az uralom eszköze, egy diszkurzív konstrukció bizonyos csoportok kezelése és marginalizálása érdekében.³⁴¹ Ugyanakkor empirikus tapasztalatok alapján sokkal inkább bizonyosságot nyert az a meglátás, hogy „*a kultúra az identitás egy meghatározó jellemzője, így két különböző kultúra csakis két különböző identitást határozhat meg, amelyek élhetnek egymás mellett tökéletes békében, azonban az eredmény sohasem lesz »együttélés«.*”³⁴² Irenäus Eibl-Eibesfeldt hívta fel a figyelmet arra, hogy az emberek mindennapi életben való együttműködésének és békés együttélésének záloga az úgynevezett bizalom-előleg. A bizalom-előleg azonban csak abban az esetben létezik, ha az ember megbízható környezetre, szokásokra és hagyományokra támaszkodhat.³⁴³ A Harvard Egyetem professzora, Robert D. Putnam csaknem 10 éven át, 40 amerikai közösségben 30 ezer fő bevonásával végzett reprezentatív kutatást a közösségen belüli etnikai diverzitás és a bizalom kapcsolatára vonatkozóan, amelynek legfőbb megállapítása szerint azonban minél sokszínűbb egy multikulturális közösség, annál nagyobb bizalmatlanság jellemzi.³⁴⁴

³³⁹ Stein, Hannes: Amerika ist ein Flickenteppich aus Parallelgesellschaften – und das ist gut so. *Die Welt*. 2020. február 11.

(link: <https://www.welt.de/debatte/kommentare/plus205730753/USA-Ein-Flickenteppich-aus-Parallelgesellschaften.html?cid=onsite.onsitesearch.>) Letöltés: 2020. október 1.

³⁴⁰ Kaufmann, Eric: *Whiteshift: Populism, Immigration, and the Future of White Majorities*. Abrams Press, New York, 2019.

³⁴¹ Foucault, Paul-Michael: *A szavak és a dolgok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 65–69. o.

³⁴² Moreau, Nicolas: Discours de Mulhouse: Pourquoi le multiculturalisme vanté par Macron ne peut s’achever que par plus de séparatisme. *Valeurs Actuelles*. 2020. február 20. (link: [https://www.valeursactuelles.com/politique/discours-de-mulhouse-pourquoi-le-multiculturalisme-vante-par-macron-ne-peut-sachever-que-par-plus-de-separatisme-116309.](https://www.valeursactuelles.com/politique/discours-de-mulhouse-pourquoi-le-multiculturalisme-vante-par-macron-ne-peut-sachever-que-par-plus-de-separatisme-116309)) Letöltés: 2020. október 1.

³⁴³ Eibl-Eibesfeldt, Irenäus: *Human Ethology*. Routledge, New York, 2017. 7. o.

³⁴⁴ Putnam, Robert D.: E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies* 30(2). 2007. 137–174. o.

A multikulturális társadalmakban fellépő bizalmatlansággal párhuzamosan növekszik a társadalmi heterogenitás. Ennek következtében az együtt élők egyre kevésbé lehetnek biztosak abban, hogy saját szabályaikat, normáikat és nézeteiket osztják a társaik. Abraham H. Miller politológus professzor – aki korunk egyik legnagyobb mítoszának tartja a multikulturalizmust – világított rá arra, hogy csakúgy, mint a fizikában, úgy a politikában is érvényesül az az állítás, miszerint minden hatás egy ellenirányú hatást vált ki. Ennek értelmében a multikulturális társadalmakká váló országokban előbb-utóbb hasonló módon fognak mobilizálódni az identitásalapon, törzsi logika szerint szerveződő, többnyire azonos származási országokból érkező kisebbségek és a népességarányosan hanyatló helyiek egyaránt.³⁴⁵ Mindezek azt mutatják, hogy az elmúlt évtized migrációs és párhuzamos társadalmak kialakulásához vezető folyamatai olyanfajta túlbujánzást, negatív pezsgést generáltak, amely felveti annak a gondolatát, hogy a multikulturalizmus rendszere kudarcot vallott. Ebből adódik, hogy „a multikulturális társadalmak alapvetően bizalmatlanságon alapuló társadalmak, amelyekben a társadalmi tőkét felélik, s így a konfliktusok előre programozottak.”³⁴⁶

Etnikai feszültségek

A multikulturális társadalmakkal kapcsolatban – akár történelmi, akár földrajzi szempontokat figyelembe véve – megállapítható, hogy elenyésző számban vannak köztük olyanok, amelyeket egy idő után ne feszítettek volna szét a társadalom multietnikus karakteréből származó feszültségek, s esetlegesen ne torkollott volna civilizációk barbár összecsapásába vagy egyenesen devolúcióba. Korábban a nyugati világ országaiba érkező bevándorlók jellemzően a társadalom alsó rétegeibe ékelődtek, s erre reagálva az időről időre meginduló civiljogi mozgalmak eredendő célja az alapvető és általános emberi méltóság kivívása volt. E cél elérését követően legitim módon esélyegyenlőséget, idővel azonban előnyösebb bánásmódot követeltek, „amelynek keretében az esélyegyenlőség fogalmát – orwelli módon – átfogalmazták az egyenlő végeredmény garanciájává.” Mára mindennek értelmében „olyan kártérítési követelések mellett érvelnek, amelyek azokat kompenzálják, akik sohasem voltak rabszolgasorban, olyanok kárán, akik sohasem voltak rabszolgatartók – mindezt az erény és az igazságszolgáltatás nevében.”³⁴⁷ Vagyis ez azt jelenti, hogy az alapvető kulturális

³⁴⁵ Miller, Abraham H.: Multiculturalism Is a Nation Killer. *The American Spectator*. 2019. június 19. (link: <https://spectator.org/multiculturalism-is-a-nation-killer/>.) Letöltés: 2020. október 1.

³⁴⁶ Meuthen, Jörg: Mehr Mumm wagen!. *Junge Freiheit*. 2019. december 19. (link: <https://jungefreiheit.de/debatte/forum/2019/mehr-mumm-wagen/>.) Letöltés: 2020. október 1.

³⁴⁷ Miller, Abraham H.: Multiculturalism Is a Nation Killer. *The American Spectator*. 2019. június 19. (link: <https://spectator.org/multiculturalism-is-a-nation-killer/>.) Letöltés: 2020. október 1.

különbségekből adódó súrlódásokon túl, az etnikai feszültségeket a múltbeli történések szoknyája mögé bújva és a megmásíthatatlan etnikai adottságok kihasználása által, mesterséges módon is generálják.

Az identitás témájának folytonos felszínen tartása, valamint a törzsi ösztönök indokolatlan és megtévesztő mobilizálása a baloldali elit eszköztárát ékesítik – habár a faji kvótákról szóló szónoklat valójában náci gyökerekkel rendelkező taktikának minősül.³⁴⁸ A baloldal mindezt célirányosan a politikai hatalom megszerzésére használja fel³⁴⁹, amelynek eszközüül gyakorta az erőszak szolgál. A baloldali erőszak történetét a francia forradalomtól kezdődően a mai antifa-mozgalmakig számos szerző (Gord Hill, Mark Bray, Stanislav Vysotsky) bemutatta tanulmányában, amelyek a folytonosságán túl elének tárják megjelenésének és kialakulásának ideáltipikus alapmintáját is. E szerint a folyamat egy forradalmi alany politizálásával kezdődik, amely sokféleképpen meghatározható, mint például munkásosztály, értelmiség vagy menekültek.³⁵⁰ Az érintetteket ezt követően arra bátorítják, hogy – az állítólagos „erőszakos társadalmi rendszerrel” szembeni taktikai „önvédelemként” – explicit módon vállalják az anarchia szélsőséges megnyilvánulásait, nevezetesen az Alinsky-szemléletet kövessék. Ezáltal azonban azoknak a struktúráknak az elutasíttóságát növelik, amelyek évszázados távlatokban őrzik a nyugati társadalmat.³⁵¹ S pont a nyugati civilizáció szelleme az, amely azon a lassú fejlődési folyamat keretében felépített, intézményi rendszeren alapul, amely a társadalmi pozíciók elosztásakor az egyéni teljesítmény, egyéni értékek elismerésével képes ellensúlyozni az egy bizonyos etnikumhoz való tartozásból adódó természetes előnyöket.³⁵²

Ezzel egyidejűleg megkezdődtek a Miller által bemutatott „hatás-ellenhatás” kiváltódásának folyamatai: felerősödni látszanak azok a multikulturalizmust kritizáló hangok, amelyek szerint a baloldal által kultivált sokszínűség előmozdítása nem járult hozzá a sikeres integrációhoz, sőt hátrányos helyzetbe hozta a fehér munkásosztályt. Mindez a jobboldali

³⁴⁸ Goldberg, Jonah: *Liberálfasizmus: A Baloldal Rejtett Története Mussonlinitól Napjainkig*. Budapest, XX. Század Intézet, 2012. 352. o.

³⁴⁹ Miller, *Multiculturalism Is a Nation Killer.*: i. m.

³⁵⁰ Kandel, Johannes R.: Heute dominiert ein asymmetrischer Blick. *Junge Freiheit*. 2020. június 11. (link: <https://jungefreiheit.de/kultur/literatur/2020/heute-dominiert-ein-asymmetrischer-blick/>.) Letöltés: 2020. október 1.

³⁵¹ Philipps, Alexandra: Make no mistake – BLM is a radical neo-Marxist political movement. *The Telegraph*. 2020. június 12. (link: <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/06/12/make-no-mistake-blm-radical-neo-marxist-political-movement/>.) Letöltés: 2020. október 1.

³⁵² Azihari, Ferghane: « La réponse efficace aux tensions ethniques en France: un vrai libéralisme économique! ». *Le Figaro*. 2020. június 14. (link: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/la-reponse-efficace-aux-tensions-ethniques-en-france-un-vrai-liberalisme-economique-20200614>.) Letöltés: 2020. október 1.

politikát mozgósította, amely szerint a multikulturalizmus megpróbálta megteremteni a növekvő bevándorlással szembeni közömbösséget és a téma megvitatásának tabu alá vonását.³⁵³ Erre reagálva, a nemzeti szuverenitás és az érdemi demokratikus döntéshozatal megőrzéséért küzdő jobboldal törekvéseit baloldali ellenfelei populizmusnak bélyegezték, s felduzzasztották a politikai jobboldalról érkező virulens veszélyről alkotott fantáziákat. Továbbá még inkább felerősítették az 1960-as évektől kezdődő, de lényegében az 1968-as „NPD-sokk” (Német Nemzeti Demokrata Párt) által táplált politikai csatározásokat a „jobboldali szélsőség” és az ahhoz kapcsolódó „áramlatok” veszélyeiről – miközben a baloldal az erőszak alkalmazása mögött rejlő ideológiát és annak politikai legitimációját építi. A baloldalt a demokrácia jobboldallal szembeni „túléléséért” folytatott harcában ráadásul számos civil- és szakszervezet, valamint médiaorgánum is jelentős mértékben támogatja.³⁵⁴

3.1.2. A politikai döntéshozatal kiszervezése

A 21. században a politikai folyamatok alakítására technológiai cégek, civil szervezetek és filantrópok is sikerrel törekszenek, amelyek felhatalmazás nélkül kivéve az irányítást a nyíltan politikai szereplők és szuverén nemzetállamok kezéből politikai válságokat idéznek elő. A techóriások előretörése messzemenő pusztítást végzett politikai rendszereinkben, s a helyükbe egy olyan sajátos feltételekkel rendelkező erőteret hozott létre, amelyben *de facto* politikai aktorokként az információ rendezésével és kontrollálásával pusztán pénzügyi érdekek mentén, profitorientált módon gyakorolnak befolyást a felhasználókra. A nemzetközi hálózathoz köthető civil szervezetek klasszikusan baloldalhoz köthető társadalmi ügyek mentén mozgósítanak, mint például a könnyűdrogok legalizálása, az illegális migráció vagy a radikális környezetvédelem és a feminizmus. A társadalmi érdekek megfogalmazásának és képviselésének felvállalásával a civil szervezetek egyre inkább kivívták maguknak a jogot arra, hogy a társ-kormányzás egy feltételezett kompetens partnereként közreműködjenek az állam szuverén politikai működésének átalakításában. Ugyanakkor a civil társadalom politikai aktorként való fellépése a tágabb értelemben vett liberális paradigma és nyílt társadalom eszményének keretei nélkül nem lenne értelmezhető. A nyílt társadalom szemlélet elkötelezett híveiként egy egyre bővülő milliárdos filantrópokból álló közeg mind a médiafelülettel rendelkező techóriásokat, mind a civil szervezeteket önkényes módon, saját fennhatóságuk alá

³⁵³ Shabi, Rachel: *How immigration became Britain's most toxic political issue*. *The Guardian*. 2019. november 15. (link: <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/15/how-immigration-became-britains-most-toxic-political-issue>.) Letöltés: 2020. október 1.

³⁵⁴ Kandel, *Heute dominiert ein asymmetrischer Blick*.: i. m.

vonva eszközként alkalmazza a célból, hogy a maguk körvonalazta politikájuk szerint a nemzetállamok feje felett irányítsák a politikai döntéshozatalt. Politikai aktorként tehát az „univerzális értékek” terjesztésén keresztül aktív tevékenységet folytatnak a nyílt társadalom legfőbb akadályának, a szuverén nemzetállamok felhatalmazásának meggyengítése érdekében.

Techóriások és a média felemelkedése

A 21. századdal új fejezet kezdődött abban az értelemben is, hogy az államon belüli politikai folyamatok alakítására már nem csupán az érintett társadalmi, szavazói csoportok, más országok vagy nemzetközi szervezetek törekuszenek, hanem olyan technológiai cégek (techóriások) is, amelyek erőforrásai, képességei és lehetőségei egyes államokéval vetekszenek. Az úgynevezett web 2.0 olyan fordulatot idézett elő a társadalmi diskurzus mechanizmusában, amelyre korábban ilyen rövid idő leforgása alatt, ilyen nagy mértékben nem volt példa. Kiindulási pontként érdemes megragadni az empirista filozófus, David Hume skót filozófus és történész gondolatát, miszerint gondolataink és mindennapi kommunikációnk a tudtunk nélkül rendelődik alá érzelmeinknek.³⁵⁵ Különösen igaz ez a politikai tartalmak és más morális tartalmú diskurzusok esetében, amelyekkel kapcsolatban bár sokszor úgy hisszük, a tudásmegosztás motivál bennünket, reakcióink többségében nem e valódi szándékunkat tükrözik.³⁵⁶ A média e helyzetet felismerve alakult át egy olyan hatalmas közösségi platformmá, amely helyet biztosít az érzelmi ömlengéseknek, felháborodásoknak és természetesen az álhírek üzemei számára is. Azon túlmenően, hogy az állampolgárok tájékozott döntések meghozatalához szükséges információkhoz való hozzáférése nem nélkülözhető luxus, hanem egy rendkívül fontos közjő, a legfőbb ok, amiért az álhírekről szükséges beszélni, az azok következményei.³⁵⁷

A web 2.0 fordulat velejárójaként az újságírás és a hírszolgáltatás szintűgy átalakult, s fokozatosan a közösségi média urai váltak azzá a valódi „negyedik hatalmi ággá”, amely a három állami hatalmat – végrehajtói, törvényhozói és bírói – felügyeli. A médiatéren belül húzóerőviszonyok átrendeződtek, s a hagyományos média elveszítette hegemon szerepét az

³⁵⁵ Hume, David: A Treatise of Human Nature. *Gutenberg.org*. 2002. (link: <https://www.gutenberg.org/files/4705/4705-h/4705-h.htm>.) Letöltés: 2020. október 22.

³⁵⁶ Lynch, Michael P.: Do We Really Understand ‘Fake News’? *The New York Times*. 2019. szeptember 23. (link: <https://www.nytimes.com/2019/09/23/opinion/fake-news.html>.) Letöltés: 2020. október 22.

³⁵⁷ Borchardt, Alexandra: Cómo sí, y cómo no, recuperar la confianza en los medios. *Confidencial*. 2019. július 5. (link: <https://confidencial.com.ni/como-si-y-como-no-recuperar-la-confianza-en-los-medios/>.) Letöltés: 2020. október 22.

online médiával szemben, mint az információ szűrője és közvetítője.³⁵⁸ Ennek következtében egy új, szisztematikus összeomlással néz szembe a modern társadalom, amelyet Lydia Polgreen, a *The Guardian* publicistája az információs ökoszisztéma összeomlásaként azonosított. E szerint az utóbbi években bekövetkező digitális forradalom nem csupán az információs tekintély összeomlását, de a hírfogyasztók, a (minőségi) információt szállítók és a (hirdető) vállalkozások közötti korábbi egyezség megszűnését eredményezte.³⁵⁹ A koronavírus-járvány kiemelkedő pillanata volt mindennek, amelynek egyik legfőbb jelensége a szólás- és véleménynyilvánítás szabadságának korlátozása volt. Egy narratíva létezett és azokat, akik akár csak kétségbe vonták tartalmát, diszkreditálták, holott alapjaiban tisztázatlan volt ekkor a beszédkörnyezet. Mindez két dolog hiányára mutatott rá: a toleranciáéra a másik véleménye iránt és a bizaloméra azok irányába, akiktől az emberek azt remélhették, hogy segítenek átvészelni ezt az időszakot, de e helyett a saját érdekeik mentén hoztak az emberek életére vonatkozó döntéseket.³⁶⁰ A volt brit miniszterelnöki tanácsadó, Giles Kenningham a koronavírus kontextusában világított rá e trendszerű folyamat gazdasági vetületére a közösségi médiaorgánumok esetében, amelyek egyes platformjain terjedő féligazságok és képtelen hazugságok valójában több tíz millió fontnyi éves bevételt generáltak a mögöttük álló techóriások számára.³⁶¹ Így azok fittyet hányva a megosztott történetek legitimitására, további olyan profitorientált technikákat és funkciókat fejlesztettek ki, amelyek a választók befolyásolására, politikai és gazdasági haszonszerzésre egyaránt alkalmasak.

A közösségi hálók alapfunkcióinak használata a szó hagyományos értelmében ingyenes, ugyanakkor a szolgáltatások igénybevételekor a felhasználók adatait, szokásait szivacs módjára szívják fel és tárolják, amelyek alapján a háttérben futó algoritmusok a felhasználók szeme elé kerülő tartalmakat nemcsak tudatosan rendezik, de irányzott hírek és hirdetések formájában kontrollálják és szűrik is. Ugyanis a médiaplatformok újítása és „demokratikus hozadéka” bár az lenne, hogy bárkinek a hangját be tudják vezetni a társadalmi párbeszédbe, a Facebook példáján jól szemléltethető a folyamat, amely során a szóban forgó techcégek „független tényellenőrök” bőrébe bújva, saját cenzúrabírókat felállítva és a politikai korrektség

³⁵⁸ Muno, Martin: Fake News, Lügen, Zeitungsenten: alte Phänomene, neue Bedrohung. *DW Global*. 2017. január 11. (link: <https://www.dw.com/de/fake-news-1%C3%BCgen-zeitungsenten-alte-ph%C3%A4nomene-neue-bedrohung/a-37090552>.) Letöltés: 2020. október 22.

³⁵⁹ Polgreen, Lydia: The collapse of the information ecosystem poses profound risks for humanity. *The Guardian*. 2019. november 19. (link: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/19/the-collapse-of-the-information-ecosystem-poses-profound-risks-for-humanity>.) Letöltés: 2020. október 22.

³⁶⁰ Schmidt Mária: *Covid-tanulságok?* című konferencia. 2024.04.24.

³⁶¹ Kenningham, Giles: Coronavirus fake news is big business. *The Spectator*. 2020. március 18. (link: <https://www.spectator.co.uk/article/coronavirus-fake-news-is-big-business>.) Letöltés: 2020. október 22.

címszava mögé rejtőzve a szólásszabadság határainak megszábasával járó feladatkört is maguknak vindikálják.³⁶² Az információs ökoszisztéma ily módon történő gyors lefolyású és nagy kockázattal járó összeomlása már most messzemenő pusztítást végzett a politikai rendszereinkben: aláasta a demokratikus választásokat, megingatta az intézményrendszerbe vetett alapvető bizalmat, s egy olyan világot teremtett, amelyben mindenki szabadon megválaszthatja saját tényeit, így lényegében saját propagandistájává válhat.³⁶³ Pontosabban ezt érzi maga a felhasználó, miközben saját függetlenségérzetét biztosító technológiák alattvalójává válik.³⁶⁴ A techóriások ezen új univerzum megteremtésével egy olyan erőteret hoztak létre, amelyben egy kézben összpontosíthatják az egyének feletti kommunikációs szabályalkotást, végrehajtást és bíraskodást, így megkérdőjelezve az állam szuverenitását is.³⁶⁵

Civil hálózatok kiépülése

A civil társadalom az aktív, szociális, kulturális és „tágra értelmezett” politikai élet iránt érdeklődő polgárok konglomerátuma, amely a szolidaritás, szabad gondolkodás, átláthatóság, a világra való nyitottság elvein és a diszkrimináció bármely formája elleni küzdelmen alapul.³⁶⁶ A civil társadalom fogalom meghatározása azonban átalakult azon felismerést követően, hogy az jóval többet foglal magába, mint egy nem-kormányzati szervezetek (NGO-k) által dominált „szektor”: szervezett (intézményesített) és nem-szervezett csoportok egyre szélesedő és vibráló közösségét, amelyek a civil társadalom aktoraiként elmoszák a határokat az egyes ágazatok és megszokott szervezeti formák között.³⁶⁷ E folyamat az önmaguk szerveződési mintáinak a technológiai innovációk és közösségi médiafelületek előretörése általi forradalmasításával kezdődött. Az interneten keresztül a világ különféle pontjain tartózkodó emberek megismerkedhettek hozzájuk hasonló és tőlük eltérő politikai gondolkodásmódokkal, alternatív cselekvési formákkal; ily módon képesek voltak növelni a politikai *know-how*-jukat és a

³⁶² Török Bernát: A Twitter és a Facebook ellenszélében küzd Donald Trump. *Magyar Nemzet*. 2020. augusztus 24. (link: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2020/08/a-twitter-es-a-facebook-ellenszeleben-kuzd-donald-trump/>) Letöltés: 2020. október 22.

³⁶³ Polgreen, *The collapse of the information ecosystem poses profound risks for humanity*.

³⁶⁴ Deneen, Patrick: *A liberalizmus kudarca*. Budapest, Libri Kiadó, 2019. 113–132. o.

³⁶⁵ Megadja Gábor – Palóc André – Erdős Gergely: *Techdisztópia – Saját univerzumot építenek a közösségi médiaóriások*. Századvég Kiadó, Budapest, 2020. 19. o. (link: https://szazadveg.hu/wp-content/uploads/2020/06/Tanulmany-Szazadveg-Techdisztopia-Sajat-univerzumot-epitenek-a-kozossegi-mediaoriasok_20200630.pdf.) Letöltés: 2023. december 14.

³⁶⁶ Mexhuani, Burim. – Rahmani, Farzaneh: The Relationship between Political Parties and Civil Society. *Journal of Political Sciences & Public Affairs*. 5(4), 2017. 295–297. o. 296. o.

³⁶⁷ Jezard, Adam: Who and what is 'civil society?' *World Economic Forum*. 2018. április 23. (link: <https://www.weforum.org/agenda/2018/04/what-is-civil-society/>) Letöltés: 2020. október 22.

képességüket arra, hogy közös célok mentén transznacionális csoportokat képezve összehangolódnak.³⁶⁸

A civil társadalom így kialakult kommunikációs struktúrája „szenzorok széles hálózatának” formájában képessé vált a politikai döntések megvitatására és racionalizálására is. Mára az általuk felkarolt ügyek közül több is pártprogramok részét képezi, sőt a társadalmi megmozdulások által bizonyos pártpolitikai funkciókat át is vettek, elsősorban a társadalmi érdekek megfogalmazásával és képviselésével. Az utóbbi években a civil társadalom közigazgatásban való szerepvállalása is egyre nagyobb figyelmet kapott, amelyet a társadalom és a gazdaság kollektív cselekedetek és célok mentén való irányításának folyamataként definiálunk. A civil társadalom és közigazgatás kapcsolata fokozatosan mozdult el a civil társadalom kormányzásától és a civil társadalomban való kormányzástól a civil társadalommal való együttes kormányzás irányába. Mindez azt jelenti, hogy a civil társadalomra már nem csupán a kormányzati kezdeményezések célcsoportjaként, hanem a társ-kormányzás egy kompetens és találékony partnereként tekintenek az állami és privát szféra szereplői mellett, amely ezáltal képessé válik arra, hogy átalakítsa az állam szuverén politikai működését a lehetőségek rendszerévé, amely a nemzeti határokon átívelő együttműködést promotálja.³⁶⁹

A civil hálózatok globális kiterjedtségének mértékére kifejező mutatóként szolgál, hogy már a 2000-es évek elején 40 ország nem-kormányzati szervezetének működési költsége 2,2 billió dollárra rúgott, amely magasabb érték, mint hat országot leszámítva az összes többi állam bruttó hazai összterméke. Továbbá kiemelendő, hogy több mint 350 millió 15 év feletti munkaképes személyt foglal magában, amellyel csupán Kína és India előzi meg.³⁷⁰ E helyzet kialakulásának elengedhetetlen feltétele volt egy olyan támogató környezet megléte, amelyet egy szélesebb körű nemzetközi rendszer és elsődlegesen a nyugati liberális alapelvek tudtak kínálni. Többek között az emberi jogok, az elszámoltathatóság, a polgári és társadalmi szerepvállalás, valamint a nemek közti egyenlőség témái megteremtették a civil társadalom szervezeteinek azon lehetőségét, hogy az állami alapú képviselő hagyományos keretein túllépve legitimitást szerezzenek ténykedéseiknek úgy, hogy önjelölt módon maguknak vindikálták ezeknek az ügyeknek és értékeknek a képviselőt, és fordítva, saját ügyeiket

³⁶⁸ Marchetti, Raffaele: *The Role of Civil Society in Global Governance. Report on the joint seminar organised by the EUISS*. The European Commission/DG Research and UNU-CRIS, Brüsszel, 2010. (link: https://www.academia.edu/39914243/The_Role_of_Civil_Society_in_Global_Governance.) Letöltés: 2024. január 4.

³⁶⁹ Torfing, Jacob: *Governance Through Civil Society*. *Oxfordre.com*, 2020. január 1. (link: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1415>.) Letöltés: 2020. november 3.

³⁷⁰ Jezard, *Who and what is 'civil society?'*

össztársadalmi kérdésekként állították be. A civil társadalom hazai és nemzetközi ügyekben való politikai szerepvállalása tehát a liberális gondolkodásmód és a nyílt társadalom eszméjének keretei között értelmezhető.

Filantropok agitációs tevékenységei

Első lépésként érdemes rögzíteni, hogy a filantropia szó koramodern használata nem a nagyszabású adományozásokra utalt, hanem az egalitárius, egyetemes értékek előmozdítására, a felvilágosodás idején pedig olyan ambiciózus reformista indítékokkal párosították, mint a különbségek, a korlátok és a szabályok eltörlése. Ez utóbbit a gyakorlatban a nyílt társadalom eszménye fogatosítja, amely alatt a hagyományos nemzetállami kereteket meghaladó multikulturális társadalmakat értjük, amelyekben többfajta kultúra és identitás keveredik egymással előjogok nélkül. Az Amerikai Egyesült Államokban Soros György volt az első olyan filantrop, aki a nyílt társadalom szemléletének jegyében a jótékonykodást egyfajta agresszív politikai megközelítéssel együtt végezte, amelyet most egy egyre növekvő milliárdos adományozókból álló közeg vesz át, a baloldalon elhelyezkedő Tom Steyertől, Bill Gatesen át a jobboldali Koch-testvérekig bezárólag.³⁷¹ E klub politikai aktivista-portfóliója igencsak diverzifikált: nagy összegeket mozgósítanak a bevándorlási törvény és a büntető igazságszolgáltatási rendszer megreformálására, a melegházasság előmozdítására, a drogliberalizáció propagálására, az olyan társadalmi megmozdulásokra, mint a Black Lives Matter vagy a klímátüntetések, valamint a balliberális pártok támogatására³⁷² – vagyis kifejezetten a szuverén nemzetállamra tartozó belpolitikai kérdésekre.

A nyílt társadalom elméletének legismertebb teoretikusai, Richard Nicolaus Coudenhove-Kalergi³⁷³ gróf japán származású történész és Karl Popper már a kezdetekben úgy vélték, hogy maguk a nemzetállamok nem képesek az országok közötti békés együttélés alapjait megteremteni. Elismerően fogalmazznak a belső demokratikus államszervezetük kialakítására vonatkozó eredményeikről, ugyanakkor a – meglátásuk szerint – hatalmi érdekeket szolgáló szuverén nemzetállami gondolkodáson nem tudnak túllépni, így a folyamatosan újratermelő nemzetközi konfliktusok potenciális forrásaként a nyílt társadalom megvalósulása előtti

³⁷¹ Soskis, Benjamin: George Soros and the Demonization of Philanthropy. *The Atlantic*. 2017. december 5. (link: <https://www.theatlantic.com/business/archive/2017/12/soros-philanthropy/547247/>.) Letöltés: 2020. november 6.

³⁷² Kanfer, Stefan: Connoisseur of Chaos – The dystopian vision of George Soros, billionaire funder of the Left. *City Journal*. 2017. (link: <https://www.city-journal.org/html/connoisseur-chaos-14954.html>) Letöltés: 2020. november 6.

³⁷³ Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Pan-Europe*. Alfred Knopf, New York, 1926.

legfőbb akadályt képezik. Más szóval az országok szuverenitása gátolja az emberi társadalom összehangolt és harmonikus működését. Ennek értelmében kijelenthető, hogy a grandiózus univerzális értékek terjesztése a földrajzi és kulturális értékek fellazulásán túl a nemzeti szuverenitás eróziójával fenyeget, minthogy annak elkötelezett hívei nyíltan a nemzetállamok meggyengítésén dolgoznak. „*A szuverenitás anakronisztikus fogalom, egy olyan kor öröksége, amikor királyok uralkodtak az alattvalók felett.*” – vélekedik erről már Popper tanítványa, Soros György.³⁷⁴ A cél tehát nem a világrend globális átalakítása, hanem az országok belső működésének globalizálása.³⁷⁵ A konzervatív oldal részéről már a 20. század elején vetődtek fel aggódó hangok azzal kapcsolatban, hogy a „jósándékú rabló-bárók” valójában egy nemzetállamon túlterjeszkedő árnyékállam kiépítésén dolgoznak, miközben felhívták a figyelmet a célt szolgáló eszközre is: a jótékonyági civil szervezetek, a tudományos intézmények és a magánalapítványok sűrű és gyorsan bővülő hálózatára.³⁷⁶ Mindezzel azt az érvet erősítve, hogy a „dolgok igazgatásával” önhatalmúlag megbízott személyek nem a tömegek felett irányítanak – ez azonban, ahogyan Roger Scruton fogalmazott, „*épp akkora illúzió, mint hogy a királyok hatalma Istentől ered.*”³⁷⁷

Niall Ferguson történész állítása szerint a régi hatalmi hierarchiák és az új hálózatok kialakulásának metszéspontjában vagyunk.³⁷⁸ A politikatudomány eszközei általában felülről lefelé irányuló dinamikát keresnek, erősen támaszkodva egy politikai rendszer azon képességére, hogy különféle stratégiákkal formálja a közvéleményt. Ezzel szemben, ami valóban képes relevánssá és fogyaszthatóvá tenni az adott ideológiai tartalmat a társadalom számára az az, hogy azok egy horizontálisan beszivárgó, látszólag alulról szerveződő kultúra termékeiként jelennek meg, ami *mainstream* – ezért kereskedelmi, piacorientált és vállalkozói jellegű –, nem pedig fentről lefelé irányuló „nyomás” hatására megvalósuló.³⁷⁹ Ezt felismerve az egyes filantrópok a nyílt társadalom szemlélet terjesztésének és a liberális demokrácia védelmének elérésére olyan társadalmi agitációs tevékenységeknek szentelt háttérszervezeteket, valamint médiaorgánumokat választottak eszköz gyanánt, amelyek kiépített „liberális visszhang-kamra”³⁸⁰ formájában szökőárszerű politikai felfordulást okoztak

³⁷⁴ Soros, *A gyarlóság kora – A terror elleni háború következményei.*: 16. o.

³⁷⁵ Tóth, A „nyílt társadalom” bajnoka: *Bepillantás Soros György világába.* 26. o.

³⁷⁶ Soskis, *George Soros and the Demonization of Philanthropy.*

³⁷⁷ Scruton, Roger: *Futóbolondok, Csalók, Agitátorok: Az Újbaloldal Gondolkodói.* Budapest, Közép- és Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, 2019. 331. o.

³⁷⁸ Ferguson, Niall: *A tér és a torony – Hálózatok, hierarchiák és a harc a globális hatalomért.* Scolar Kiadó Kft., Budapest, 2021.

³⁷⁹ Laruelle, *Popular Culture and Putin's Legitimacy.*: i. m.

³⁸⁰ Media Research Center: Special Report: George Soros: Godfather of the Left. *Media Research Center* (link: <https://www.mrc.org/special-reports/special-report-george-soros-godfather-left>.) Letöltés: 2020. szeptember 23.

világszerte, egyre nagyobb befolyást szerezve és fokozatosan megfosztva a politikai aktorokat azon funkciójuktól, amely a választópolgároktól kapott mandátumukkal jár.

3.1.3. A globális gazdasági rend próbára tétele

A világgazdaságban végbemenő trendek hatványozott módon vezettek egy válságos helyzet kialakulásához, amely tulajdonképpen a jelenleg fennálló teljes világrend megkérdőjelezését vonta maga után. A növekedési folyamatok fókuszpontja áthelyeződött a fejlett világból a fejlődő világ országaiba, amelynek következtében a fejlett nyugati társadalmak globális gazdaságban betöltött szerepe csökkent, míg a fejlődő régiók annak megkerülhetetlen szereplőivé váltak, felruházva egy új szabályrendszer megalkotásának lehetőségével is. Mindez azt bizonyítja, hogy felborulni látszik az eddig fennálló világrend alapfeltevése, miszerint egy ország gazdasági növekedése minden más ország számára is előnnyel jár. Ugyanezen logika alapján megfogalmazott elképzelés bukott meg az eurózónára vonatkozóan is, miszerint a közös valutából majd minden uniós tagállamnak előnye származik. Csakhogy az euró nem váltotta be a „kiegyenlítő” szerepéhez fűzött reményeit, s csak tovább súlyosbította Európa megosztottságát, visszavetve ezáltal a kontinens versenyképességét. Ráadásul az euróövezeten belül zajló folyamatoknak mindig van egy nagyobb ívű pályán mozgó tétje is, ugyanis az euró válsága a jelenlegi rendkívüli körülmények között kiemelt veszélyt jelenthet a globális pénzügyi stabilitásra is. A koronavírus-járvány sokszerű megjelenése nem csupán a pénzügyi stabilitás, de a kereskedelem terén is bizonytalanságot teremtett a nemzetközi piacokon, amelyre a nemzetállamokba és annak sajátos eszközeibe vetett bizalom nyújthat megoldást. E váratlan jelenség ugyanis felnyitotta a gazdasági elit szemét, amely eddig vakon hitt abban, hogy a határok nélküli globalizáció mindenre képes megoldásként szolgálni, s arra készítette a világ országait, hogy kimoszuljanak a gazdaságközpontú individualista logikájukból, és új alapra helyezték nemzetközi együttműködéseiket, valamint nemzeti gazdaságpolitikájuk elveit.

A globális gazdaság átrendeződése

A világ gazdaságainak több mint felében a 2008-as pénzügyi válságot követő évtizedben is volt érdemi gazdasági növekedés. Kiemelendő, hogy a világ legdinamikusabban növekvő régiói továbbra is a fejlődő országok térségében találhatók, vagyis a globális gazdaságban zajló folyamatok fókuszpontja a fejlett világból mára áthelyeződött Ázsia, illetve kisebb részben

Afrika, Dél-Amerika irányába. A 2018-at megelőző időszakban a fejlődő országok gazdasági növekedése folyamatosan túlszárnyalta a fejlett országok fejlődési ütemét: 2016 és 2018 között a globális növekedés nagyjából egyharmadát az Argentínában, Braziliában és Nigériában végbemenő ciklikus fejlődések magyarázták. Ez a tendencia pedig a koronavírus járvány utáni időszakban is megmaradt olyannyira, hogy előrejelzések szerint az elkövetkező években a világgazdaság növekedésének jelentős részéért Kína és az úgynevezett globális Dél államai felelnek majd, a BRICS-csoport országainak növekedése pedig várhatóan nagyobb lesz a G7-országokénál.³⁸¹ A fejlődő országok eredményei visszatükröződnek a nemzetközi kereskedelmi mutatókban is, amelyekből jól látszik, hogy 2011 és 2018 között a globális import és export volumenéhez leginkább a feltörekvő Ázsia volt képes hozzájárulni, így nem véletlen az sem, hogy a 21. századot sokan „Ázsia évszázadának” hívják.³⁸² Továbbá az is megállapítható, hogy a tőke, az áru és a munkaerő áramlás gyorsabban növekedett a fejlődő országok között, mint a fejlődő és fejlett országok között. A világ legnagyobb gazdaságai közötti feszültségek ugyanakkor fokozták egyes fejlődő országok pénzügyi sérülékenységét, illetve mérsékeltek a globális kereskedelem dinamikáját.³⁸³

A nemzetközi kereskedelem politikai viták keretében áll, amely következtében egy új gazdasági világrend van kialakulóban, új szabályrendszerrel. A globalizáció eddigi szabályain alapuló kereskedelmi rend felborult, ugyanis annak központi feltevése – miszerint minden egyes ország növekedése haszonnal jár a többi ország számára is – megkérdőjeleződött. A fejlett gazdaságok által saját progressziójuk során alkalmazott magas szintű szabályozó normák és struktúrák versenyhátrányba hozták az ipari világot a most feltörekvő piacokkal szemben, amelyek más szabályok mentén működnek. A legkirívóbb példa erre Kína, amelynek ezen más szabályai között szerepelt piacainak késleltetett módon történő megnyitása, ezáltal kitérítette a nyomásgyakorlásra berendezkedett Nyugatot a kínai piachoz való hozzáférésre. Kína 2020-ra már az egy főre eső (vásárlóerő paritáson számolt) GDP alapján, meghaladva az Amerikai Egyesült Államokat is, világelső.³⁸⁴ Az ázsiai ország mindezzel bizonyította, hogy

³⁸¹ Tanzi, Alexandre: China to Be Top World Growth Source in Next Five Years, IMF Says. *Bloomberg*. 2023. április 17. (link: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-17/china-to-be-top-world-growth-source-in-next-five-years-imf-says>.) Letöltés: 2020. szeptember 2.

³⁸² Csizmadia Norbert: *Geopillanat: A 21. század megismerésének térképe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016. 106–112. o.

³⁸³ United Nations: *World Economic Situations and Prospects 2019*. United Nations, New York, 2019. xvii-xviii, 21. o.

³⁸⁴ World Bank: *Gross domestic product 2022, PPP* (link: https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/GDP_PPP.pdf.) Letöltés: 2020. augusztus 8.

teljes mértékben integrálódott a világkereskedelmi rendszerbe, sőt tálcán kínálkozik számára a lehetőség, hogy vezető pozícióra törjön a szabályozásban is.³⁸⁵

Kína új megközelítésének már most felfedezhetők a fő irányvonalai: az ENSZ 2019. évi beruházási riportja alapján megállapítható, hogy bármely fejlődő régióra – fejlődő Afrika, fejlődő Ázsia, súlyosan eladósodott szegény országok – is tekintünk, Kína felküzdötte magát az öt legfontosabb külföldi tőkebefektető közé³⁸⁶, ráadásul a balkáni államok is körbeudvaroltatták magukat vele. Az Amerikai Egyesült Államoknak és a nagy európai gazdaságoknak így rá kellett ébredniük arra, hogy az EU-n kívül is szükségük lesz hosszú távú szövetségesekre a kínai hegemoniával szemben, s globális befektetőkként szintúgy felgyorsították a külföldi közvetlen tőkeberuházásaikat (FDI) az érintett területeken.³⁸⁷ Csakhogy az utóbb említett donorországok FDI támogatásaik nagy százalékát éveken át fókuszáltan természeti erőforrásokban gazdag országokba áramoltatták azzal a tudattal, hogy azok az olaj mellett a *capital flight* folyamatok keretében tőkét is visszaexportálnak feljűk, ezáltal az FDI beruházások „lefolyóivá” téve őket, nem pedig gazdasági motorországokká.³⁸⁸ Idővel azonban ezen fejlődő piacok jártassá váltak a belső tőketartalékok felhalmozásában, Kína színrelépésével pedig többé már nem okoz gondot nekik a tőke megszerzésének problémája sem.³⁸⁹ Ebben a helyzetben egymás hegemoniáival szemben küzdve, egy olyan új világrend van születendőben, amely teret enged és megkerülhetetlen szerepet oszt a fejlődő világ országainak a holnap globális gazdaságában.

Az eurózóna nehézségei

Az euróövezet megalakulásakor a kiválóan teljesítő gazdaságok klubjának ígéréssel kecsegtetett. Az eurónak az alapvető elképzelés szerint hatékonyabbá kellett volna tennie az Európai Unió minden egyes tagállamának gazdaságát belföldön és versenyképesebbé

³⁸⁵ Rajan, Raghuram G.: The True Toll of the Trade War. *Project Syndicate*. 2019. szeptember 5. (link: <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-trade-war-damage-by-raghuram-rajan-2019-09?barrier=accesspaylog>.) Letöltés: 2020. szeptember 4.

³⁸⁶ United Nations Conference on Trade and Development 2019: *World Investment Report 2019: Special Economic Zones*. New York, United Nations. 2019. 34–47. o. (link: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.) Letöltés: 2024. március 2.

³⁸⁷ Rothacher, Albrecht: Wir schaffen es nicht allein. *Junge Freiheit*. 2019. szeptember 22. (link: <https://jungefreiheit.de/debatte/kommentar/2019/wir-schaffen-es-nicht-allein/>.) Letöltés: 2020. szeptember 4.

³⁸⁸ Halkó Petra: *Bumeráng segélyek – Avagy az afrikai országok számára nyújtott finansziális támogatások valódi hasznélvezői*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2017.

³⁸⁹ Kenewendo, Bogolo: How African Countries Can Benefit From the Trade War. *RealClear World*. 2019. október 20. (link: https://www.realclearworld.com/articles/2019/10/20/how_african_countries_can_benefit_from_the_trade_war_113104.html.) Letöltés: 2020. szeptember 4.

külföldön. Mindezt strukturális változtatások előmozdításával érték volna el, amelyeket a nemzeti kormányok irányítanak az uniós hatóságok felügyelete mellett.³⁹⁰ A felvázolt kép azonban már a kezdetekkor hamis volt, s csupán elhitették, hogy a közös valutából majd mindenkinek előnye származik. Rövid távon ez valóban így történt, mivel Európa gazdasági vezető államainak pénze jelentette a kevésbé fejlett déli államok gazdasági növekedésének zálogát. A kedvező banki hitelezésnek köszönhetően a felzárkózó tagállamok pedig olcsóbban jutottak fejlesztési forrásokhoz.³⁹¹ Az euró atyjainak ígéretével ellenben azonban az euró ahelyett, hogy a „nagy kiegyenlítő”³⁹² szerepét játszotta volna, egyes országokat csak még rosszabb helyzetbe sodort, ezáltal szakadékszerű megosztottságot kialakítva most már nemcsak politikai, de gazdasági értelemben is a kontinensen.

Két évtizeddel az euró bevezetését követően nem csupán az eurózóna tagjai és a zónán kívüli uniós tagállamok, de az eurózónán belüli országok között lévő gazdasági szakadék is tovább mélyült. Az eurózóna tagjai GDP-hez viszonyított államadósság rátája magasabb, mint általában véve az EU tagállamainak (az EU alapítóinak felében ez az érték stabilan 100% körül mozog).³⁹³ Ráadásul a kontinens északi és déli részének gazdasági teljesítménye tartósan, sőt egyre inkább eltér egymástól: jelentősen megnövekedtek a különbségek az alacsony adósságú nemzetek – mint például Németország és Hollandia –, valamint a magas adóssággal rendelkező déli tagok – mint például Olaszország és Spanyolország – között. Továbbá elérkezett azon (fél)igazság felszínre kerülésének pillanata is, miszerint az olcsó hitel önmagában nem biztosítja a tartós és valós gazdasági növekedést egyetlen állam számára sem, amelynek legfőbb bizonyítéka, hogy a kontinens számos részén szemmel látható visszaesés tapasztalható az életszínvonalban. Mindezen felül egyre nagyobb nyomás nehezedik az EU-ra abban a tekintetben is, hogy az euórovezet radikális megreformálása gyanánt új jogi és politikai struktúrát alkosson.

Az eurózónába, egyértelmű előnyei mellett, már a kezdetektől kódolva volt a kudarc is, ugyanakkor a gazdasági racionalitás szempontjain túl az övezet jövőjének mérlegelése számos

³⁹⁰ Orsi, Roberto: Italy's endgame and the future of the Eurozone. *London School of Economics and Political Sciences*. 2020. április 22. (link: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2020/04/22/italys-endgame-and-the-future-of-the-eurozone/#Author>) Letöltés: 2020. szeptember 5.

³⁹¹ Halkó Petra: György László: Elhitették, hogy a közös valutából mindenkinek előnye származik. *Lumens*. 2015. szeptember 18. (link: <http://lumens.hu/2015/09/18/tulajdonkeppen-elhitettek-a-nemzetekkel-hogy-a-kozos-valutabol-mindenkinek-elonye-szarmazik/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.

³⁹² Karnitschnig, Matthew: The eurozone's problem country: Germany. *Politico*. 2020. április 22. (link: <https://www.politico.eu/article/eurozone-problem-country-germany-coronavirus/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.

³⁹³ Statista: National debt in EU countries in the 1st quarter 2020 in relation to gross domestic product. *Statista*. 2020. július (link: <https://www.statista.com/statistics/269684/national-debt-in-eu-countries-in-relation-to-gross-domestic-product-gdp/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.

szociális, kulturális vagy éppen politikai vetülettel is rendelkezik. Minden olyan folyamatnak, amely az euróövezeten belül zajlik, gazdaságilag van egy nagyobb pályán mozgó nem-negligálható tétje is: „*egyfelől az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok vetélkedése, másként mondva az euró és a dollár párbaja; másfelől az egész konstrukció üzenete, miszerint különböző karakterű népek, amelyek egykor kis híján elpusztították egymást, ma együttműködnek, nemcsak gazdasági téren, de az emberi létszféra szinte minden elképzelhető területén.*”³⁹⁴ Egyúttal nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az euróövezet egésze a legfontosabb bankok, pénzügyintézetek koncentrációját is jelenti. A közös valuta 2008 után bekövetkező válsága épp ezen okból kifolyólag volt képes nagymértékű káoszt teremteni a világ pénzpiacain, s épp ebből adódóan jelenti ma is az egyik legfontosabb veszélyt a globális pénzügyi stabilitásra.³⁹⁵

A globalizációs hálózat kihívásai

2020 első felében a koronavírus-válság sokkal több volt mint egy egészségügyi krízis: valójában a pandémia a globalizáció egyik válságtüneteként jelentkezett, amelynek az „*első halálos áldozata a liberalizmus volt.*”³⁹⁶ Egy nagyobb dimenzióban tekintve a koronavírus-járvány kitörése a sokrétű gazdasági globalizációt érintő támadások egyikeként is betudható, technikailag a pandémia veszélyt jelentett a globalizáció keringési rendszerére, lebontotta a liberális bálványokat.³⁹⁷ Noha a világjárvány az egyes országokra eltérő hatással bírt, a világgazdaságot az 1930-as évek nagy gazdasági világválságára emlékeztető, néhol történelmi mértékű recesszióba taszította.³⁹⁸ A rendkívüli helyzet brutális megrázkódtatásként érte a már amúgy is sérülékeny és az adósság különböző formáival terhelt fejlett gazdaságokat.³⁹⁹ Egyes kimutatások alapján kiemelendő az euróövezet térsége, amely történetének eddigi legrosszabb

³⁹⁴ Halkó Petra: György László: Elhitték, hogy a közös valutából mindenkinek előnye származik. *Lumens*. 2015. szeptember 18. (link: <http://lumens.hu/2015/09/18/tulajdonkeppen-elhitettek-a-nemzetekkel-hogy-a-kozos-valutabol-mindenkinek-elonye-szarmazik/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.

³⁹⁵ Halligan, Liam: Eurozone is the biggest threat to financial stability. *The Telegraph*. 2020. április 4. (link: <https://www.telegraph.co.uk/business/2020/04/04/eurozone-biggest-threat-financial-stability/>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

³⁹⁶ Békés Márton: A globalizáció vége és ami utána következik. *Kommentár folyóirat*. (4), 2020. 88–97. o. 88. o.

³⁹⁷ Feffer, John: Will the coronavirus kill globalization?. *Responsible Statecraft*. 2020. március 13. (link: <https://responsiblestatecraft.org/2020/03/13/will-the-coronavirus-kill-globalization/>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

³⁹⁸ United Nations: *A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19*. United Nations, New York, 2020. 1. o. (link: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/UN-framework-for-the-immediate-socio-economic-response-to-COVID-19.pdf>.) Letöltés: 2024. április 29.

³⁹⁹ Paumgarten, Nick: The Price of The Coronavirus Pandemic. *The New Yorker*. 2020. április 13. (link: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/04/20/the-price-of-the-coronavirus-pandemic>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

gazdasági teljesítményét tudta maga mögött a járvány ideje alatt. Ennek egyik fő eleme, hogy az övezet négy legnagyobb gazdaságából háromban is – Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban – 2020 első negyedében a GDP rekordszintű visszaesése volt tapasztalható.⁴⁰⁰ Továbbá a súlyos keresleti és kínálati sokkhatás következtében a nemzetközi kereskedelmi folyamatok megakadtak, az utazás és a turizmus összeomlott, míg a határátkelők hirtelen lezárása káros hatással volt az országhatárokon átívelő értékláncokra.⁴⁰¹ Elvi szempontok alapján viszont gazdaságilag talán soha nem bírtak még ekkora relevanciával a globalizáció által lebontott nemzeti határok és háttérbe szorított nemzetállamok. A 2008-as gazdasági világválsághoz vezető pénzpiacok rendszerszintű hibáival szemben ugyanis, a koronavírus-válság mögött váratlan, rendkívüli körülmények húzódtak meg, amelyekre megoldást kizárólag a nemzetállamok cselekvőképességébe vetett bizalom nyújtott. Mindez egyfelől egyértelművé tette, hogy a globalizáció többet jelent, mint az áruk szabad mozgása, az új értékesítési piacok létrehozása, valamint a költséghatékonyság más országokban történő kiaknázása.⁴⁰² Másfelől megkongatta a határok és kötöttségek nélküli piac által elvakított liberális elit vészharangját is.⁴⁰³ Ez cselekvőkényszert teremtett, s arra készítette a világ országait, hogy újragondolják a nemzetközi együttműködésük alapelveit, valamint az autonóm nemzetállamok gazdasági világban betöltött szerepét.

Évtizedekkel ezelőtt az első nemzetközi gazdasági együttműködések a fejlett országokból a kevésbé fejlett országok felé áramló források allokációját jelentették. Ebből az idejélmúlt megközelítésből erednek az olyan téves direktívák, miszerint a nemzetközi gazdasági együttműködések iránya vertikális kell, hogy legyen. Ennek feloldására terjedt el az a nyugatról érkező szemlélet, hogy a globális környezetben kizárólag a gazdasági liberalizmus működőképes,⁴⁰⁴ amelynek képviselői – mint Anne-Marie Slaughter amerikai nemzetközi jogász – szerint a globalizációs hálózatok hozzájárulnak az államok közötti hatékony együttműködéshez.⁴⁰⁵ Csakhogy bár a nemzetközi együttműködések kétségkívül láthatóbbá

⁴⁰⁰ Jones, Lora – Palumbo, Daniele – Brown, David: Coronavirus: A visual guide to the economic impact. *BBC News*. 2020. június 30. (link: <https://www.bbc.com/news/business-51706225>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

⁴⁰¹ Azevêdo, Roberto: Global trade will be vital to economic recovery from Covid-19. *The Guardian*. 2020. április 8. (link: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/08/global-trade-will-be-vital-to-the-economic-recovery-from-covid-19>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

⁴⁰² Fromm, Thomas: Das Coronavirus zwingt globalisierte Unternehmen zur Verantwortung. *Süddeutsche Zeitung*. 2020. január 31. (link: <https://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/coronavirus-wirtschaft-folgen-globalisierung-1.4777835>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

⁴⁰³ Maffesoli, Michel: « La crise du Coronavirus ou le grand retour du tragique ». *Le Figaro*. 2020. március 23. (link: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/michel-maffesoli-la-crise-du-coronavirus-ou-le-grand-retour-du-tragique-20200323>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

⁴⁰⁴ Marsonet, Michele: National Sovereignty Vs. Globalization. *Academicus International Scientific Journal*. (15) 2017. 35–45. o. 35. o.

⁴⁰⁵ Slaughter, Anne-Marie: *A New World Order*. Princeton University Press, Princeton, 2004.

teszik egy ország jelenlétét a nemzetközi szintéren, a korábbi gyakorlat hagyománya napjainkban is tovább él. Az újgenerációs kereskedelmi megállapodások hemzsegek a globalista ballasztoktól, az emberi jogi kikötésektől és civilizációs misszióktól, vagyis alapfeltételüké vált a nemzeti hatáskörök szupranacionális irányelvek szerinti összehangolása.⁴⁰⁶ Az előnyben részesített szabadkereskedelmi megállapodások egyoldalú jogharmonizációja ily módon megtöri az együttműködések horizontját, valamint a globalizációs paradoxon háromszögének (globális gazdasági integráció, nemzetállam, demokrácia)⁴⁰⁷ egy kevésbé ismert oldalára billenti az egyensúlyt: a globális demokrácia irányába.⁴⁰⁸ Ez azt jelenti, hogy olyan globális szabályokat és normákat eredményez, amelyek az egyes nemzetállamok szuverenitása és demokráciája fölé helyezkednek, ezáltal elősegítve egy globális demokratikus struktúra kialakulását. Ennek jegyében a szabadkereskedelmi megállapodások száma exponenciálisan emelkedett⁴⁰⁹, azonban a világkereskedelem növekedésének üteme folyamatosan lassult.⁴¹⁰ Mindez jól reprezentálja, hogy bár a morális érvek felülírták a pragmatikus szempontokat, a gazdasági együttműködések pedig a liberális demokráciaexport egyenesági csatornáivá váltak – ahogy Adam Przeworski lengyel–amerikai és Fernando Limongi brazil politológusok is kvantitatív kutatásuk eredményeként kimutatták – , a gazdasági célkitűzések valójában nem indokolják semmilyen politikai berendezkedés promotálását; ellenben az autonómia, a szuverenitás megléte döntő jelentőséggel bír egy nemzetgazdaság sorsára.⁴¹¹ A szabadkereskedelmi megállapodások bár azon körülmények

⁴⁰⁶ Lynn, Matthew: We don't have to swap sovereignty for trade. *The Spectator*. 2021. június 15. (link: <https://www.spectator.co.uk/article/we-don-t-have-to-swap-sovereignty-for-trade>.) Letöltés: 2021. szeptember 20.

⁴⁰⁷ Dani Rodrik török–amerikai közgazdász, a Harvard Egyetem professzora és a fejlődésgazdaságtan egyik legjelentősebb alakja, a globalizáció paradoxonának elméletével foglalkozik, amely a globalizáció és a nemzeti fejlődés közötti kapcsolatokat vizsgálja. Rodrik elmélete szerint a nemzetállami rendszer, a mély gazdasági integráció és a demokrácia hármásából legfeljebb kettő valósítható meg egyidejűleg, mivel ezek kölcsönösen inkompatibilisek egymással. Ez azt jelenti, hogy ha a globális gazdasági integrációt szeretnénk tovább fokozni, akkor le kell mondanunk vagy a nemzetállamról vagy a demokratikus politikáról. Ha viszont a demokráciát szeretnénk fenntartani és elmélyíteni, akkor választanunk kell a nemzetállam és a nemzetközi gazdasági integráció között. Végül, ha a nemzetállamot kívánjuk megőrizni, akkor a demokrácia és a nemzetközi gazdasági integráció közül kell választanunk.

⁴⁰⁸ Solana, Javier: The Sovereignty that Really Matters. *Project Syndicate*. 2017. október 20. (link: https://www.project-syndicate.org/commentary/nation-state-decline-sovereignty-reaction-by-javier-solana-2017-10?a_la=english&a_d=59e9e4e578b6c72aa08c48ad&a_m=&a_a=click&a_s=&a_p=%2Farchive&a_li=nation-state-decline-sovereignty-reaction-by-javier-solana-2017-10&a_pa=archive-results&a_ps=&a_ms=&a_r=&barrier=accesspaylog.) Letöltés: 2020. december 20.

⁴⁰⁹ Loesche, Dyfed: Worldwide Trade Agreements. *Statista*. 2018. március 21. (link: <https://www.statista.com/chart/13297/number-of-worldwide-regional-trade-agreements/>) Letöltés: 2021. szeptember 20.

⁴¹⁰ World Trade Organization: *World trade primed for strong but uneven recovery after COVID-19 pandemic shock*. (link https://www.wto.org/english/news_e/pres21_e/pr876_e.htm.) Letöltés: 2020. október 20.

⁴¹¹ Przeworski, Adam – Limongi, Fernando: Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*. 7(3), 1993. 51–69. o.

megteremtését hivatottak elősegíteni, amelyek versenyképesebbé teszik egy ország globális szintén való jelenlétét,⁴¹² a globalizáció valójában egy olyan nemzetközi versenyben való részvételre kényszeríti a világ országait, amelynek szabályait ő írja, sőt mi több generálja, ezáltal is folyamatosan csorbítva a nemzeti hatásköröket. Veress József közgazdász, egyetemi professzor megfogalmazásában: „*A globalizáció olyan, alapvetően hatalmi-gazdasági természetű folyamat, amelynek során a világgazdaság legerősebbé váló szereplői a legjelentősebb nemzetközi intézményeken keresztül az adott és az általuk is formált jogi keretek között, saját érdekeik alapján egységesítik és általános érvényűvé teszik a gazdasági és politikai játékszabályokat.*”⁴¹³ Mindez arra sűrgeti a nemzetállamokat, hogy tendencia-szerűen visszavonuljanak a globalizációtól⁴¹⁴, s saját logikából építkező, önálló stratégiát alakítsanak ki annak érdekében, hogy nemzetgazdasági szempontból is hatékonyan integrálódjanak a világgazdaságba.

Kenneth Waltz amerikai politológus a globalizáció rendszerén belüli „munkamegosztás” következtében kialakult függőségre és kiszolgáltatottságra hívja fel a figyelmet, amelyek a lehetőségek diverzifikációját helyezik kilátásba.⁴¹⁵ A gazdasági és pénzügyi világban a diverzifikáció a kockázatokat és kitettséget mérsékelve a befektetések révén kerül fókuszba.⁴¹⁶ E versenyhelyzetben a kulcsfontosságú területeken – mint például az ipari fejlesztések, a kutatás és az innováció – végbemenő (hazai forrásokból zajló) beruházások hozzájárulnak egy olyan tőkeerős vállalati szektor kialakulásához, amely képes az országhatárain kívüli befektetéseket is növelni, azaz a „kifektetési stratégia” fázisába lépni. Következésképp a befektetési szemlélet külföldön való intenzív érvényesítése a gazdasági előnyök mellett⁴¹⁷ geopolitikai szempontokat is perspektívába helyez. Ennek jelentősége történelmi tapasztalatokból ismert: a gazdasági érdekek nem választhatók el a geopolitikai érdekektől – minthogy a gazdasági kapcsolatok könnyedén katonai szövetséggé vagy épp információs forrássá avanszálódhatnak⁴¹⁸ –, sőt szerves részét képezik a stratégiának. A

⁴¹² Barston, Ronald P.: *Modern Diplomacy*. Routledge, London, 2014.

⁴¹³ Veress József (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 2009. 38. o.

⁴¹⁴ Irwin, Douglas A.: Globalization in Retreat. *The Wall Street Journal*. 2020. december 16. (link: <https://www.wsj.com/articles/globalization-in-retreat-11608062249>.) Letöltés: 2020. december 20.

⁴¹⁵ Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*, McGraw-Hill, New York, 1979.

⁴¹⁶ McKenna, Kristin: Trading Vs. Investing: Which Is Better For Long-Term Goals? *Forbes*. 2021. április 26. (link: <https://www.forbes.com/sites/kristinmckenna/2021/04/26/trading-vs-investing-which-is-better-for-long-term-goals/?sh=4226055648f9>) Letöltés: 2020. december 20.

⁴¹⁷ Profit-visszaáramlás, GDP-GNI rés csökkenése, valamint erőforrás -és piacszerzés.

⁴¹⁸ 1893-ban Franciaország és Oroszország katonai szerződést kötött, amellyel szövetséggé kovácsolta a korábbi gazdasági kapcsolataikat is. Peru és Bolívia 1863-ban írt alá szövetséges egyezményt, amely kitért a két ország közötti monetáris és kereskedelmi kapcsolatok erősítésére, majd 1879-1883 között a Csendes-óceáni háború során

geopolitikai térben ugyanis a gazdasági úton való függetlenedés képes ellensúlyozni a nemzetközi hálózat gyengepontjait, egyúttal erősíteni egy ország érdekérvényesítő képességét a globalizációs környezetben. A világgazdaságban bekövetkező válságos helyzet a jelenleg fennálló teljes világrend megkérdőjelezését vonta maga után, miközben a globalizáció nyomást gyakorolva vonja be a nemzetállamokat a nemzetközi versenybe. A gazdaság liberalizációja azonban erős állami kompetenciák híján a kereskedelmi védelem teljes felszámolásához, valamint komoly gazdasági és életszínvonalbeli visszaeséshez vezet.⁴¹⁹

3.2. A történelem vége: a szükségszerűség birodalmából a (látszat)szabadság birodalmába

Egy fejezettel visszább lapozva a világtörténelemben megfigyelhető, hogy az azonosított globális trendek ugyan eltérő köntösben, de már a 20. században is megjelentek (migráció és vallási színezetű konfliktusok⁴²⁰, televíziós technológiák kampányokban való előretörése⁴²¹, a társadalom '68-as ellen-kultúrharccal történő átpolitizálódása⁴²², nagy gazdasági világválság és spanyolnátha⁴²³). Az akkor kialakult káosz felszíni kezelése, de legfőképp teljes elfogadása alapvetően ingatag alapokat biztosított a 21. század számára, s történései gyökeresen megváltoztatták az emberek gondolkodását és életmódját. Valójában „*mi magunk is magunkévá tettük Fukuyama teli szájjal kinevetett tételét és azt hittük, hogy mindazon, amin meglepődünk, már régen túl vagyunk, már mögöttünk van, mi már mindent láttunk. Valójában mi vagyunk Fukuyama utolsó embere, aki elhitte, hogy véget ért a történelem.*”⁴²⁴ Ezzel szemben bizonyossá vált, hogy a régi világ darabjaira hullik, miközben fény derült arra is, hogy a felfordulás közepette már réges-régóta alakulóban van egy új világ.

3.2.1. Hegel első emberétől Fukuyama utolsó emberéig

Hegel az emberi történelem folyamatát a szellem fejlődésének útjaként értelmezte. Az ő „első emberét” az a szellemi állapot jelöli, amelyben az ember még nem tudatosította teljes potenciálját és még nem értette meg teljesen a világot. Erre a jelen adatik meg számára, amely

katonai támogatásukról biztosították egymást Chilével szemben. Az 1930-as évekre Németország Magyarország legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált, majd a magyarok a németek oldalán léptek a második világháborúba.

⁴¹⁹ Nagy András: A behozatal liberalizálása Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*. 17(5), 1995. 454–470. o.

⁴²⁰ Kaufmann, *Whiteshift: Populism, Immigration, and the Future of White Majorities*.

⁴²¹ JFK Library: *TNC:172 Kennedy-Nixon First Presidential Debate, 1960*. 2010. szeptember 21. (link: https://www.youtube.com/watch?v=gbrcRKqLSRw&ab_channel=JFKLibrary.) Letöltés: 2020. december 12.

⁴²² Marcuse, Herbert: *An Essay on Liberation*. Beacon Press, Boston, 1969.

⁴²³ Rotschild Klára: Tíz tévhit a spanyolnátha történetéről. *MúltKor*. 2018. január 15. (link: <https://mult-kor.hu/tiz-tevhit-a-spanyolnatha-trteneterolbr-20180115>.) Letöltés: 2020. december 15.

⁴²⁴ G. Fodor Gábor, konzultáció, Budapest, 2023. december 11.

korszakra a szellem fejlődésének betetőzéseként tekint, s amely korszak egyben az „utolsó” is, mivel az emberi tudat ekkor éri el a legmagasabb szintjét, a végső egyetemes elismerés fázisába érkezik, ahol már nem lesz szükség a történelemre. A hegelianusok harmadik csoportjának (a baloldali és a jobboldali mellett), a liberális ágnek a képviselője volt Alexandre Kojève francia filozófus. Ő azt állította, hogy ha létrejön az észszerűség állama, akkor az szükségszerűen nem lehet nemzeti, hanem világállam lesz. Vagyis a szükségszerűen ésszerű állam képe csakis egy racionálisan szervezett föderális államként valósulhat meg. Kojève e tételét visszhangozta és forgatta ki Francis Fukuyama az Amerikai Egyesült Államokban azzal érvelve, hogy léteznie kell egy egységes mechanizmusnak, amely „egyetlen irányba diktálja a fejlődést.”⁴²⁵ Fukuyama az „utolsó ember” fogalmával illeti azt az emberi társadalmat, amely eléri a liberális demokrácia és a piacgazdaság végső győzelmét. Fukuyama tézisé a liberális demokrácia és a történelem vége koncepciójára vonatkozóan *A történelem vége és az utolsó ember* című tanulmányában alkotta meg. 1989-ben azt állította, hogy az amerikai típusú liberális demokrácia a modern politikai rendszerek legfejlettebb verziója, sőt szerinte a liberális demokrácia „*a kormányzás végső formája, s mint ilyen az egyetemes történelem vége [...] az emberiség ideológiai fejlődésének a végpontja.*”⁴²⁶ Ez azt jelenti, hogy a liberális demokrácia – amely a polgárok széles körű részvételét, az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartását és a jogállamiságot tartja szem előtt – vált az emberi társadalom legfejlettebb politikai rendszerévé. Fukuyama szerint a liberális demokráciával a politikai ideológiák evolúciója egyfajta csúcspontot ért el, az emberiség ily módú politikai és gazdasági fejlődése a szabadság birodalmába vezetett. Vagyis az emberi társadalmak és a politikai rendszerek fejlődését egy lineáris progresszió eredményének tekintette, amely elvezet egy „végső állapothoz”, ahol a legfejlettebb politikai rendszer, a liberális demokrácia diadalmaskodik csakúgy, mint a hidegháború során, amikor is a kommunizmus és a liberális demokrácia közötti rivalizálás volt az egyik legjelentősebb politikai összecsapás. Naivan úgy vélte, hogy a liberális demokrácia győzelmének köszönhetően a bipoláris világrend, a Szovjetunió és vele együtt az általa képviselt kommunista kísérlet összeomlott, s azt követően már nincsenek olyan radikális ideológiai kihívások vagy politikai alternatívák, amelyek képesek lennének megkérdőjelezni, vagy akár veszélyeztetni a liberális demokrácia értékeit és előnyeit. Fukuyama szerint ez az állapot jelenti a történelem végét – ugyanakkor számos tényezővel nem számolt.

⁴²⁵ Roth, S. Michael: Reviewed Work: *The End of History and the Last Man* Francis Fukuyama. *History and Theory*. 32(2). 1993. 188–196. o.

⁴²⁶ Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. The Free Press, New York, 1992. xi. o., 66. o.

Fukuyama elmulasztotta figyelembe venni azt, hogy a hidegháborút mint ideológiai küzdelmet nem a liberális demokrácia, hanem az antikommunizmus és a nemzeti eszme nyerte meg, azaz azok a nemzetek győzedelmeskedtek a kommunizmus felett, amelyek felszabadították magukat a szovjet gyarmati uralom alól. Mint láthattuk, Fukuyama meglátása szerint viszont a hidegháború végére a liberális demokrácia az egyetlen, igazi, egyetemes vallássá, a történelem végállomásává, az emberiség működésének általános rendszerévé avanszált.⁴²⁷ Vélte mindezt úgy, hogy a liberális demokrácia, habár látszólag a nép közügyekben való részvételére épült, a hidegháború alatt s után még a nyugati világban sem eredményezte a kívánt nagyobb polgári befolyást a politikai döntéshozatalba. Paul Cartledge brit ókortörténész és akadémikus talán nem véletlenül fogalmaz úgy, hogy egy ókori görög demokrata számára a modern demokratikus rendszerek „oligarchiának” számítanának, hiszen a (liberális) demokrácia elvesztette legfőbb erényét, miszerint az a népakaratot tükrözi, sőt mi több, megvalósítja azt.⁴²⁸ E tekintetben érdemes tovább vizsgálni Ernst Niekisch korábban taglalt (lásd: 2.2. fejezet), *clerkekkel* kapcsolatos szemléletét, miszerint Nyugaton a *clerkeken* kívül egy szűk, háttérben meghúzódó réteg is fennmaradt, akik a termelési és pénzügyi eszközök feletti valódi ellenőrzést gyakorolták. A társadalmakat irányító szervezők szintén e szerint különültek el: míg a keleti funkcionáriusok közvetlenül a *clerkek* tömegének nevében léptek fel, addig a nyugati menedzserek inkább a tulajdonosok érdekeit képviselték. Niekisch szerint a hidegháború idején az országokon belüli osztályharc helyét átvette a *clerk* társadalmak elitjei között vívott küzdelem, ahol mindkét oldalon a legkülönbözőbb gazdasági és államszervezési elképzelések szélsőséges formái valósultak meg.⁴²⁹ Az önérdék tehát beszivárgott az uralkodó liberális demokráciába, amely aláássa a többség, azaz a közjó érdekeit.⁴³⁰ Az önérdék vezérelt „demokrácia misszió” politikai jelenidejűsége szisztematikusan fosztja meg a jövő generációit jogaiktól – Roman Krznaric ausztrál társadalomfilozófus hasonlatával élve – csakúgy, mint a múltban a rabszolgákat és a nőket. Úgy fogalmaz, napjainkban a jövő gyarmatosítása zajlik, „*ahová szabadon lerakhatjuk az ökológiai pusztulást, a technológiai kockázatokat, a nukleáris hulladékot és az államadósságot, valamint*

⁴²⁷ Schmidt Mária: *Korszakhatáron*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Budapest, 2022. 120. o.

⁴²⁸ Cartledge, Paul: For Ancient Greeks Our Modern Democracy is an Oligarchy. *Greek Reporter*. 2023. szeptember 21. (link: <https://greekreporter.com/2021/06/03/for-ancient-greeks-our-modern-democracy-is-oligarchy/>.) Letöltés: 2021.09.20.

⁴²⁹ Niekisch, *Klerk*. 344–408. o.

⁴³⁰ Deneen, *A liberalizmus kudarca*. 157–180. o.

*amelyet szabadon kifoszthatunk.*⁴³¹ E párhuzamos folyamatok azt sejtetik, hogy az 1989–91-es évekre kiforrott liberális demokrácia valójában nem az egyének és a nemzetállamok polgárainak alapvető szabadságát szolgálja, sokkal inkább a liberális elit globalista projektjét, amelyet mára multilaterális kereskedelmi megállapodások, technokommunikációs és civil hálózatok közreműködésével hajtanak végre. Vagyis a liberális demokráciákban a politikai döntéshozatal kiszervezése következtében áldozatul esett a népképviselő. A „*mindent a népért, semmit a nép által*” felvilágosult kormányzás gyakorlatában felcserélődtek a politikai célok és eszközök, így a polgároknak csupán apparátusi szerep jutott. A polgárok képviselője és a patrióta szellemiség feladása pedig önkénytelenül is elégedetlenséget és felfordulást szül.

Az ókori görögök közvetlen demokráciája óta a nyugat-európai rendi parlamentarizmus és angolszász világ felvilágosodás eszméin át a modern korig a demokrácia számos mérföldkövet és fordulatot élt át. Fukuyama úgy gondolta, hogy ahhoz, hogy ezúttal a liberális demokrácia diadalra jusson, szükség van sok olyan emberre, aki elkötelezetten vágyik annak sikerére. Mára azonban a liberális demokrácia világszerte rendetlenebbé és kevésbé működőképesé vált, mint valaha.⁴³² Éppen ezért a nyugati modell illuzórikus politikája mára már nem mindenki számára kétségbevonhatatlanul követendő példa, e paradigmaváltás pedig az elmúlt fél évezred legjelentősebb fejleményének tekinthető. A globalizáció kontextusában, a nyugati liberális paradigma térnyerése folytán a fejlett világ országai hajlamossá váltak elhinni, sőt belekényelmesedtek abba a pozícióba, hogy bármely hatékony világrend kizárásos alapon csakis liberális demokrácián alapulhat.⁴³³ Igaz, a demokrácia mint politikai berendezkedés évezredek múlta tekint vissza, két egyforma demokrácia még sosem fordult elő a világon: a demokrácia ugyanis nem egy jelenség, amelyet egyszer egy helyen egy közösség feltalált, hanem egy alapvető módja annak, ahogyan egy társadalom önmagát kormányozhatja az emberek igényeinek és a kor adottságainak megfelelően.⁴³⁴ Napjainkban a válságok hatásai felülkerekedtek az uralkodó politikai rendszereken. A 21. század első húsz évében végbemenő globális folyamatok által megkezdődött a politikai döntéshozatal önkényes érdekek mentén történő kiszervezése. Mindez politikai válságot idézett elő, amely alapjaiban rázta meg a fejlett

⁴³¹ Krznaric, Roman: Why we need to reinvent democracy for the long-term. *BBC*. 2019. március 19. (link: <https://www.bbc.com/future/article/20190318-can-we-reinvent-democracy-for-the-long-term>.) Letöltés: 2020. szeptember 20.

⁴³² Seib, F. Gerald: Why Democracy Is Troubled (and How to Fix It). *The Wall Street Journal*. 2020. január 19. (link: <https://www.wsj.com/articles/why-democracy-is-troubled-and-how-to-fix-it-11579462249>.) Letöltés: 2020. szeptember 20.

⁴³³ Mead, Walter Russell: A Liberalish New World Order. *The Wall Street Journal*. 2021. április 26. (link: <https://www.wsj.com/articles/a-liberalish-new-world-order-11619476156>.) Letöltés: 2020. december 20.

⁴³⁴ Stasavage, David: *The Decline and Rise of Democracy: A Global History from Antiquity to Today*. Princeton University Press, Princeton, 2020.

világ demokratikus politikai berendezkedésébe és intézményeibe vetett bizalmat. Ebből adódik, hogy az elmúlt két évtized legproblematisabb fejleménye nem a Kenyában vagy a Fülöp-szigeteken tapasztalt demokratikus visszaesés, hanem az olyan régóta működő demokráciákkal szembeni nyilvánvaló elégedetlenség, mint Franciaország vagy az Amerikai Egyesült Államok.⁴³⁵ A Cambridge-i Egyetem 2020-ban készült felmérése szerint a 2005 óta tartó „demokráciai recesszió” alatt a nyugati demokráciával szembeni elégedetlen polgárok száma a népesség csaknem egyötödével emelkedett.⁴³⁶ Mindennek ellenére több ország a demokratikus alapelveket továbbra is kizárólag a liberális paradigma keretében értelmezi, azaz a demokráciát jellemző módon összekapcsolják a liberalizmussal, holott az előbbi az uralkodót, utóbbi annak hatalmának határait szabja meg – e két tényező azonban sem a modern korban, sem a történelem során nem járt és nem érvényesült szükségszerűen együtt.⁴³⁷

Továbbá Fukuyama saját nézőpontját az egész világra érvényesnek tekintette. Úgy vélte, hogy ha vannak is olyanok, akik nem feltétlenül értenek egyet a liberális demokráciával, fontos elérni, hogy ne akadályozzák meg annak megvalósulását – beleértve a szovjet eliteket, akiknek a támogatása nélkül a liberális demokrácia nem arathat győzelmet. Ugyanakkor nem tette fel a kérdést, hogy mi következik azután, hogy a liberális demokrácia kiszorította mindkét alternatívát – az antikommunizmust és a nemzeti eszmét –, s az Amerikai Egyesült Államok révén egyeduralomra tör. A liberális demokrácia globális térnyerésével és egyetemessé válásával egy olyan világ képe rajzolódott ki, ahol a demokráciák közötti háború lehetetlen, amely örök békét ígér. Amerika a múltból jól ismert „történelmi szükségszerűségre” alapozva vált az öröklött szereplővé, hogy megvédje a fenyegetettnek tartott demokratikus ideát. A második világháború és a hidegháború valójában Amerikának ezt a „történelmi” szerepét helyezte intézményes keretek közé. Stephen Martin Walt amerikai politológus a *The Hell of Good Intentions* című könyvében így értékeli: „Az Amerikai Egyesült Államok nagyhatalommá vált a 19.században, mert távol tartotta magát a távoli háborúktól, miközben a világ legnagyobb és legmodernebb gazdaságát építette fel, ahogyan Kína is az elmúlt három évtizedben. Míg Kína a hatalmát otthon építette ki, addig az Amerikai Egyesült Államok dollármilliárdokat pazarolt el, hogy megteremtse a liberális hegemoniát a világban, saját első

⁴³⁵ Mounk, Yascha: The End of History Revisited. *Journal of Democracy*. 31(1), 22–35. o. (link: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/the-end-of-history-revisited/>.) Letöltés: 2020. december 20.

⁴³⁶ Foa, Roberto Stefan, et al.: *The Global Satisfaction with Democracy Report 2020*. Centre for the Future of Democracy. Cambridge, 2020. 2. o. (link: https://www.cam.ac.uk/system/files/report2020_003.pdf.) Letöltés: 2024. március 3.

⁴³⁷ Plattner, Marc F.: Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*. 30(1), 5–19. o. (link: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/illiberal-democracy-and-the-struggle-on-the-right/>) Letöltés: 2020. december 20.

*helyét kockára téve ezzel.*⁴³⁸ Ugyanis, amikor a liberális demokrácia mindenütt diadalmaskodik, akkor az Amerikai Egyesült Államok katonai hatalomként egyidejűleg elveszíti fontosságát a világ számára, el kell viselnie, hogy ekkortól megszűnik a hegemon pozíciója, s csak egy lesz a demokratikus államok között. Ily módon a bipoláris, majd a hegemon, végül az alakuló multipoláris világrendben betöltött szerepe hathatós befolyással bír a nyugati világ országainak és polgárainak szabadság-felfogására, -megélésére. Az Amerikai Egyesült Államok ugyanis ebben az összefüggésben arra törekszik, hogy az ideológiai nyomásgyakorláson túl a nemzetközi feszültséget azon a szinten tartsa, amely folyamatosan kedvező alkalmat kínál a háborúk kialakításához, azaz intézményesíti a háborús állapotot. A világterrorizmus mítosza kiemelkedő eszköz ebben a törekvésben. A világterrorizmus lehetőséget biztosít számára arra, hogy a világméretű „keresztes hadjárat” vezetőjének szerepében tetszelegjen, s ezen helyzetén felbuzdulva a világ bármely pontján beavatkozhat, mint ahogyan tette ezt Jemenben, a Fülöp-szigeteken vagy éppen Grúziában.⁴³⁹ Mindeközben morális felsőbbrendűségi pozícióból, az emberi jogokkal visszaélve, Amerika a guantánamói fogolytáborban⁴⁴⁰ önkényesen „hibrid emberi jogi jogsértést”⁴⁴¹ követ el annak érdekében, hogy igazolást nyerjen az alapvető emberi jogok megsértésére konzervencialista érvek alapján. Mindez arról tanúskodik, hogy az Amerikai Egyesült Államok habár egyelőre még rendelkezik olyan szintű gazdasági és katonai hatalommal, amely lehetővé teszi számára, hogy fennmaradjon és továbbra is ráhatással bírjon a világ eseményeire, ez a hatalom nem elegendő ahhoz, hogy fenntartsa azt a fajta kizsákmányolást és befolyást, amelyet eddig gyakorolt a világ más részein, egyidejűleg ellensúlyozza ideológiájának hanyatlását. Ebből adódóan hosszú távon veszélybe kerülhet birodalmi pozíciója.⁴⁴² Vagyis Fukuyama a liberális demokrácia és a történelem vége kapcsán megfogalmazott koncepciója olybá tűnik, hogy egyetlen civilizációra nézve volt igaz: a nyugatira, amelynek történelme, ha így folytatja, hamarosan valóban a végéhez közeledhet.

⁴³⁸ Walt, Stephen Martin: *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2018. 266. o.

⁴³⁹ Todd, Emmanuel: *A Birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Allprint Kiadó, Budapest, 2003. 60. o.

⁴⁴⁰ A Guantánamói-öbölben található fogolytábor kezdetben az Amerikai Egyesült Államok egyik haditengerészeti bázisaként szolgált, majd válaszul a 9/11-es eseményekre terrorista szervezetek állítólagos tagjait, mint gyanúsítottakat fogadta. Bár az Egyesült Államokat nemzeti és nemzetközi alapelvek kötik, a Guantánamói-öbölben továbbra is előfordulnak emberi jogi jogsértések, főként azért, mert az Egyesült Államok eltérően értelmezi kötelezettségeit (Pearlman, Samantha: *Human Rights Violations at Guantánamo Bay: How the United States Has Avoided Enforcement of International Norms*. *Seattle University Law Review*. 38(1), 2015. 1109–1138. o. 1123–1124. o.).

⁴⁴¹ Weissbrodt, David – Bergquist, Amy: *Extraordinary Rendition: A Human Rights Analysis*. *Harvard Human Rights Journal*. 19(1), 2006, 123–160. o., 127. o.

⁴⁴² Todd, *A Birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. 100. o.

3.2.2. Valami vagy bármi

G. K. Chesterton úgy vélte: „*Amikor az emberek már nem hisznek Istenben, akkor nem semmiben hisznek, hanem bármiben.*”⁴⁴³ A nyugati kereszténység visszaszorulásának története tökéletesen igazolta az angol író gondolatát, hiszen a hagyományos vallásosság hanyatlása együtt járt az ideológiák – politikai teológiák (Carl Schmitt)⁴⁴⁴ – elterjedésével. A felszabadulást kereső Nyugat a liberalizmus, a marxizmus és más nézetek révén valláspótlékot képzett magának, s a haladás fogalmát perfekcionizmusba csomagolt hamis, evilági megváltásígéretként tálalta.

A keresztény szemlélet szerint az első ember bűnesete folytán mindannyian bűnösök vagyunk. Ebbe a ténybe azonban a keresztény ember nem nyugszik bele, inkább határozott kiállással ellentart a bűnnek, hogy a lehető leginkább Krisztushoz hasonlatos lehessen. A keresztény embernek nem a pillanat uralása a lényeg, hanem az örökkévalóságból és a kegyelemből fakadó útmutatás követése. Az európai kereszténység adta testtartás tette lehetővé a ma ismert gazdag kontinentális kulturális repertoár kialakulását is. A történelem legkiemelkedőbb tehetségei Leonardo Da Vincitől Johann Sebastian Bachig szintén a keresztény hitükből merítettek ihletet, amely alkotásaikat a világ művészeti örökségének legmeghatározóbb darabjaivá tette. Európa nem véletlenül kulturális bölcső és szellemi kiindulópont is egyben. A tudomány művelői körében is az istenhit volt a bátorító erő, amely inspirálta tudásuk és lehetőségeik feltárását. Ahogy Johannes Fried fogalmazott, „*a nyugati tudomány a hit legbensőbb gyökereiből, nevezetesen a »hamarosan« bekövetkező világvégére, az Utolsó Ítéletre való folyamatos várakozásból és az üdvözülés reményéből nyerte fiatalos elevenségét, ellenállhatatlan átütőerejét és dinamikáját.*”⁴⁴⁵ Ekkor még nem vált uralkodóvá a tudományok élvonalában az ateista és a materialista szemlélet, sőt a legkomolyabb felismerésekre jutó természettudományi őszsenik – úgy, mint Kopernikusz, Kepler és Newton – egyöntetűen úgy vélték, hogy munkájuk értelme az Isten által teremtett világ felfedezésében rejlik. Utóbbi a Teremtő munkájára való ráébredését így jellemezte: „*mindörökre a legnagyobb felismerésem.*”⁴⁴⁶ A keresztény hitből eredő tartás hozzájárult ahhoz, hogy Európa

⁴⁴³ Cammaerts, Émile: *The Laughing Prophet: The Seven Virtues and G. K. Chesterton*, Methuen & Company Limited, Mitchigen, 1937. 211. o.

⁴⁴⁴ Schmitt, Carl: Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról. Schmitt, Carl: *Katolicizmus és politika*. Szent István Társulat, Budapest, 2023.

⁴⁴⁵ Fried, Johannes: *Hány nap még a világ? A modern tudomány születése: A mai természettudományok kialakulása a középkori apokaliptikus gondolkodásból*. Atlantisz, 2022. 207. o.

⁴⁴⁶ 777blog.hu: „Isten létezése a legnagyobb felismerésem” – világhírű tudósok Istenről. 777blog.hu, 2017. szeptember 16. (link: <https://777blog.hu/2017/09/16/isten-letezese-legnagyobb-felismeresem-vilaghiru-tudosok-istenrol/>) Letöltés: 2023. december 13.

versenyképes legyen és a világ élvonalába kerülhessen. A kereszténység a kontinens versenyképességének egyik szerves, elidegeníthetetlen és alapvető feltétele, identitásképző ereje volt. A késő középkori és koraujkori tudósok, gondolkodók, zeneszerzők, festők, szobrászok és polihisztorok munkájának eredője volt a folyamatos jobbra törekvés, a fejlődés vágya, amely a részükké vált.

A keresztény magatartás az egyént egy felelősségteljes pozícióba helyezi, aki arról gondolkodik, hogy mi lesz majd utána, hogyan tud jobbá válni, és hogyan tudja jobbá tenni az utána jövő generációk életét. Miguel de Unamuno megfogalmazásában: *„Az az érzés, hogy pótolhatatlanná tesszük magunkat, hogy nem érdemeljük a halált, hogy odahatunk: a megsemmisülésünk – ha csakugyan az vár ránk – igazságtalan legyen, nemcsak arra kell hogy indítson bennünket, hogy áhítatosan, Istenért, öröklétiünkért, halhatatlanságunkért teljesítsük hivatásunkat, hanem arra is, hogy szenvedélyesen vagy akár tragikusan teljesítsük a hivatást. Arra kell indítania bennünket, hogy másokra is igyekezzünk rányomni a magunk bélyegét, megörökíteni magunkat bennük és fiaikban, eltölteni őket magunkkal azáltal, hogy kitörölhetetlenül rajtuk hagyjuk a lelkünket.”*⁴⁴⁷ Sigmund Freud elmélete szerint a legtöbb ember éppen azért hajlandó feláldozni a szabadságot, mert a szabadság magában hordozza a felelősségvállalást is, a legtöbb ember pedig retteg a felelősségtől.⁴⁴⁸ Ezzel összhangban a nyugaton uralkodó liberális szemlélet maga mögött hagyta a történetiség tudatát, s individualista módon átideologizálta az egyéni szabadságjogokat, s az egyén túlzó szabadságának illúziójával szétverte a közösség szabadságát, relativizálta a keresztény hitet és vele együtt átpozicionálta az egyént. Ahogyan Fukuyama írja: *„Hála a modern nevelésnek, az általános képzésnek, amely feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a társadalmak felkészülhessenek a modern gazdasági életre, az emberek megszabadulnak a hagyomány és a tekintély kötelmeitől. Felfedezik, hogy hitük és értékrendjük csak egy a sok közül, hogy nem szilárd talaj, hanem délibáb, amely eltűnik, ha közelebb megyünk, s mögötte feltűnik egy másik. Ez az oka, hogy a modern ember az utolsó ember: a történelem viszontagságai elcsigázták, s rá kellett jönnie, hogy az értékek közvetlenül nem érvényesíthetők. [...] Az utolsó embernek a történelem végén esze ágában sincs egy ügyért kockára tenni az életét, mert látja, hogy a történelem tele van céltalan csatákkal: az emberek azért öldösték egymást, hogy eldőljön, kereszténynek vagy muzulmánként, protestánsnak vagy katolikusnak, németnek vagy franciának kell lenniük. A lojalitásokról, amelyek döbbenetesen bátor tettekre és áldozatokra sarkallta némelyeket, utólag*

⁴⁴⁷ Miguel, de Unamuno: *A tragikus életérzés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. 261–262. o.

⁴⁴⁸ Freud, Sigmund: *Civilization and its Discontents*. Penguin Books, London, 2002.

kiderült, hogy ostoba előítéletek. Akik viszont modern nevelést kaptak, nyugodtan üldögélnek otthon, s roppant elégedettek magukkal, amiért olyan felvilágosultak, s távol áll tőlük minden fanatizmus."⁴⁴⁹ Valójában kényelmes volt elhinnünk, hogy nem kell többé felelősséget vállalnunk a jövőért, mert velünk úgyis véget ér a történelem.

De mit is takar ez a modern nevelés? Elsőre bármennyire is ellentmondásosnak tűnhet, már a 20. század elején a történelem vége és az utolsó ember koncepciójának ágyazott meg a nihilizmus, amelynek legfőbb képviselője Friedrich Nietzsche német filozófus volt. Habár Nietzsche voltaképpen pont a Fukuyama által vázolt jövőképet akarta volna elkerülni – azt, hogy a történelem a végletekig elkényelmesedett, semmit nem akaró emberek világának korába forduljon azáltal, hogy minden érték átértékelését hirdette és fel akarta forgatni saját korának értékrendjét –, valójában éppen a saját maga által megvetett utolsó ember eljövételét készítette elő. Úgy fogalmaz, „Így hát szólok nékik arról, ami legméltóbb a megvetésre: ez pedig az „utolsó ember””.⁴⁵⁰ Fukuyama Hegel téziséét alapul véve úgy érvel, hogy a történelem kezdetén, az „első összecsapás” alkalmával két ember küzdött egymással, majd az egyik, a vesztes élete megtartásáért cserébe elfogadta saját szolgaságát. Ez megteremtette az úr–szolga viszonyt, amelynek alakulása mentén Hegel maga a történelmet értelmezi: először egyetlen ember szabad, aztán kevesen, utána egyre többen, végül mindenki.⁴⁵¹ Ezzel megszűnik az úr–szolga viszony, a szabadság pedig a modern államban kiteljesedik. Fukuyama véleménye szerint tehát a történelem mozgatórugója a thümosz, azaz az elismerés iránti vágy, s ennek a kihalása, illetve szabályos formák (mint például parlamentáris demokrácia vagy versengő kapitalizmus) közé szorítása vezet el a történelem végéhez. Ezzel szemben Nietzsche szerint az úr–szolga viszony megszüntetése, megszűnése a szolgaerkölcs felülkerekedéséhez vezetne; éppen ezért az „urak” oldalára áll, s hirdeti az emberfeletti ember eszméjét.

Nietzsche új embere az *Übermensch*, azaz az emberfeletti ember, amely az európai keresztény hagyományban Isten képmásaként megtestesülő emberhez képest magasabb rendű, önmagán túlmutató. Meglátása szerint az emberre nehezedő Isten-képmás az emberre olyan elvárásokat ró, amelyek megkérdőjelezik a létezés értelmét, mivel a valódi létezés ígérését, a földi létezés célját a túlvilágra helyezi, ezzel pedig lebecsüli az életét. Ellenben *Übermensch*e az ember fejlődésének egy magasabb szintjét jelenti, amelyet az egyén akkor érhet el, ha saját életét és értékeit szabadon formálja anélkül, hogy a külső körülmények, a társadalom szabályai

⁴⁴⁹ Fukuyama, *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014. 514–515. o.

⁴⁵⁰ Nietzsche, Friedrich: *Így szólott Zarathusztra*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1908. 16. o.

⁴⁵¹ Hegel, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. 43. o.

vagy a hagyományos keresztény erkölcsi normák korlátoznák őt. Az *Übermensch* az élet intenzív megélése és a létezéshez való szoros kapcsolat megtestesítője. Lényegében mindannak igénylője, amelyet a keresztény tanítás elutasít. Az *Így szólott Zarathusztra* című művében Nietzsche úgy fogalmaz, „Az embert fölülmúló ember a földnek értelme. Mondja hát akaratotok: az embert fölülmúló ember legyen értelme a földnek! Kérve kérlek, testvéreim, maradjatok hűek a földhöz, és ne higgyetek azoknak, akik földöntúli reménységgel kecsegtetnek benneteket! Méregkeverők azok, akár tudják, akár nem. Az élet megvetője mind, haldokló, és méreggel fertőzött maga is, aki csak nyűg a földnek: vesszenek mind egy szálíg! Valaha az Isten ellen való vétkek volt minden vétkek legnagyobbika, de Isten meghalt, és vele haltak ezek a vétkesek is. Most már a föld ellen való vétkek a legszörnyesebbek, és az, ha többre tartjátok a kifürkészhetetlennek belsejét, mint értelmét a földnek.”⁴⁵² Nietzsche nézeteit az „Isten halott” gondolatiságban fogalmazta meg. A kereszténységet úgy ítélte meg, mint egy olyan rabszolgaideológiát, amely az elesettek és gyengék *ressentiment* érzéséből táplálkozik, vagyis a sértettség és a bosszú vágyától vezérelt. Ezek az emberek ugyanis nem képesek az önmegvalósításra és a győzelemre „nyílt összecsapásban”, ezért a kereszténységet eszközként használják arra, hogy a szolga bosszút állhasson az úr felett. A keresztény vallás egyenlőséget hirdet és morális béklyókat helyez az emberre a célból, hogy az erőseket és győzteseket erkölcsi értelemben alacsonyabb szintre húzza, így a kereszténység hozzájárul a rabszolgák lázadásához és hátsókapus hatalomra jutásához a kiválók ellenében. Az *Übermensch* azonban képes felülemelkedni a hagyományos értékeken és normákon, s saját erkölcsi kódexét követni, ezért átlag feletti embernek minősül, jogosulttá válik arra, hogy átlag feletti életet éljen, hogy az elit részévé váljon. Az elit kérdőjelezheti meg az értékeket és a normákat, egyúttal az elitet terheli az új értékek és normák megteremtésének felelőssége is. Vagyis az elitnek hatalma van, amely mentes mindennemű korlátozás alól.

Nietzsche hatalom koncepciója párhuzamba állítható Paul-Michel Foucault francia filozófus gondolataival. Míg Nietzsche a hagyományos erkölcsi és vallási rendszereket bírálja, amelyek szerinte a kiválókat elnyomó hatalomgyakorlást eredményeznek, addig Foucault részletesen elemzi a hatalmi viszonyokat a modern társadalmakban, s rámutat arra, hogy a hatalom nem csak intézményekben és struktúrákban jelentkezik, hanem a mindennapi gyakorlatban is, ahol a társadalmi normák, az értékek és a diskurzusok a hatalom által létrehozott konstrukciók az egyének és a csoportok ellenőrzésére és kategorizálására.⁴⁵³ Úgy

⁴⁵² Nietzsche, *Így szólott Zarathusztra*. 104–114. o.

⁴⁵³ Foucault, Paul-Michel: A diskurzus rendje. *Holmi*. 3(7), 1991, 868–889. o.

véli, hogy az ember e különféle társadalmi szabályok hálójának veti alá magát, amelyek a gyakorlatok, ismétlések révén a mindennapjai részévé válnak, ugyanakkor korlátozzák szabadságában és önkifejezésében. Ebből adódóan a hatalom közege a mindennapi közeg (például szexualitás, közbeszéd, illemszabályok, divat), ahol az emberek magukhoz és egymáshoz viszonyulnak. A hatalom tehát az emberi kapcsolatok alapvető meghatározója: nemcsak elnyomó, hanem szabályozó erő is egyben; nem függőségi viszony, hanem viszonyrendszer együttes. „*A hatalom egy kapcsolat, amely képes meghatározni vagy irányítani a másik viselkedését. [...] A hatalom az olyan politikai rendszerekben, mint például a középkorban, amikor még csak néhány kormányzást értettek alatta, laza volt. Az ő problémájuk az volt, hogy beszedjék a szükséges adókat. De az emberek mindennapi viselkedése nem volt fontos a politikai hatalom gyakorlása szempontjából. Az egyházi klérus számára fontos volt, akiknek a hatalma politikai volt. De eljött az idő, amikor fontossá vált. Például, az emberek mai fogyasztási szokásai gazdaságilag és politikailag is fontos.*”⁴⁵⁴ Mindez hozzájárult a hedonizmus filozófiai rangra emeléséhez, a fogyasztás ugyanis, mint az élvezetek egyik forrása, központi szerepet játszik a hedonista életstílusban. Foucault továbbá azt állítja, hogy a társadalmi normák és azok hatalmi hatásai az abnormálisnak minősített viselkedést gyakran hatalmi kontroll alá helyezik, így kiemelten a szexuális normák és tabuk által meghatározott elvárások befolyásolják az egyének örömet és boldogságát. Ráadásul az abnormális szexualitás Foucault szerint azért különösen érdekes, mert azok az egyének vagy csoportok, akiknek szexuális viselkedése eltér a társadalmi normáktól, gyakran kiszorulnak vagy marginalizálódnak a társadalomban.⁴⁵⁵

Jóval korábban már Alexis de Tocqueville (1805–1859) francia külügyminiszter rámutatott arra, hogy a demokratikus országokban az egyenlőség iránti vágy sokkal mélyebb és tartósabb szenvedélyt mutatott, mint a szabadság iránti vágy. Álláspontja szerint a szabadság elérhető volt demokrácia nélkül is, azonban a demokratikus kort kizárólag az egyenlőség jellemezte. Ennek eredményeként az emberek erősebben ragaszkodtak az egyenlőséghez, s tették mindezt látszólag morális érvek mentén, mígnem az egyenlőség felülírta a szabadságot. Annak ellenére, hogy a nihilizmust gyakran liberalizmusnak tartják – mivel növeli a választás és az önfelelt élvezet szabadságát – a történelemben alig találhatunk olyan korszakot, amely annyira erőteljesen moralizált volna, azaz igyekezett morális érvekkel igazolni uralmi igényeit,

⁴⁵⁴ PhilosophyHub: *Foucault on Power (1981)*. 2021. április 6. (link: https://www.youtube.com/watch?v=7x5M-Gs2X1M&ab_channel=PhilosophyHub.) Letöltés: 2024.01.23.

⁴⁵⁵ Foucault, Paul-Michel: *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999. 36. o.

mint a demokrácia kora.⁴⁵⁶ „*Aki elszakad Istentől, még erősebben ragaszkodik az erkölcsbe vetett hitéhez*” – fogalmazott Nietzsche.⁴⁵⁷ Az inicializáló felszabadulás a különböző korlátozások és kötelezettségek alól kezdetben vonzóvá tette a nihilizmust. Mindazonáltal azok az emberek, akiket Nietzsche szolgálkölcsűekként jellemezett, miután megszabadultak a kötöttségeiktől és a túlvilági ígéretektől nem valamilyen természetes vagy annak vélt úr–szolga viszonyt állítottak helyre, hanem olyan ideológiák felé fordultak, amelyek immáron e világon akarták elhozni a korábban túlvilágiként hirdetett egyenlőséget és boldogságot. Így kiderült, hogy Chestertonnak igaza volt, s az emberek nem tudnak egy olyan világnézetet magukénak vallani, amelyben ténylegesen saját maguk lennének saját maguk erkölcsi mércéi, hanem az ürességgel szembesülve inkább belekapaszkodnak bármibe. Miután a Nyugat elhagyta a keresztény gondolkodásmódját, civilizációja lefelé ívelt, s nem jött létre az az ígért modern normatív rend sem, amelyben az egyén teljesen felszabadul minden korlátozás alól, és saját sorsát, történelmét kezébe vette volna. Megfeledkeztek arról, hogy a morálisan magasabb pozíció nem több joggal, hanem több felelőséggel jár együtt. Csakhogy a felszabadítást ígérők sosem ejtenek szót arról, mi lesz akkor, ha a kísérlet nem sikerül. Bertolt Brecht múlt századi baloldali drámaíró vallotta, hogy őt nem az foglalkoztatja, ki hisz és ki nem, pusztán az érdekli, hogy mi a különbség azok között, akik hisznek, és azok között, akik nem. Valójában az egyik állapot a minden, a másik pedig a semmi. Mindkettő belőlünk fakad.

3.2.3. Semmi, avagy Európa elvesz(teg)ése

A 21. század beköszöntével érkező krízisek többszörösen tették próbára az Európai Unió közösségét. E jelenleg zajló válságokhoz olyan társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok vezettek, amelyek kezdetben törésvonalakat, végül komoly megosztottságot szültek az EU tagállamai között. Olyan megoldásra váró téma- és kérdéskörök kerültek az uniós politika napirendi pontjai közé, mint a migráció, a genderideológia és a gazdasági integráció, amelyek mentén úgynevezett konfliktusmezők körvonalazódtak a kontinens térképén a 27+1 tagállam között. Az egyes (szak)politikákkal kapcsolatban kialakult vitás pontok ugyanakkor csupán a felületét érintették egy, a közösség által régóta magában hordott, lappangó feszültségforrásnak, amelynek következtében felszínre került a tagállamok EU-ról alkotott alapvető nézetkülönbsége, az ambiguitás problémája: egyesült európai államok versus szuverén nemzetállamok Európája. A polarizációs folyamatok fő mozgatórugója az a megnövekedett erő,

⁴⁵⁶ Megadja – Molnár, *Miféle válság?*

⁴⁵⁷ Nietzsche, Friedrich: *The Will to Power I*. Vintage Books, New York. 1968. 16. o.

amely felhalmozódott Brüsszelben, s amely végett az uniós intézmények ugyanúgy reagálnak a pénzügyi, migrációs és egészségügyi válságra, valamint a háborús helyzetre: mélyebb integrációra és központosításra tett kísérlettel, amely nem szolgál mást, mint a globalista elit konstrukciós kísérleteit.

Európa eljelentéktelenedésének elsődleges frontja a demográfiai válságban gyökeredzik, ugyanakkor az azt ellensúlyozandó migrációs folyamatok és a velejáró terrorizmus napjainkban komoly problémát jelent az európai állampolgárok számára, s régóta tematizálják a közvéleményt.⁴⁵⁸ Ennek ellenére az Európai Bizottság korábbi elnöke, Jean-Claude Juncker politikai iránymutatása alatt kidolgozott, 2015-ben elfogadott Európai Migrációs Stratégiában az az elsősorban nyugat-európai államok liberális vezetői által vallott nézet tükröződik vissza, hogy a migráció úgynevezett természetes folyamat, s összességében pozitív hatással bír⁴⁵⁹, s így a migráció elősegítését az akkori Európai Bizottság tíz politikai prioritásának egyikeként azonosította.⁴⁶⁰ Az Európa Projekt⁴⁶¹ kutatás eredményei egyértelműen alátámasztják, hogy 38 vizsgált európai ország lakosságának több mint háromnegyede (78%) aggodalommal tekint az illegális migránsok beáramlására Európába. Albánia kivételével (49%) minden országban többségben vannak azok, akik aggódnak a folyamatok miatt ebben a kérdésben. Meglepő módon még az olyan társadalmakban is, mint a svéd (78%), a német (75%), a francia (73%) és a holland (68%), amelyek hagyományosan migrációpárti nemzeteknek számítanak.⁴⁶² Ennek egyik legfőbb oka, hogy a viszonylag rövid idő alatt bekövetkező, eltérő kultúrával rendelkező személyek nagytömegű és ellenőrizetlen migrációja a gazdasági és szociális terheken túl komoly veszélyt jelent az európai társadalomra biztonsági szempontból. A 2015 óta bekövetkező megváltozott biztonsági helyzet teret nyújt a főként kulturális és/vagy vallási indíttatású terrorcselekedetek számára az Európai Unión belül: az *International Center for the Study of Radicalization* riportja alapján kijelenthető, hogy az elmúlt két évtizedben terrorizmus vádjával soha ennyi személy még nem tartózkodott

⁴⁵⁸ Batsaikhan, Uuriintuya – Darvas Zsolt – Raposo, Inês Gonçalves: *People on the move: migration and mobility in the European Union*. Bruegel, Brüsszel, 2018. 9. o.

⁴⁵⁹ Teke András: Migrációkezelés vagy valami más? *Rendőrségi Tanulmányok*. 2(3), 2019. 3–74. o., 45–46. o.

⁴⁶⁰ Európai Bizottság: *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Európai Migrációs Stratégia*. 2015. május 13. 21. o.

⁴⁶¹ A kutatás célja, hogy megvizsgálja az európai állampolgárok véleményét az unió jövőjét leginkább érintő kérdésekben. Az Európai Unió tagországai mellett az Egyesült Királyságra, Norvégiára, Svájcra, Moldovára, Albániára, Koszovóra, Észak-Macedóniára, Montenegróra, Szerbiára, Törökországra és Bosznia-Hercegovinára terjed ki, így összesen 38 ezer véletlenszerűen kiválasztott, felnőtt korú személyt kérdezett meg CATI-módszerrel.

⁴⁶² Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Migráció*. 2022. (link: <https://szadveg.hu/cikkek/migracio-2022/>.) Letöltés: 2023. december 22.

börtönben Európában.⁴⁶³ Ráadásul a radikalizálódás veszélye is fennáll, amely olyan szempontból figyelemreméltó, hogy főként 2016-ot követően a jövőképeket meg nem találók gyakran összefüggésbe hozhatók terrorista akciókkal vagy azok előkészítésével.⁴⁶⁴ Az európai uniós döntéshozók a multikulturális társadalmak és a nagyvárosi élet velejárójaként tekintenek a terrorizmusra; ezzel nem csupán figyelmen kívül hagyják a polgárok jelenséghez fűződő percepcióit, de szakadékszerű törésvonalat képeznek a politikai elit és a mindennapi emberek között. Ékes példája mindennek, hogy az EU intézményei rendre hivatalos állásfoglalást tesznek, sőt döntéseket hoznak az illegális bevándorlás és a kötelező bevándorlási kvóták támogatása mellett. E lépések mögött az elit nyers hatalmi érdekérvényesítése áll, amely kísérletet tesz arra, hogy a nemzetközi jogot nemzeti alkotmányos szintre emelje, s letegye egy szupranacionális, nemzetek felett álló intézményrendszer alapköveit.⁴⁶⁵ Ez azonban egyet jelent a jogállamiság elvével való visszaéléssel, az Európai Unióról Szóló Szerződésben foglaltak felülírásával,⁴⁶⁶ valamint az uniós polgárok módszeres megkerülésével.

Az Európai Unió döntései következményeit tekintve olyan társadalmak felé haladunk, különösen a nyugat-európai országokban, ahol mindenki valamilyen kisebbség tagjaként értelmezi magát – alappal vagy alap nélkül. Ezek közül az európai közvélemény szerint a liberalizmus képviselői a nemek közötti egyenlőség és a kulturális sokszínűség mellett leginkább a szexuális kisebbségek helyzetére összpontosítanak, holott az Európa Projekt felmérése alapján az uniós polgárok 61%-a inkább a családtámogatásokra helyezné a hangsúlyt, s csupán a válaszadók 24%-a tartja fontosabbnak az LMBTQ-mozgalom támogatását.⁴⁶⁷ A liberális szemlélettel rendelkező nyugat-európai államok kifejezetten nagy aktivitást mutatnak a genderkérdések területén. Egy 2015-ben, európai országokban készült felmérés nemzeti szinten vizsgálta a leszbikusokra, homoszexuálisokra, transz- és interszexuálisokra vonatkozó jogi és politikai emberi jogokat, s arra a megállapításra jutott, hogy ezen csoportokat érintően

⁴⁶³ Basra, Rajan – Neumann, Peter R.: *Prisons and Terrorism: Extremist Offender Management in 10 European Countries*. International Center for the Study of Radicalization, London, 2020. 9. o. (link: https://icsr.info/wp-content/uploads/2020/07/ICSR-Report-Prisons-and-Terrorism-Extremist-Offender-Management-in-10-European-Countries_V2.pdf.) Letöltés: 2024. február 20.

⁴⁶⁴ Bartók Róbert: *Az illegális migráció és a terrorizmus kapcsolata az EUROPOL és FRONTEX jelentéseire tekintettel*. In: Bartók Róbert: *A Terrorizmus Elleni Küzdelem Aktuális Kérdései A XXI. Században*. Budapest, Gondolat Kiadó. 167–182. o. 180. o.

⁴⁶⁵ Stumpf István: *Covid-tanulságok?* című konferencia. 2024.04.24.

⁴⁶⁶ Magyarországon az Alkotmánybíróság 2021-es határozatában rögzítette, hogy Magyarország területi egységére, népességére, államformájára és állami berendezkedésére vonatkozó elidegeníthetetlen rendelkezési jogának védelme az alkotmányos önazonosság részét képezi. Vagyis a bevándorlással kapcsolatos kérdések a tagállami szuverenitás legmélyebb szintjét érintik, a kötelező bevándorlási kvóta a Szerződések értelmében pedig jogszerűtlennek minősül.

⁴⁶⁷ Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Család*. 2022. (link: <https://szadveg.hu/cikkek/csalad-2022/>.) Letöltés: 2023. december 12.

elsősorban a liberális politikai berendezkedésű nyugat-európai államok jogi és politikai rendszere került kiszélesítésre.⁴⁶⁸ Ennek eredményeképpen társadalmak gyakran szélsőségesebben liberális felfogással rendelkeznek a biológiai nemek meghatározásának és a házasság intézményének kérdésében, mint közép-kelet-európai társaik, ugyanis tudatosan törekszenek arra, hogy a nemi sztereotípiáktól mentes nevelés és a homoszexuális, lesbikus, biszexuális és transznemű emberekkel szembeni tolerancia hangsúlyozásának címszavai mögé bújva a gyermekeket már fiatal koruktól kezdődően érzékenyítésnek vessék alá e kérdéseket illetően. Nem célszerű azonban mesterséges módon kisebbségekre osztani a társadalmat. Amy Chua, a Yale Egyetem jogi professzorának tézise szerint azokban a társadalmakban van lehetőség a nagylelkűségre, amelyekben van egy stabil, homogén többség, mert ők azok, akik biztonságban érzik magukat. Saját magunk biztonságérzete pedig az alapfeltétele annak, hogy másokkal nagyvonalúak tudjunk lenni. Márpedig ha a társadalom csupa kisebbségből áll, akkor senki sem fogja kellő mértékben biztonságban érezni magát ahhoz, hogy a többiek irányába nagyvonalúságot mutasson.⁴⁶⁹ Sőt, az ilyen mértékű fragmentáció eredményeképpen drasztikusan csökken a polgárok készsége a társadalmi együttműködésre, ezért a nyugati államok növelni fogják a közvetlen és közvetett ellenőrzés szintjét, vagyis szigorítják a szabadság határait.⁴⁷⁰ Ennek egyik nyilvánvaló megtestesülése az úgynevezett „politikai korrektség” elvárása, azaz hogy a személyes és a nyilvános kommunikációban milyen szavakat, kifejezéseket tilos, megengedett és szükséges használni. Tiltott. Tűrt. Támogatott. A volt szovjet blokk országai számára ismerősen cseng: újra a nyelv önkényes és erőszakos birtokbavételének gyakorlatát látjuk Európa-szerte. Mindez pedig mélyíti azt a válságjelenséget, hogy Európa istenkísértő módon teljes mértékben elszakad a keresztény hittől, a természet törvényeitől, a valóságtól.⁴⁷¹

A válságok korszakában az európai állampolgárok általános biztonság- és konjunktúraérzete igencsak megtépázódott, amelynek tükrében elkerülhetetlenül megítélés alá kerül az Európai Unió cselekvőképessége és a kríziskezelés gyanánt hozott intézkedései. Az Európa Projekt kutatás alapján megállapítható, hogy az európaiak alapvetően pozitív véleménnyel vannak az Európai Unióról mint eszméről. Az európai együttműködés iránti elkötelezettséget mutatja, hogy az uniós megkérdezettek többsége (53%) kedvezően ítéli meg

⁴⁶⁸ Armbrecht, Donald: 10 Ways To Improve LGBT Rights In Europe. *Vocal Europe*. 2018. április 1. (link: <https://www.vocaleurope.eu/10-ways-to-improve-lgbt-rights-in-europe-2/>.) Letöltés: 2023. december 12.

⁴⁶⁹ Chua, Amy: *Political Tribes: Group Instinct and the Fate of Nations*. Penguin Press, New York, 2018.

⁴⁷⁰ Megadja – Molnár, *Miféle válság?*

⁴⁷¹ Schmidt Mária: *Nyelv és szabadság*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2017.

az Európai Uniót, míg mindössze 28%-a tekint rá negatívan. E kedvező képet azonban számos tényező árnyalja. Az orosz–ukrán háború kirobbanása, illetve a globalizációs hálózaton keresztül vele együtt érkező infláció, energiaválság és szankciók komoly társadalmi és gazdasági kihívásokat jelentettek az európai országok számára.⁴⁷² Erre vezethető vissza, hogy az európaiak többsége borúlátó a jelenlegi folyamatok haladási irányával és a következő generációk jövőjével kapcsolatban, s hogy 2022-ben az európai lakosság által legnagyobb kihívásként azonosított probléma a gazdasági nehézségek voltak. Arra a kérdésre, hogy a megkérdezettek szerint mi a legfontosabb probléma, amellyel az országuknak szembe kell néznie, az uniós válaszadók csaknem háromnegyede (72%) a gazdasági nehézségeket, 7%-uk pedig az orosz–ukrán fegyveres konfliktussal összefüggő biztonsági kockázatokat jelölte meg.⁴⁷³ E tekintetben az uniós bürokrácia teljesítményének megítélése igencsak negatív képet fest: az uniós polgárok több mint kétharmada (67%) elégedetlen az EU infláció és energiaárak megfékezése céljából eszközölt intézkedéseivel, továbbá valamennyi vizsgált tagállamban a negatív vélemény volt a domináns ebben a kérdésben. Az uniós szankciós politika ennél ugyan történelmi és geopolitikai okokból adódóan jobban megosztja az európai közvéleményt, ugyanakkor ezen a területen is nagyobb arányban tapasztalható elégedetlenség (49%), mint elégedettség (43%) az európai uniós lakosság körében.⁴⁷⁴ Tehát habár krízishelyzetben a polgárok a biztonságot keresve előszeretettel fordulnak a nagyobb egységekhez, közösségekhez, az Európai Unió tétlensége és a nemzetállamok cselekvőképességének következtében az uniós közvélemény józan belátással érzékeli, hogy az uniós intézményekkel szemben a nemzeti tagállamok rendelkeznek olyan politikai gondolattal és gazdasági eszközökkel, amelyekkel hatékonyan lehet fellépni a globális kihívásokkal szemben.

Ezen körülmények azonban nem csupán az arra vonatkozó dilemmát vetették fel, hogy a nemzetállamok vagy az uniós intézmények szolgálják-e súlyos következmények elkerülését, hanem a szuverenitás kérdését is. Mindennek következtében az európai politikai térben időről időre felmerül a jelenleginél szorosabb integráció gondolata, amely a nemzetállamok háttérbe szorítását és az „Európai Egyesült Államok” megvalósítását célozza. Az Európai Unió mint projekt általános megítélése pozitív, ugyanakkor az európai lakosság komoly kritikát fogalmaz meg az uniós intézményekkel és a brüsszeli bürokráciával szemben, vagyis egyfajta

⁴⁷² Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Az Európai Unió megítélése.* 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/az-europai-unio-megitelese-6/>) Letöltés: 2023. december 15.

⁴⁷³ Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Általános konjunktúraérzet, politikai attitűdök.* 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/altalanos-konjunkturaerzet-politikai-attitudok-2/>) Letöltés: 2023. december 15.

⁴⁷⁴ Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Az Európai Unió megítélése.* 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/az-europai-unio-megitelese-6/>) Letöltés: 2023. december 15.

dezintegráció zajlik az uniós társadalomban. Mindezt alátámasztja, hogy 27-ből 22 tagállam közvéleménye helyezkedett a szuverenista álláspontra az Európai Unió és a nemzetállamok egymás közti viszonyát illetően. Vagyis ezekben az országokban magasabb azoknak a számaránya, akik a tagországoknak biztosítanak több hatalmat az EU felett, mintsem azoké, akik az EU-nak bővítenék hatáskörét a nemzetállamok felett.⁴⁷⁵ A kérdés relevanciája abban nyilvánul meg, hogy az Európai Unió egyre gyakrabban lépi túl hatáskörét és avatkozik be a tagállamok belügyeibe. Csakhogy miközben az Európai Unió a nemzeti tagállamok kárára próbálja maximalizálni központi hatalmát, azzal a kohézió helyett a polarizáció lehetőségét, sőt mértékét is maximalizálja a kontinensen.⁴⁷⁶ Az Unió működésére vonatkozó két eltérő jövőkép küzdelme azonban egy felfokozottabb kérdéshez, magának az Unió létjogosultságának, azaz egyben maradásának a kérdéséhez is elvezetett, kockára téve, hogy egyes nemzetek akár drasztikus lépések megtételére is elszánhatják magukat ennek következtében. A brexit hosszan elnyúló gazdasági és társadalmi folyamatok eredményeként következett be, s jóval többről szólt, mint azon „technikai” kérdésről, hogy a britek részei maradjanak-e az EU-nak, avagy sem: a brexit valójában az Európai Unión belül a feszültségek mentén kirajzolódó két radikálisan eltérő jövőkép harcának húsbavágó megtestesülése.⁴⁷⁷ Azonban az uniós csatlakozás több tagjelölti státusszal rendelkező államot dilemma elé állított. Magyarázat gyanánt érdemes visszatekinteni az elmúlt tizenöt év tapasztalataira, amelyek igen vegyes végeredményről tanúskodnak a „rég” és az „új” Európa összezsugorodását illetően – ha más nem, e megkülönböztető kifejezések fennmaradt használata is árulkodó. A kontinens két fele közti feszültség ugyanis nem szűnt meg, többek között abból adódóan sem, hogy a volt szocialista blokk államaira az alapító és a 20. századi csatlakozók csupán olcsó munkaerőként és szint alatti árak piacaként tekintenek, így az általános gazdasági és politikai kohézió is egyelőre várat magára.⁴⁷⁸ Sőt, a tagállamok között húzódo feszültségek teljes mértékben szétfeszítik a kontinens kohézióját, amely súlyos következményekkel jár az unió globális szerepvállalására és bilaterális kapcsolataira tekintettel.

⁴⁷⁵ Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Az Európai Unió megítélése*. 2022. (link: <https://szadveg.hu/cikkek/az-europai-unio-megitelese-6/>.) Letöltés: 2023. december 18.

⁴⁷⁶ Shapiro, Ben: What We Can Learn From the European Union. *RealClear Politics*. 2019. május 30. (link: https://www.realclearpolitics.com/articles/2019/05/30/what_we_can_learn_from_the_european_union_140447.html.) Letöltés: 2023. december 18.

⁴⁷⁷ Schenker, Jack: Britain's Election Is Not About Brexit. *The New York Times*. 2019. november 18. (link: <https://www.nytimes.com/2019/11/18/opinion/britain-election.html>.) Letöltés: 2023. november 4.

⁴⁷⁸ Dejevsky, Mary: How the European Union's eastern expansion created Brexit and made an enemy of Russia. *Independent*. 2019. május 3. (link: <https://www.independent.co.uk/voices/brexit-russia-eu-europe-enlargement-european-union-a8896986.html>.) Letöltés: 2023. november 4.

Európa önsorsrontó módon megfosztotta magát saját keresztény kulturális alapjaitól és demokratikus működési rendjétől, miközben az európai lakosság a különféle társadalmi megmozdulások alapján egyre rosszabbul viseli, hogy jelentős üzleti és politikai befolyással rendelkező érdekkörök civil és lobbiszervezeteken keresztül, felhatalmazás nélkül, a népszuverenitás elvét hangoztatva, mégis a fejük felett döntéseket hozva beleavatkozhatnak az Európai Unió vagy akár a saját nemzetük belügyeibe. E társadalmi megmozdulások egyúttal egyértelmű igazolásai az olyan értékeknek, mint a hit és a bizalom, a család, valamint a cselekvő nemzetállami politikai. Ugyanakkor ezen értékek még nem győzedelmeskedtek, mert ellenlábasaik még nem buktak meg.⁴⁷⁹ Jelenleg Európa tartópillérjeinek romjain térdepelünk azzal a súlyos dilemmával, hogy a kontinens lakosainak uniós projekthez való elkötelezettsége vajon elegendő lesz-e ahhoz, hogy egy drasztikus, ámbar tudatosan végiggondolt paradigmaváltás árán⁴⁸⁰ talpra állítsák azokat, hogy újra saját kezükbe vegyék kontinensük irányítását, és hogy új jövőt építsenek maguknak, valamint az eljövendő generációk számára egy sodródó, sőt talán már megszűnő civilizáció helyett.

3.3. Hazai látkép: a bárhol szabadságával szemben a valahol szabadságában

Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején Európa éberebb része felismerhette, hogy a magyar szabadság és Európa szabadsága szorosan összefügg egymással. Beláthatták, hogy szabad Magyarország nélkül nem létezhet szabad Európa sem. Azonban napjainkra Európa súlyos demográfiai, politikai, gazdasági és nem utolsósorban morális válságba került. A szabadságkorlátozások korába lépett, ahogyan meghasonlott a politikai korrektség, a liberális médiacenzúra és a felelőtlen ám fel nem hatalmazott civil szervezetek miatt. Megújulásra van szüksége. Magyarország pedig akarva akaratlanul a világban végbemenő változások élén halad, miközben éppen az utópisták által hirdetett progresszióval szemben foglal állást.⁴⁸¹ Míg a nyugati világpolgárság az „akárhol szabadságával” szimbolizálja a szabadságot, addig a magyar szabadság a „valahol szabadságát” testesíti meg.⁴⁸² A magyarok 35 évvel ezelőtt

⁴⁷⁹ G. Fodor, Gábor: *Covid-tanulságok?* című konferencia. 2024.04.24.

⁴⁸⁰ Bővebben: Bíró András: *Független Európa: Az európai stratégiai autonómia lehetőségei. Kommentár folyóirat.* (3). 2024. 53–61. o.

⁴⁸¹ Szájer József: *Ne bánts a magyart!: Gondolatok a bevándorlásról, a Fideszről, Magyarországról, Alaptörvényünkről és Európáról.* Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2019. 456–458. o.

⁴⁸² Demeter Szilárd: *A valahol szabadsága: Rendhagyó hazaszótár.* 198. o.

kivívták a szabadságukat, 35 év alatt érvényt szereztek neki, 35 évvel később a kérdés az, elég bátrak-e ahhoz, hogy éljenek vele.

3.3.1. A szabadság-elvűségünk magyar?

1989-ben ismét zárványként álltunk Európa közepén azzal az eldöntendő kérdéssel, hogy Kelethez vagy Nyugathoz tartozunk-e. Az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő 33 év tapasztalataira alapozva az emlékezet és az igazság életben tartásának fontossága a mindennapi hivatalos hazugságokkal szemben a rendszerváltoztatás idejére döntőnek bizonyult az elnyomott emberek jövőjének alakításában. A közép- és kelet-európai nemzetek, köztük a magyar társadalom és annak ellenzéki erői ez okból kifolyólag szálltak szembe a kommunista hatóságok azon törekvéseivel, hogy (ismét) újraírják a történelmünket.⁴⁸³ A hazugságra épített rendszerrel szembeni igazságot nemzeti örökségként kívánták tovább hagyományozni a fiatalabb generációk számára, ezért volt fontos az ellenállás életben tartása, felélénkítése az átmenet során. A szabadságharc ígéretének beteljesítése ugyanis a szabad, független és önrendelkező magyar nemzet, az új társadalmi szerződés létrejöttének az alapja volt. 1956 öröksége tehát legitimációs erővel bírt a magyarországi rendszerváltoztatás idején. Demeter Szilárd *A valahol szabadsága* című könyvében úgy fogalmaz, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy pontosan mit értünk az alatt, hogy „magyar szabadság”. Vajon lehet-e a szabadságnak sajátos nemzetisége? Meglátása szerint igen, mivel a történelmi hagyományok, amelyek a Kossuth Lajos fémjelezte nemzedéktől eredeztethetőek, arra mutatnak rá, hogy a szabadságfelfogásunk szerint a magyarok nemcsak szabadok, hanem szabad magyarok akartak, akarnak lenni. Vagy ahogyan Széchenyi István fogalmaz: „*Kell nemzetiség [nemzet], mert csak úgy bírhatja magát ki-ki jól, ha az marad, mivé Isten alkotá: török török, angol angol, magyar magyar.*”⁴⁸⁴ Vagyis a szabad magyar haza egyben magában foglalja a magyar szabadság értelmezési keretét is.⁴⁸⁵

Az egyik legfontosabb küzdőtér a saját történelem, nyelv és kultúra, illetve a nemzeti gondolkodás és hovatartozás kifejezésének területe volt. A rendszerváltoztatás idejéről látványosan szemlélteti a saját nemzeti történelmünkhöz való viszony dilemmáit az 1990 nyarán folytatott címervita. A korona nélküli Kossuth-címer története az 1703–1711 között

⁴⁸³ Mart, Laar: *Vissza a jövőbe: Húsz év szabadság Közép-Európában*. XX. Század Intézet, Budapest, 2010. 87. o.

⁴⁸⁴ Széchenyi István: *Hitel Világ Stádium*. Quattrocento Kiadó Kft., Budapest, 2013. 53. o.

⁴⁸⁵ Demeter Szilárd: *A valahol szabadsága: Rendhagyó hazaszótár*. 198. o.

zajló Rákóczi szabadságharc időszakára nyúlik vissza. Az 1848–49-es forradalom során ismét előkerült, amikor is a korona eltávolításával azt kívánták kifejezni, hogy nem ismerik el a Habsburg királyokat uralkodókként. Az 1876-os kiegyezést követően a koronás címet helyezték vissza, de az 1918-as forradalom újra a sajátos magyar pajzsformával rendelkező Kossuth-címet választotta szimbólumának. 1946-tól, a köztársaság kikiáltásától kezdve újra nemzeti jelképként szolgált három évig, mígnem 1949-ben a szovjet típusú címer vette át helyét a nemzeti hagyományokat mellőző, sztálinista alkotmány alapján. Az 1956-os forradalom kitörésekor újra a szabadságot és függetlenséget jelképező Kossuth-címer került előtérbe, amelyet 1957-ben az ország kommunista jellegét tükröző Kádár-címer váltott.⁴⁸⁶ A rendszerváltoztatás idején politikai konszenzus alakult ki arról, hogy a Kádár-címer nem maradhat a továbbiakban használatban, magyar hagyományokkal rendelkező címer kell a helyébe. A közvélemény és a politikai szereplők ugyanakkor megoszlottak a tekintetben, hogy a korábbi koronás kiscímerhez vagy a Kossuth-címerhez kellene-e visszatérni. Mindennek következtében pedig 1990 nyarán napokon át tartó parlamenti vita keretében kezdte tárgyalni az Országgyűlés annak kérdését, hogy melyik legyen a szabad magyar állam címere. A címervitában a közjogi és a politikai érveken túlmenően nagy szerepet játszottak a nemzeti múlt különféle konstrukciói és az azokat megalapozó tradíciók. A koronás címer hívei azzal érveltek, hogy a címer államiságunk „történelmi folytonosságát” jelképezi, a korona ugyanis inkább az állam, mintsem a királyság szimbóluma. Mások azonban a Szent Koronát a Szent Koronaszme, s a Horthy-rendszer politikai kultúrájával azonosították, ezért elutasították. Számukra a koronás címer államiságra vonatkozó jelentése a Horthy-kor terméke és habsburgiánus üzenetet hordozott.⁴⁸⁷ A koronás címet ellenzők „alacsony címernek”, azaz „történelmi címernek” a Kossuth-címet tekintették; amelyben a nemzeti önrendelkezés, a szabadság és a függetlenség, a demokratikus törekvések jelképét látták. Ezzel szemben a koronás címer pártiak úgy vélték, hogy ez egyfajta legenda és az osztrák abszolutizmus kreálmánya, noha szabadságharc kutatók bizonyították, hogy a forradalmárok valójában a korona nélküli címet használták.⁴⁸⁸ Végül a Parlament 258 igen, 28 nem szavazattal, 35 tartózkodás mellett úgy módosította az alkotmányt, hogy a Magyar Köztársaság állami jelképe a koronás címer lett. A címervita valójában azért volt releváns, mert egy hangsúlyosan történelmi jelkép kapcsán arról szólt, hogy a nemzet melyik

⁴⁸⁶ *MúltKor: Amikor napokig tartó vita folyt az állami címerről.* 2015. július 3. (link: <https://m.mult-kor.hu/amikor-napokig-tarto-vita-folyt-az-allami-cimerrol-20150703>.) Letöltés: 2023. november 1.

⁴⁸⁷ Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 103. o. (Vörös Vince felszólalása az Országgyűlés 1990. május 2-ai alakuló ülésén).

⁴⁸⁸ Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok.* Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1973.

jelképet érzi magáénak, ezzel összekapcsolva a „történelem”, a „nemzet” és a szabad „állam” fogalmát, ráadásul mindezt hangsúlyosan szembeállítva a kommunizmussal.⁴⁸⁹

A szabadságkereső korszaknak és a rendszerváltó közhangulatnak értelemszerűen szerves jellemvonása volt az antikommunizmus, s 1989 első felében már három fontos esemény is jelezte a bekövetkező rendszerváltoztatást: 1) a kormányzó kommunista párt és az új ellenzéki szervezetek között megkezdődtek a tárgyalások a hatalomváltás módjáról; 2) május 2-án kezdetét vette a vasfüggöny lebontása; 3) Nagy Imre teljes rehabilitálása, miután Pozsgay Imre a Magyar Rádió 168 óra műsorában adott interjújában⁴⁹⁰ kinyilvánította, hogy „1956 nem ellenforradalom volt, hanem egy nemzeti érzékenységében, önbecsülésében a diktatúra által megtiport nép jogos felkelése, népfelkelés volt.”⁴⁹¹ Innentől kezdve a bűnt, annak elkövetését és elkövetőit megkérdőjelezni nem lehetett. Az antikommunizmus egyik legszimbolikusabb megnyilvánulása Nagy Imre és társainak (Gimes Miklós, Maléter Pál, Szilágyi József és Losonczy Géza) 1989. június 16-ai újratemetése volt. A szovjet fegyverek bevonásával felállt Kádár-rendszer az 1956. október 23-a és november 4-e között zajló forradalmat és szabadságharcot ellenforradalomként ábrázolta, annak résztvevőit és vezetőit a nép ellenségeiként állította be; közülük Nagy Imre miniszterelnököt és négy társát tevékenységük okán 1958-ban kivégezték. 1961-ben konspiratív módon kiásták, majd titokban, álnéven, a félig málló testeket arccal a föld felé fordítva elföldelték az Új köztemető 301-es rabparcellájában; Nagy a kilences gödörbe került Borbíró Piroska név alatt. A sírokat nem hantolták fel, így azok idővel felismerhetetlenné váltak. Végül 1988-ban sikerült a sírok beazonosítása a „Darázs-fészek” nevet viselő dosszié alapján.⁴⁹² A párt- és az állami vezetők a két szárny⁴⁹³ közötti belső feszültségek ellenére prioritásként kezelték a mártírminiszterelnök és társai újratemetésének ügyét és a nemzeti megbékélést, mivel meg akarták akadályozni, hogy az ellenzéki erők külön ünnepeket tartsanak. Cserébe arra törekedtek, hogy olyan légkört teremtsenek, amelyben a gyilkosok és az áldozatok együtt boríthatnak fátylat a múltra⁴⁹⁴, így

⁴⁸⁹ Szűcs, *Az antalli pillanat*. 103. o.

⁴⁹⁰ Szabadi Béla: Pozsgay Nyilatkozata 1956-ról, politikai reakciók 1989 elején. 2013. augusztus 14. (link: https://www.youtube.com/watch?v=MC4995i061w&ab_channel=B%C3%A9laSzabadi.) Letöltés: 2024. március 2.

⁴⁹¹ Pozsgai, Joseph: *A rendszerváltás haszonélvezői: A fordulat éve*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006. 219. o.

⁴⁹² Tarján M. Tamás: Nagy Imre és társainak újratemetése. *Rubicon Online*. n.a. (elérhető: <https://rubicon.hu/kalendarium/1989-junius-16-nagy-imre-es-tarsainak-ujratemetese>.) Letöltés: 2023. november 1.

⁴⁹³ 1989-re az MSZMP-n belül két nagy szárny bontakozott ki: a reformista szárny Pozsgay Imre vezetésével Magyar Szocialista Párt (MSZP) néven nyugati típusú szocialista-szociáldemokrata párttá alakult, míg a Grósz Károly vezette MSZMP Marxista Egységplatformja kinyilvánította, hogy nem lép be az új pártba, hanem az MSZMP újjászervezésében vesz részt.

⁴⁹⁴ Schmidt, *Országból Hazát: Harminc éve szabadon*. 73. o.

nagy gondot fordítottak a hangulati elemek előkészítésére.⁴⁹⁵ Az állampárt központi lapja, a *Népszabadság* a június 8-ai címlapján a Köztársasági téri Budapesti Pártháznál 1956-ban lelőtt Mező Imre özvegyének megbékélésre felszólító levelét adta közre, amelyben azzal érvelt „elvtársi üdvözlettel”, hogy „Nagy Imre és sorstársai temetésének napját a gyász, a megemlékezés, és ezáltal a nemzeti megbékélés napjaként” kell megélni.⁴⁹⁶ Június 13-án már Vásárhelyi Miklós – aki ekkor már javában Soros György magyarországi képviselőjét ellátó személy (lásd: 2.3.1. fejezet), s aki nem mellesleg tevékeny szerepet vállalt az újratemetés szervezésében is – levelét közölte a lap szintén címlapon, amelyben bűnmegvallás és bűnbánat nélküli megbocsátást sürgetett, leemelve a felelősséget a kommunista elkövetőkről: elismerően nyilatkozik Mező özvegyéről, akinek „szívében [sic!] a múlt harcát – József Attilát idézve – békévé oldja az emlékezés”, valamint Mező kapcsán úgy szól, „Ő is (!) egy emberséges szocializmusról álmódott [...] a történelem (!) áldozata lett.”⁴⁹⁷ Habár az állampártnak végül sikerült elérnie, hogy vezetői és az újonnan alakult ellenzéki erők közösen tarthassák meg a gyászszertartást, a tervekkel ellentétben a dísztemetés nem maradt az állampárt belügye, ugyanis az kizárólag az 1956-os szabadságharcért meggyilkolt miniszterelnöknek és négy mártírtársának szólt, kiegészülve a hatodik koporsóval. Az újratemetés aktusa és Orbán Viktor, az akkor újonnan megalakult Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) nevében elmondott beszéde egyértelművé tette, hogy az 1956-os forradalom vérbe fojtásáért felelős szereplők politikai hitvallása semmilyen módon nem összeegyeztethető a polgári demokratikus parlamentarizmussal, a magyar nemzet szabadságának eltiprásáért való bűnük pedig saját magukon kívül más által meg nem bocsátható. „Azok a fiatalok, akik ma az európai polgári demokrácia megvalósításáért küzdenek, két okból hajtanak fejet a kommunista Nagy Imre és társai előtt. [...] Mi az ő sorsukból tanultuk meg, hogy a demokrácia és a kommunizmus összeegyeztethetetlenek.”⁴⁹⁸ Ebből következik az is, hogy a bűnösöknek nem lehet szerepük Magyarország jövőjének alakításában. Magyarország demokratizálódásának egyik

⁴⁹⁵ A gyakorlat korábbról már ismert volt: 1956. október 6-án Rajk László egykori rákosista bel- majd külügyminiszter és hét tábornok rehabilitációs újratemetése hasonló célokat szolgált. Az állampárt egykori napilapja, a *Szabad Nép* „Soha többé!” című megerősítő vezércikkéből idézve, „az életüktől és szabadságuktól (...) kommunista becsületüktől” megfosztott elvtársak elbánásáért nyilvános bocsánatkérés és a kötelező megbocsátás. Majd alig több mint két hétre rá saját nemzettársaikra lőttek. (Szerkesztő Bizottság: Soha többé! *Szabad Nép*, 14(278), 1956. október 6. 1–2. o.)

⁴⁹⁶ Mező Imréné: Mező Imréné levele. Lehetőséget adni a megbékélésre. *Népszabadság*, 46(133), 1989. június 8. 1. o.

⁴⁹⁷ Vásárhelyi Miklós: Vásárhelyi Miklós levele Mező Imrénéhez. *Népszabadság*, 47(137), 1989. június 13. 1. o.

⁴⁹⁸ Orbán Viktor beszéde Nagy Imre újratemetésén. Mandiner. 2009. június 16. (link: [https://mandiner.hu/hirek/2009/06/orban-viktor-beszede-nagy-imre-ujratemetesen.](https://mandiner.hu/hirek/2009/06/orban-viktor-beszede-nagy-imre-ujratemetesen)) Letöltés: 2024. május 2.

legszimbolikusabb momentuma ez az esemény, mivel a magyar kommunista rendszer legitimitásvesztésének végső mozzanatának tekinthető.

A kommunizmussal való szembehelyezkedés és valamiféle alternatív javaslatnak a keresése ugyanakkor bizonyos értelemben egyet jelentett a nyugati liberalizmus iránti szimpátiával is, sőt. Vagyis a kommunizmus kritikája újraélesztette a klasszikus liberális témákat, a modern politikai gondolkodásban ugyanis e két paradigma egymás tagadásából eredt, ebből adódóan az egyikük látszólagos uralma nem tette irrelevánssá a másikat, hanem az továbbra is az érvek forrásaként szolgált. Paradox módon ezen kommunizmus és liberalizmus közötti ellentét kedvezett bizonyos nyugati liberális eszmék virágzásának. Más szóval az így kialakult rendkívül éles kontraszt eredményeképpen a létező szocializmus országokban a liberalizmus tulajdonképpen a kommunizmus ellenpólusaként jelent meg, s lehetetlen volt szilárd álláspontot képviselni a kommunizmus ellen anélkül, hogy legalább részben ne erősítsék a „liberális kánon” nézeteit.⁴⁹⁹ Alapvetően erre az teremtett mozgásteret, hogy a kommunizmus eredendően nem abban állt, hogy valami ellen lépjen fel vagy elfojtsa valaminek a demonstrálását, hanem a teljes társadalmi szerkezet átalakítását tűzte ki célul, a szabad magyar emberek erőszakos betörése zajlott. Az ilyen motivációval rendelkező diktatórikus rendszerek hatásai viszont jóval túlmutatnak önmagukon, s következményeik súlyosabbak és tartósabbak, mint bármely más hagyományos diktatúráé. Arthur Koestler 1951-ben úgy vélte, hogy „*legalább egy emberöltőre van szükség*” ahhoz, hogy a diktatúra alatt kialakult gondolkodási reflexek megváltozzanak és a helyüket átvegye a valós állampolgári öntudat.⁵⁰⁰ Egy metaforikus hasonlattal élve: a tudomány úgy tartja, hogy a betörés céljával, *waterboarding* módszerével végzett kínzás során a fogoly „búvár reflexei” aktiválódnak, vagyis az agyi aktivitás elsősorban a túléléssel foglalkozó területekre helyeződik át, azaz a félelem, a stressz és a fájdalom ideiglenes kezelésére, nem pedig azokra, amelyek támogatják az emlékezést vagy információ-előidézés képességét. A módszer nemcsak a fizikai tényezők miatt súlyos, hanem mert szellemi hozadékként is valótlán információkat eredményez, ugyanis az áldozat bármit hajlandó lenne megtenni annak érdekében, hogy leállítsa a kínzási folyamatot. A magyar nemzet egy ehhez hasonló helyzetben találta magát. A kommunista diktatúra évtizedeken át tartotta terror és félelem alatt a magyarokat, amely alól felszabadulva hiába voltak meghatározóak a népi-nemzeti politikai erők, a vízfelszínre kerülve az addig elfojtott közösségi-nemzeti önreflexió és szabadsággyökereik, a történelmi tudat felelevenítése helyett

⁴⁹⁹ Szacki, *Liberalizmus a kommunizmus után*. 74–83. o.

⁵⁰⁰ Koestler, Arthur: *The Age of Longing*. Collins, London, 1951.

a túlélési reflexeik által vezérelve rögtön belekapaszkodtak az eléjük dobott „mentőövbe”: a nyugati liberalizmusba.

A magyar rendszerváltoztatás tehát fogságába esett annak, amit Nyugaton úgy fogalmaztak meg, hogy „a történelem véget ért.” A rendszerváltoztatás pillanatára mindenki elutasította a szabadságelfojtó kommunizmust, s a nyugati liberalizmus dominált. Magyarországon bizonyos értelemben az összes pártnak volt liberális szárnya: a Magyar Szocialista Párt (MSZP) liberális szárnyát Békesi László és Csehák Judit képviselte, a Magyar Demokrata Fórum (MDF) liberális részlegéhez tartozott Elek István vagy Kulin Ferenc, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP) részéről Ómolnár Miklós neve említhető, míg a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) liberális pártként határozta meg magát. David Ost úgy fogalmaz, hogy *„a probléma lényege az állami ellenőrzés mint olyan volt: a társadalomnak az állam alá rendelése. Amikor az állam lett az ellenség, az ellenzék liberálissá vált.”*⁵⁰¹ Ez vica versa azt is jelenti, hogy egyidejűleg az állam ellensége a liberális ellenzék lett, amelynek természetes közegévé a kulturális színtér vált. Erre következtethetünk Kornis Gyula azon gondolataiból is, miszerint *„a kultúra terén tudja az állam a legkevésbé [sic!] alkalmazni egyik főjegyét, a kényszerítő legfőbb hatalmat, mert a kultúra elsősorban szabad egyéni, személyes tevékenység eredménye.”*⁵⁰² Vagyis a kulturális dimenzió olyannyira releváns szerepet töltött be, hogy a folyamatok többségének magyarázata sokkal inkább kulturális tényezőkre, mintsem kizárólagosan gazdasági és politikai szempontokra vezethető vissza.⁵⁰³ A magyarok a Nyugat irányából érkező *soft politikán*, azaz a popkulturális és kereskedelmi csatornákon keresztül terjedő propaganda hathatós befolyását érzékelték, amely egy rendkívül vonzó képet festett le az óceán, de már a kontinens túloldalán zajló életről is, amelyet a szabadság, az önfeledtség, a demokrácia, a gazdasági jólét és a magas életszínvonal jellemezett. A nyugati liberalizmus illúziója így könnyedén váltotta fel a „demokratikus szocializmus” idejétmúlt illúzióját, mert egy predesztinált jövőt irányzott elő, miszerint ha bevezetjük a „helyes” intézményeket, vagyis a liberális demokráciát és a piacgazdaságot, hasonlókká válhatunk a fejlett kapitalista államok tökéletes társadalmaihoz, amelynek tagjai morálisan, politikailag és magánjogilag is szabad, egyenlő egyének. Ez alatt a többség elsősorban a nyugati jólétet és gazdasági fejlettséget értette, amelynek az elmaradottságot okozó szocialista örökségek felszámolását követően állítólag

⁵⁰¹ Ost, David: *The Limits of Liberalism in Poland. Telos.* (89), 1991. 91. o.

⁵⁰² Kornis Gyula: *A kultúra válsága.* Franklin-Társulat, Budapest, 1934. 119. o.

⁵⁰³ Illés Tamás: A kulturális globalizáció földrajzi vonásai. *Tér és Társadalom.* 32(2), 3–20. o. 3. o.

hamar be kellett következnie.⁵⁰⁴ Drasztikus manifesztációja ez annak, ahogyan a globalizációs folyamatok révén a világ egyik részén végbemenő esemény hatást fejtett ki a világ másik pontján is, befolyásolva egy adott kulturális csoport tagjainak sajátos tapasztalataira ható tényezők által magának a csoportnak a tulajdonságait.⁵⁰⁵

Mart Laar egykori észt miniszterelnök, történész szavaival élve: *„Moszkva ugyan szisztematikusan törekedett arra, hogy semmivé foszlassa az emberek szabadságról szőtt álmait, ez azonban nem vezetett eredményre.”*⁵⁰⁶ A marxista propaganda hiába mondta el – kivételesen és a maga módján – az igazságot az Amerikai Egyesült Államokban tapasztalható bűnözésről, társadalmi egyenlőtlenségekről, faji és szociális feszültségekről, erkölcsi züllésről, a magyarok szinte megkérdőjelezhetetlenül hittek az amerikai álomban. Ahogyan Arisztotelész mondaná, nem az érzékeink csaltak, hanem azok gondolkodásunk általi értelmezése. Megvalltuk a kétest és tagadtuk a nyilvánvalót, mivel a látkép megnyerő volt és annak közvetítői látszólag jó célt szolgáltak, amikor az elnyomó kommunizmussal szemben a nyugati szabad világot hirdették, miszerint így mi is elérkezhetünk az emberi civilizáció csúcsára és végre révbe érhet a történelmünk. Sőt, nem túlzás azt állítani, hogy Közép- és Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan a többség a nemzeti büszkeség részeként *„a nyugat felé való orientálódást szinte nemzeti küldetésnek tekintette.”*⁵⁰⁷ Ez eredményezte azt, hogy a Szovjetunió összeomlását követően a magyar emberek a rendszerváltás felgyorsítására törekedtek, amely egyet jelentett a nyugatosítás folyamatának felgyorsításával. Felerősödött a nyugatorientáltság, s innentől kezdve az útkeresés hazai viszonylatban nyugati irányba indult meg. A szabadság forradalmát követően Magyarország türelmetlenül hangoztatta, hogy a Nyugatnak *„át kéne adnia eszméit, intézményeit és tapasztalatát, hogy a kommunizmus füstölgő hamvai fölött segítse a szabadságküzdelem folyamatát. A szabadság elvei mindennél fontosabbak lehetnek abban, hogy az emberek megtanulják: jogokkal rendelkeznek, és az elnyomással szemben nemcsak a tömeges ellenállásban lehet az erejük, hanem egyénenként is. A szabadelvűség segítségével az emberek megtanulhatják, hogy problémáikra ezentúl ne az államtól vagy a párttól várjanak általános megoldásokat – vissza kell nyerniük a saját maguk*

⁵⁰⁴ Bartha Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztiszocializmus”? In: Bartha Eszter et al. (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. *Kelet-európai Tanulmányok*. L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 23–45. o. 29. o.

⁵⁰⁵ Smith, Peter Bevington – Bond, Michael Harris: Cultures and Persons: Characterizing National and Other Types of Cultural Difference Can Also Aid Our Understanding and Prediction of Individual Variability. *Frontiers in Psychology*. 10., 2019. november 29. (link: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.02689/full>.) Letöltés: 2021. szeptember 20.

⁵⁰⁶ Laar, Mart: *Vissza a jövőbe: Húsz év szabadság Közép-Európában*. 87. o.

⁵⁰⁷ Uo.: 137. o.

*feletti felelősséget, és a saját kezükbe kell venniük életük irányítását.*⁵⁰⁸ A Nyugatról érkező toposzok olyannyira jól rezonáltak a társadalom szabadságvágyára, hogy a magyarok is hajlamosak voltak azt feltételezni, hogy a Nyugat közreműködése nélkül képtelenek lennének megteremteni a saját nemzeti és egyéni, demokratikus szabadságukat. A Nyugat pedig készenlétben állt, ugyanis mindez egybeesett a saját (geo)politikai és gazdasági érdekei mentén végrehajtandó társadalomátalakító kísérletének elképzelésével: Európa teljes amerikanizálásával. Ez magában foglalta a volt szocialista blokk országainak leválasztását Moszkváról, majd politikai és gazdasági integrációját a nyugati érdekszférába, egyúttal a Szovjetunió teljes kirekesztését az újjászervezett Európából, továbbá a kapitalizmus bevezetését „sokkterápia” formájában, az Európai Közösség intézményrendszerének átalakítását amerikai mintára, valamint egy olyan neoliberális zóna létrehozását, amely sem politikailag, sem katonailag nem jelent fenyegetést az Amerikai Egyesült Államokra nézve. Jeffrey Sachs, a Harvard Egyetem professzorának, valamint az akkori Lengyelország és Jugoszlávia kormányának gazdasági tanácsadójának ezen 1990-ben, a *The Economist* folyóiratban megjelent cikkének második mondata e tekintetben (is) sokatmondó: „*a keleti országoknak el kell vetniük minden „harmadik útra” vonatkozó sóvárgó gondolatot...*”⁵⁰⁹ Az ezredfordulót megelőzően a liberalizmus utópista mámorában súlyos tévedésként úgy tekintettek a magyar társadalomra, mint egy demokratikus hagyományokkal nem rendelkező és megélés híján a szabadsághoz nem ragaszkodó nemzetre. „*Megbomlott az univerzális zárt társadalom, a kommunizmus. A kommunista dogma megbukott, de a társadalom nem érett meg egy nyitott társadalommá válni, tehát új zárt társadalmak jönnek létre. És ezek a zárt társadalmak aztán a nacionalizmus vagy az etnikai identitás gondolatára vannak alapozva*” – írta le ekképpen a közép- és kelet-európai nemzeteket Soros György, tudatosan összemosva egyúttal a nemzetiségi feszültségből eredő konfliktusokat és a pozitív nemzeti törekvéseket.⁵¹⁰ Elhitték és el akarták hitetni, hogy a szabadsághiányos állapot, amely azt követően alakult ki, hogy erőszakkal elvették a magyarok szabadságát, a magyar nemzet tulajdonsága, s hogy a kommunisták társadalomátalakító kísérletének bukása után hagyott ürt ezúttal a saját érdekeik

⁵⁰⁸ Szájer József: *Jogállam, szabadság, rendszerváltoztatás: Beszédek, írások, dokumentumok 1987–1997*. DAC Alapítvány, Budapest, 1998. 97–98. o.

⁵⁰⁹ The Economist: What is to be done? *The Economist*. 1990. január 13. (link: <https://www.economist.com/europe/1990/01/13/what-is-to-be-done>.) Letöltés: 2024. február 18.

⁵¹⁰ Szerb Tamás: *Soros György gondolatai a Nyílt Társadalomról, 1994-ben 475331439491490*. 2019. december 24. (link: https://www.youtube.com/watch?v=64FcJlgOHfg&ab_channel=TamasSZERB.) Letöltés: 2023. december 11.

és ideológiai elképzeléseik által vezérelt társadalomátalakító kísérletük laboratóriumaként használhatják.

Az önazonos nemzeti szabadság útjára való lépés nehézségei tehát nem abból adódtak, hogy a kommunisták megsemmisítették volna a liberalizmus ideológiai befolyását. Egyfelől azért sem, mert Magyarországon a szabadsághiányos állapotban nem is igazán volt mit megsemmisíteni a liberalizmus címszava alatt, másfelől azért sem, mert saját maga ellenében épp a kommunizmus segítette népszerűsíteni a liberalizmust mint saját maga teljes tagadását. A szovjet kommunista rezsim csaknem félévszázadon át húzódó agresszív társadalmi kísérlete a braudeli értelemben vett hosszútávú, történelmi síkon okozott mélystrukturális töredezettségeket a magyar nemzetben: az állam felduzzasztásával nem beszélhattünk társadalmi részvételre vagy konszenzusra épülő politikai szféráról; a politikai vezetés maga alá gyűrte a gazdaságot megszüntetve a magántulajdont és a vállalkozás szabadságát; az emberek mindennapi életét pedig „kényszerpályára” helyezték.⁵¹¹ Így a legfőbb probléma sokkal inkább az volt, hogy a kommunizmus átmenetileg terméketlenné tette a nemzeti talajt, amelyből egy új ideológia kiemelkedhetett volna:⁵¹² a magyar szabadság-elvűség. Jászi Oszkár más történelmi helyzetben született szavai erre az időszakra is helytállóak, miszerint „*A legijesztőbb és a legelszomorítóbb tény azonban éppen az, hogy az új nemzedék elvesztette érzékét a szabadság iránt, hogy a fiatalság nagy része színvakká lett a szabadsággal szemben.[...] Az a felfogás, hogy a szabadság egész történelmi fejlődésünknek legnagyobb lendítőereje volt, számtalan ifjú lélekből kiveszett.*”⁵¹³ Összességében létrejött tehát egy önálló politikai alternatíva nélküli társadalmi rend. Vegytiszta terepnek bizonyult arra, hogy az ismert kommunista logika szerint egy újabb társadalomátalakító kísérletet hajtsanak végre a magyar nemzet töredezett résein beszivároghatva – ezúttal Nyugatról. Valójában ennek az előkészítő munkálatai már a hetvenes és a nyolcvanas évek során az adósságcsapda kialakulásakor megkezdődtek: „*Fokozatosan kell előkészíteni a talajt, egyre bővítve a kapcsolatokat és a közös intézmények számát. A Nyugat dolga, hogy e vonatkozásban magához ragadja a vezető szerepet [...] Nem elég lerázni a zárt társadalom bilincseit; arra is szükség van, hogy megteremtsük egy nyitott társadalom intézményeit, törvényeit, gondolkodásmódját – bizony még hagyományait is. [...] a helyi erőknek önmagukban nincs elég erejük, hogy megfordítsák a folyamatot. A bomlási folyamatot fel kell hogy váltsa a nyugati társadalmakba való betagozódás folyamata, és ez nyugati segítség nélkül nem képzelhető el.*” – fejtette ki a milliárdos, aki pénzügyi

⁵¹¹ Ágh Attila: A védekező társadalom. *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője*. 32(1), 1987. 1–14. o. 12. o.

⁵¹² Szacki, *Liberalizmus a kommunizmus után.*: 74–83. o.

⁵¹³ Jászi, *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja – Századvég Füzetek 1.*: 235. o.

hozzájárulásain és alapítványain keresztül tevőleges befolyással bírt a rendszerváltoztatás kimenetelére.⁵¹⁴ A rendszerváltoztatás idejére a *soft politikán* keresztül nemcsak az olyan kulturális termékek, mint a hollywoodi filmek, a Coca-Cola vagy a farmernadrág jutottak el Magyarországra, hanem a civil szervezetek hálózatának kiépítése, az egyetemek elfoglalása és az értelmiség megnyerése, valamint a liberális társadalom- és gazdaságfelfogást mint kizárólagos alternatívát reprezentáló médiaorgánumok feletti befolyásszerzés által a felnyíló belső piacon a gazdasági-politikai befolyásgyakorlás is célirányosan megvetette a lábát. Már 1993 végén Soros György magabiztosan állította a kelet-európai többhetes körutazására őt elkísérő amerikai riporternek: „*Nyugodtan írja csak azt, hogy ami egykor szovjet birodalom volt, az Soros-birodalom lett.*”⁵¹⁵ Mindez persze támogatóan hatott a kommunista uralom alól felszabadult ország értelmiségének törekvéseire, ugyanakkor a társadalomban tartósította a nyugati szabadságról kreált csalóka képet. Tehát ahogyan 1944 óta, úgy a rendszerváltoztató Magyarország sorsát sem elsősorban és nem kizárólagosan belső erők és feltételek alakították.⁵¹⁶ Bibó István a közép- és kelet-európai országok kapcsán úgy fogalmaz: „*társadalmi és politikai fejlődése megakadt, vagy ha tovább folyt is, nem tudta felmutatni azt az egyenesvonalúságot és belső hitelt, mely egyrészt Nyugat- és Észak-Európa, másrészt a Szovjetunió fejlődését jellemzi.*”⁵¹⁷ Valójában ez az az alapprobléma, amelyet Tóth László a magyar társadalomszervezet „kevert” jellegeként azonosít, s amelyről úgy véli, hogy a megoldhatatlan, sőt újratermelő konfliktusok forrása.⁵¹⁸ Ugyanakkor ahogyan Tóth László, úgy a társadalomátalakítás kísérletének szándékával ismételten fellépő külső erők sem számoltak azzal, hogy éppen a magyarok mind Kelethez, mind Nyugathoz képest eltérő társadalomtörténeti fejlődése bizonyítja, hogy a saját történelmi tapasztalataink alapján alkotott szabadság- és szuverenitás-fogalmak nem az ő ránk vonatkoztatott szabadság-értelmezésüket támasztja alá. Holott 1991-ben maga Soros György is úgy fogalmazott: „*Azok, akik hisznek a szabadságban mint eszményben, esetleg szenvedélyesen harcolnak érte, de ez nem jelenti azt, hogy szükségképpen meg is értik. Mivel eszményképpül szolgálnak, hajlamosak a szabadságot abszolút áldásnak tekinteni, pedig a szabadság tulajdonképpen tartalmaz nemkívánatos mozzanatokot is. Ha az áldozatvállalás meghozta gyümölcsét, és a szabadságot kiharcolták, akkor ezek a nemkívánatos mozzanatok szembeszökőbbé válnak, mint amikor a szabadság még*

⁵¹⁴ Soros: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány.*: 62. o., 80. o., 94. o.

⁵¹⁵ Idézte: Lewis, Michael: The Speculator. *The New Republic*. 1994. január 10. (link: <https://newrepublic.com/article/74330/the-speculator>.) Letöltés: 2024. április 22.

⁵¹⁶ Tellér, *Rendszer-e a rendszerváltás rendszere*. 987. o.

⁵¹⁷ Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Nagy Endre, et al. (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986, 227. o.

⁵¹⁸ Tóth László: Lehet-e demokrácia Magyarországon? *Mozgó Világ*. 15(5), 32–39. o., 39. o.

*csak eszmény volt. A hősiesség aurája szertefoszlik, a közös eszményeken alapuló szolidaritás odavan. Ott áll előttünk a sok egyén, mindegyik önérdékét követi, amely esetleg nem esik egybe a közérdekkel. Ez a szabadság, amely a nyitott társadalom sajátja; és bizony ez nagyon kiábrándító is lehet azok számára, akik küzdöttek érte.*⁵¹⁹

Az a szabadság, amelyet ránk szerettek volna erőltetni – kezdetben bármennyire is fogékonyak bizonyultunk rá –, nem a magyarok sajátja, sőt még csak nem is a magyarokról szólt. Minden hiányzott belőle, ami a magyar történelmi hagyományokat, történelmi tudatot jelenti. Az úgynevezett nyugati liberalizmus és nyílt társadalom eszméi eltérő, a szabadságot örökségként értelmező körülmények között fogalmazódtak és fogalmazódnak meg, nem ritkán – ahogyan Tocqueville már korábban (lásd: 3.2.2. fejezet) rávilágított – a demokratikus elvekkel szemben is akár. Márpedig Bibó István politikus, történész gondolataira támaszkodva, a magyar felfogás szerint a demokrácia és a nemzeti hűség ikertestvérpár, mivel ugyanazon a helyen, ugyanabban az időpontban születtek.⁵²⁰ Ez alapján az a szabadságesszme, amely képes a demokráciával, egyidejűleg tehát a nemzettel szemben meghatározni önmagát, nem lehet a magyarok sajátja. A magyar szabadság letéteményese ugyanis maga a nemzet.

3.3.2. Nemzeti kulturális milió kialakítása⁵²¹

A rendszerváltoztatás idején visszaszereztük politikai szabadságunkat és függetlenségünket. Mindez ugyan megteremtette az emancipáció lehetőségét, de a demokratikus politikai gyakorlat még hosszú évekig elmaradt – vagy azért, mert nem volt demokratikus, vagy azért, mert nem volt politikai gyakorlat: politikai paktumok, nemzeti kiszolgáltatottság, állami eladósodás, szegénység és társadalmi válságok jellemezték a rendszerváltoztatást követő átmenet két zavaros évtizedét. A rendszerváltoztatás folyamán két jelentős politikai erő állt egymással szemben, amelyek mind a mai napig képviselik a posztszocialista társadalom két alapvető fejlődési irányát. Az egyik oldalon található a polgári erők, akik a rendszerváltást előmozdító, polgári értékeket hirdető csoportként léptek fel. Céljuk a valódi polgári társadalom létrehozása volt, amely gazdaságilag és társadalmilag is kiegyensúlyozott, valamint erős polgári politikai és társadalmi bázissal rendelkezik. Ezek a csoportok a gazdaság fellendítésével és a hosszú távú politikai stabilitás elérésével törekedtek az ország és saját maguk hatalmi alapjainak biztosítására. Másrészt pedig ott volt a későkádári elit, amely hatalma átmentésével és a

⁵¹⁹ Soros, *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 222. o.

⁵²⁰ Demeter M. Attila: *Korunk politikai filozófiája*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2018. 219–220. o.

⁵²¹ Felhasznált irodalom: Halkó Petra: *Az új reneszánsz kora. Kommentár folyóirat*. (3), 2023. 79–87. o.

jövedelem-újraelosztás feletti ellenőrzésük megtartásával-újraszervezésével igyekezett fenntartani a szocializmus uralmi struktúráit és pozícióit, míg a nagytulajdonosokból, valamint az őket támogató egyéb osztályokból álló kétpólusú társadalmat próbálta kialakítani. Hatalmát a média és az ideológiai központok ellenőrzésével, valamint a globális kapcsolatok tovább erősítésével kívánta megszilárdítani⁵²², azaz a kulturális hatalmat birtokló balliberális értelmiségén keresztül, amely kulturális hegemoniáját már akkor elkezdte kiépíteni, amikor tagjaikat még kritikai értelmiségként, disszidensekként vagy „demokratikus ellenzékként” ismerték. Ez a folyamat párhuzamosan zajlott a Kádár-rendszer úgynevezett második reformnemzedékének törekvéseivel, ami jól illeszkedett a Nagy Imre „reformprogramjától” az 1968-as „mechanizmusreformon” át egészen Gyurcsány Ferenc „országreformjáig” húzódó progresszív reformparadigmába. E kapcsán Békés Márton a következő megállapításra jut *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata* című könyvében: „1) a 20. század második felében kialakult és a posztkommunizmus segítségével a 21. század elejére is áthúzódó – bár egyre inkább problémássá, fenntarthatatlanná és megkérdőjelezetté váló – értelmiségi hegemoniából; 2) az 1953 és 2010 közötti »reformpártiság« retorikai, politikai és gazdasági folytonosságából; 3) a »demokratikus ellenzék« 1968-ban kezdődő „hosszú meneteléséből”, melynek végén Kádár-kori technokráciával kötött taktikai (politika) frigyülből megszületett stratégiai (kulturális) torzszülöttjük, valamint 4) a baloldali-liberális értelmiségi szubkultúra családi-intellektuális kapcsolatrendszeréből áll.”⁵²³

Az SZDSZ a rendszerváltoztatás idején még a demokratikus ellenzék és annak lapja, a *Beszélő*, valamint a liberális értelmiség párttá szerveződéseként alakult meg. Bár a párt pártprogramja 1990-ben még *A rendszerváltás programja* címet viselte, 1994-ben az SZDSZ szövetséget kötött a kommunista baloldal utódpártjával, s ezt követően még három ciklusban vitte a kisebbik koalíciós partner szerepét. Az MSZP–SZDSZ koalíció kétszer egymást követő hatalomra kerülésének (2002-ben és 2006-ban) kivételével, ciklusról ciklusra hatalomváltás történt a két politikai erőcsoport között, amely 1994-től egy kvázi kétpártrendszert alakított ki Magyarországon. Az 1990 és 2010 közötti időszak Tellér Gyula megfogalmazása szerint a „rendszerváltás rendszerében” telt, mivel ebből adódóan mindkét fél minduntalan az ellenfél korábbi társadalomalakítási kísérletének eredményeit igyekezett eltörölni és a sajátjaival helyettesíteni. A helyzet tünettanát a következőképpen írja le: „a kulturális identitás hanyatlása, a nemzethez tartozás tudatának eltűnése, a közmorál parancsainak eltűnése főleg

⁵²² Tellér, *Rendszer-e a rendszerváltás rendszere*. 980. o.

⁵²³ Békés, *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. 313–314. o.

az újabb generációk esetében, a demográfiai hanyatlás, közben a cigányság létszámának és lakosságon belüli arányának növekedése, ezeken a helyeken a gettósodás veszélyének megnövekedése és sok helyütt az önkormányzatok képtelensége a társadalom szervezésére és a tulajdonbiztonság garantálására, a határon kívüli magyarságra nehezedő hatalmas asszimilációs nyomás, ezekben a kérdésekben az anyaország »liberális« passzivitása vagy erőtlensége, a szuverenitás védelmére szolgáló fizikai képességek csökkenése, rossz és meggondolatlan privatizáció, vállalatfelszámolás és piackiárusítás, a közös tulajdon hatalmas fogyása, eltűnése, a Befektető jövedelemszivattyújának fosztogató működése, a foglalkoztatottak számának a nyolcvanas évek közepéhez, az öt és fél millióhoz képest mintegy másfél-kétmilliós csökkenése, hatalmas állami, közösségi (önkormányzati), vállalati és magáneladósodás, igen jelentős korrupció és feketegazdaság (ingatlanértékesítési és »olaj« -biznisz), a tradicionális piacok nagy részének elveszése, a hazai tulajdonú cégek elfogyása, nagymértékű függés a betelepült tőke teljesítményétől, alacsony gazdasági összteljesítmény és lassú növekedés, a szocializmus rejtett fosztogató személyi struktúráinak továbbélése (»megalvadt struktúrák«) a gazdaságtól a közigazgatásig, az önkormányzatoktól a felsőoktatásig, a tudományos élettől az iskolarendszerig, a MÁV-tól a Maiévig szinte mindenütt, a közoktatás lezüllése, a »nevelés, a feladatmegoldó erőfeszítés és morális képzetek nélküli iskola« sajátos eszméjének – és eszményének – felbukkanása, az iskolákban az erőszak megjelenése és elterjedése, a televíziókat elárasztó silány hirdetés-, erőszak- és ingerkultúra, az egyoldalúan a posztoszocialista irányba húzó sajtó, a »politikai korrektség«, a »hagyományos« szexuális szerepek elleni, zavaros szellemi importból származó ideológiai divatkövetelmények megjelenése stb. A lista – sajnos – hosszan folytatható volna.”⁵²⁴ Vagyis a korábbi hatalmi centrumok és mechanizmusok többségében megmaradtak, csupán más köntösben, a bekövetkezett változások pedig nem eredményeztek fundamentális, strukturális változást az ország politikai rendszerében. A rendszerváltoztatást követő első húsz esztendő tehát a posztkommunizmus – mint uralkodó politikai berendezkedés, neoliberális gazdaságpolitikai rendszer és kulturális hegemonia – korszakának tekinthető mindannak ellenére, hogy ez idő alatt két alkalommal is hatalomra került koalíciós jobbközép kormányzás:⁵²⁵ 1990–1994 között a rendszerváltás utáni első magyar szabadon választott kormány, az Antall-kormány és 1998–2002 között a rendszerváltoztatás utáni negyedik magyar kormány, az első Orbán-kormány.

⁵²⁴ Tellér, Született-e „Orbán-rendszer” 2010 és 2014 között? 351–353. o.

⁵²⁵ Békés Márton: Tájékoztató csata előtt. XXI. Század Intézet, Budapest, 2024. március 11. (link: [https://www.xxiszazadintezet.hu/bekes-marton-tajkep-csata-elott-1-resz/.](https://www.xxiszazadintezet.hu/bekes-marton-tajkep-csata-elott-1-resz/)) Letöltés: 2024. április 4.

A rendszerváltoztatást követő három és fél évtized első fordulópontja 2002-ben történt. Politikatörténeti szempontból azért tekinthető fordulónak, mert ekkor ért véget a második jobbközép „polgári kormányzás”, amelyet a korábbiaktól eltérő módon kétciklusnyi baloldali-liberális kormányzás követett 2002 és 2010 között. 2002 a korszellem szempontjából azonban még jelentősebb évnek bizonyult, amelyben a szabadság-elvűséget a közösség-elvűség váltotta fel: e szerint nem laza kötelékben álló individuumok tömegének társadalmában, hanem nemzeti közösségben szükséges gondolkodni. 1996-ban Csurka István, a Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP) politikusa *Nemzeti összefogás* címmel közölt cikket, amelyben az 1990-es évek során kialakult politikai színteret elemezve úgy látta, hogy a jobboldal széttöredezett.⁵²⁶ Tévedett. Nem a jobboldal volt széttöredezve, hanem maga a nemzet, amelynek a politikai képviseletére a nemzeti jobboldal vállalkozott. A 2002-es országgyűlési választási vereséget és a kormányzati pozíció elvesztését követően a Fidesz új társadalomkonceptiót alakított ki. E szerint nem csupán egyének léteznek, akik összeadódva egy halmazt alkotnak (lásd: 2.3.1. fejezet), hanem a sok egyén együttléve többet jelent, mint pusztán egy összeadott halmaz. Ezt a többletet pedig a nemzet adja hozzá.⁵²⁷ Ennek szellemében felismerte, hogy a nemzetegyesítő munkát nem lehet megspórolni. A kommunizmus által okozott mélystrukturális töredezettségek ugyanis nem gyógyultak be, s amíg nem gyógyulnak be, addig értelemszerűen a nemzet nem lehet egységes. Ha a nemzet nem egységes, akkor mint a szabadság letéteményese nem fog tudni érvényt szerezni a visszaszerzett szabadságának. Ha nem fog tudni érvényt szerezni a visszaszerzett szabadságának, akkor kiszolgáltatott marad, s továbbra is nagyhatalmi érdekeknek lesz alávetve, valamint a külső erők társadalomátalakító kísérleteinek terepeként szolgál, amelyeknek (egyik és) legfőbb pufferezónájává a 20. század második felétől kezdve a kulturális színtér vált. Mindennek következtében az olyan kérdések kerültek előtérbe, amelyek már a globalizáció időszakába lépve a nemzet mibenlétére keresték a választ.

A nemzet első doktrínájának megalkotójaként számon tartott Pasquale Stanislao Mancini olasz politikus és államférfi az azonos területen, nyelven, szokásokon, történelmen és valláson túl a nemzettudatot is a nemzet alapvető elemének tekintette, amely adott cselekedetek megtételére ösztönzi a nemzetet.⁵²⁸ Johann Caspar Bluntschli, a *The Theory of the State* című könyvében már a nemzetet meghatározó jellemvonások közé sorolja az olyan közös érdekeket,

⁵²⁶ Csurka István: *Nemzeti összefogás*. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 1996. 7–24. o.

⁵²⁷ A Fidesz társadalompolitikája valójában nem is definiál egyéneket, csak családokat. Családalapú közösségi koncepcióval rendelkezik, amely azt jelenti, hogy a családok családjából képződik a nagy egész, azaz a nemzet.

⁵²⁸ Nadelmann, Kurt H.: Mancini's Nationality Rule and Non-Unified Legal Systems: Nationality versus Domicile. *The American Journal of Comparative Law*. 17(3), 1969. 418–451. o.

mint az államosodás, a nemzetállam létrehozása.⁵²⁹ Ugyanakkor fontos megvilágítani, hogy csak azért, mert egy csoport tagjai azonos vallást gyakorolnak, nyelvet beszélnek vagy helyen tartózkodnak, nem feltétlenül jutnak arra a közös elhatározásra, hogy állami struktúrában egy egységes nemzetet alkossanak. Ahhoz sajátos nemzeti karakterre van szükség, amely a nemzeti identitásból és a nemzettudatból tevődik össze. A nemzeti identitásra mint statikus, múltból táplálkozó fogalomra tekintünk, amely leírja egy egységes nemzet jellemvonásait. A nemzettudat ezzel szemben egy dinamikus, jövőbemutató koncepció, amely választ ad egy nemzet egységes létének a miértjére⁵³⁰ azáltal, hogy a fennálló körülmények és a történelmi tapasztalatok értelmezésén keresztül egy mélyrehatóbb megértéssel fordul egy nemzet kultúrája felé.⁵³¹ Vagyis a nemzettudat a nemzet egy folytonos változásnak kitett jellegzetes karaktervonása.

1943-ban Walter Sulzbach német szociológus arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzettudatot erőfeszítések révén igyekeznek alakítani, így az mindenképpen összefüggésben fog állni a jövő hadviselésének gyakorlataival.⁵³² S bár a liberális eszme képviselői hiába érvelnek azzal, hogy ezek az erőfeszítések „gyakorlatiasok”, valójában – ahogy Rudi Dutschke fogalmaz – az elit kulturális intézményein át történő „hosszú menetelésnek” a részei.⁵³³ A kulturális globalizáció ideológiai tartalmait a szellemi homogenizáción keresztül igyekszik érvényesíteni, amely a kultúrákon átívelő pszichológiai befolyásgyakorlás által teremthető meg.⁵³⁴ Mindez a földrajzi és kulturális értékek felhígításával fenyeget, ezáltal nyomást gyakorolva a nemzettudatra – Arjun Appadurai a globalizációs vizsgálatok egyik fő teoretikusa szerint „*a mai globális kölcsönhatások központi problémáját a kulturális homogenizáció és a kulturális heterogenizáció közötti feszültség jelenti.*”⁵³⁵ A kultúra ennek értelmében egy magasabb integrációs szintre lépett, ugyanis az uralkodó rendszer fenntartásához többé már

⁵²⁹ Bluntschli, Johann Caspar: *The Theory of the State*. Batoche Books, Kitchener, 2000.

⁵³⁰ Majumdar, Margaret A.: National Consciousness: History and Culture. Majumdar In: Majumdar, Margaret A. (szerk.): *Postcoloniality: The French Dimension*. Berghahn Books, New York, 2007. 127–146. o. 127. o.

⁵³¹ Fumat, Yvelin: History, Civics and National Consciousness. *Children's Social And Economics Education*. 2(3), 1997. 158–166. o.

⁵³² Sims, S. Carlton: National Consciousness by Walter Sulzbach. *Journal of Politics*. 6(4), 1944. 464–466. o.

⁵³³ RevolutionsBewegung: Rudi Dutschke zum Revolutionsbegriff. 2009. február 5. (link: https://www.youtube.com/watch?v=8W-9EIWXXWY&ab_channel=RevolutionsBewegung.) Letöltés: 2024. május 29.

⁵³⁴ Bradya, Laura M. – Fryberga, Stephanie A. – Shodaa, Yuichi: Expanding the interpretive power of psychological science by attending to culture. *PNAS*. 115(45), 2018. 11406–11413. o. 11407–11408. o.

⁵³⁵ Appadurai, Arjun: Disjuncture and difference in the global cultural economy. In: Featherstone, Mike (szerk.): *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. SAGE Publications. London, 1990. 295–310. o. 295. o.

nem a nyers politikai hatalom, hanem a „kulturális hegemónia” megszerzése szükséges.⁵³⁶ E cél elérése érdekében a politikai és társadalmi aktorok a grandiózus univerzális értékek határokát nem ismerő hullámain keresztül több fronton is aktív tevékenységet folytatnak a köznap nyelvén kultúrharcként ismert ideológiai hadviselés keretében.

A modernkori felfogás szerint az ideológia szerepe azonban szükségszerűen funkcionális, így elsősorban a funkciója, mintsem a tartalma határozza meg. Az ideológia a társadalmi kapcsolatok és domináns osztály révén az uralkodó rendszer mögött álló társadalmi kohézió fenntartására irányul azáltal, hogy oly módon propagál, hogy az a rendszer reprodukcióját szolgálja.⁵³⁷ Vagyis a rendszer érdekeivel együttesen változik. Ennek megfelelően számos formát ölthet a politikán, gazdaságon, valláson, tudományon és művészetén át; ergo egyfajta mesterséges kultúratermelésnek a generátora. Csakhogy ezen formák egyike sem természetszerűen ideológiai jellegű, hanem valós tartalommal bíró kulturális alkotóelemek. A tudatosság révén a kultúra ezen összetevői tartalmi többlettel szolgálnak az emberek létezésük és aktuális környezetük magukkal szembeni tudatosítása, megélése során, amely következtében a társadalom önszerveződő eszmerendszerévé, a nemzet hivatástudatává alakulnak át. A magyar nemzet számára tehát létkérdés volt, hogy kivívja kulturális szuverenitását. Annál is inkább, mert a kulturális szuverenitás az, ami miatt legitim, működőképes és stabil egy rendszer egésze.⁵³⁸ Mindennek összefüggésében a kultúrát, mint nemzeti kontextust szükséges értelmezni, amelynek kialakításában az ideológiák helyett a körülmények nemzettudatot, sőt nemzeti hivatástudatot erősítő interpretációja, megélése játszik szerepet.

3.3.3. A közös jó a szabadság

Bő egy évtizeddel a rendszerváltoztatást követően, 2002-től megkezdődött a nemzet lelki és szellemi összhangjának, öntudatának helyreállítása. A nemzetegyesítés e folyamata a kormányzati pozícióról leköszönő, polgári-nemzeti erőt megtestesítő Fidesz pártközösséghez köthető, amely politikai szempontból időközben kétségtelenül készült a visszatérésére is. Rögtön 2002-ben országszerte polgári köröket hívott életre mint konzervatív tömegmozgalmat,

⁵³⁶ Min Lee, Chung: La pandémie marque la fin de l'hégémonie de l'Occident. *Le Figaro*. 2021. (link: <https://www.lefigaro.fr/international/chung-min-lee-la-pandemie-marque-la-fin-de-l-hegemonie-de-l-occident-20210101>.) Letöltés: 2021.szeptember 20.

⁵³⁷ El-Hassan Salim, Idris: Consciousness And Ideology: A Critique Of Lukács, Althusser And Poulantzas. *Dialectical Anthropology*. 11(1), 1986. 49–62. o.

⁵³⁸ Békés Márton: „Fordul a szél” – A korszaképítés esélye. Előadás: Újra együtt! – Transzit Közéleti Évadnyitó és Gondolatexpo. Tihany, 2021.08.28.

amelyek politikai aktivitásuk mellett közéleti-kulturális rendezvények szervezéséért feleltek. 2004-ben az ország több mint 300 pontján nemzeti petíciót indított *Munka, otthon, biztonság* címmel, amelyet egymillió választópolgár aláírásával kívánt megerősíteni a célból, hogy a tartós gyógyszerárcsökkentés mellett leállítsák a privatizációt, visszaállítsák a korábbi lakástámogatások rendszerét, támogassák a gazdákat, valamint gátat szabjanak az évi 5%-nál nagyobb mértékű energiaár-emelkedésnek. 2005-ben szövetségre lépett a kereszténydemokratákkal. 2006-ban népszavazást kezdeményezett a vizitdíj, a képzési hozzájárulás és a kórházi napidíj megszüntetése ügyében, amelyet végül 2008-ban sikerrel meg is nyert. A 2010-es országgyűlési választásokon a Fidesz–KDNP közös listán induló pártszövetség kétharmados győzelmet aratott, amely üzenetértékkel bírt. A választáson arról kellett dönteni, hogy ki mit tekint elfogadhatónak az elmúlt évtizedek eseményeiből, ki mit tart érdemesnek a folytatásra, sőt szükségesnek a folytatáshoz, és ezáltal, ki milyen jövőt képzel el Magyarországnak. A magyarok többsége ugyanazt gondolta a múlttal és a jövővel kapcsolatban is: az 1944-től kezdődő időszakból mindennel szakítani nemcsak lehet, de kell is. Magyarországon „forradalom történt a szavazófülkékben”⁵³⁹, amelynek következtében összeomlott a liberális mázzal bevont posztkommunista hatalmi konstrukció, egyidejűleg politikai síkra emelkedett, érvényt szereztek az akkor már nyolc éve zajló nemzetegyesítő munkának.

A Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata a nemzeti és népszuverenitás elvén alapszik, amelyet az Országgyűlés 2010. június 14-én fogadott el, kinyilvánítva, hogy Magyarország visszaszerezte önrendelkezésének jogát, s a Nemzeti Együttműködés Rendszere keretében egy új társadalmi szerződés kötött a magyar emberek között.⁵⁴⁰ Kiemelten fontos volt ez azért, mert az önmagát „következetes és kompromisszumok nélküli rendszerváltást”⁵⁴¹ hirdető liberális rendszerváltó párt, az SZDSZ három alkalommal kötött kormányzati szövetséget a kommunista baloldal utódpartjával, amely az azonos eszmei és kulturális gyökereiket tekintve 30 év távlatából nem is tűnik meglepő fordulatnak: összenőtt, ami mindig is összetartozott. Koalíciójuk oka ugyanis nem valamiféle politikai kényszerben keresendő, mivel a

⁵³⁹ Orbán Viktor ünnepi beszéde a Vörösmarty téren, Budapest, 2010. április 25. (link: https://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/forradalom_tortent_a_szavazofulkekben.) Letöltés: 2024. május 1.

⁵⁴⁰ Az Országgyűlés 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozata a Nemzeti Együttműködésről. (link: https://2010-2014.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf#!DocumentBrowse.) Letöltés: 2024. május 1.

⁵⁴¹ Fodor Gábor a XXI. Század Intézet Mozgásban: progresszív párt – az SZDSZ története című műsorában. 2023. június 6. (link: https://www.youtube.com/watch?v=KHWKnhLtA6o&ab_channel=XXI.Sz%C3%A1zadInt%C3%A9zet.) Letöltés: 2024. május 1.

szocialistáknak a szabaddemokraták nélkül is megvolt a kormányozhatósághoz szükséges többségük az Országgyűlésben, hanem abban a közeledésben, amelyet a két csoport már a 20. század második felében egymás, illetve a Nyugat irányába tanúsított, s amelyre Fukuyama már 1989-ben is úgy hivatkozott: a nyugati liberalizmus győzelme nem következhet be a szovjet elitek nélkül (III.2.1. fejezet). Így az SZDSZ a bérből és fizetésből élő munkások után a magyar szabadságharcosokat is magára hagyta, elárulta, helyette az elit pártjává vált, amely kritikátlan módon követte a Nyugat utasításait, s működött közre a szocialisták hatalom-átmentésében.⁵⁴² A Fidesz ezzel szemben ráébredt arra, hogy a nemzeti érdek képviselője az, amely elidegeníthetetlen része a modern magyar pártpolitika működésének (még a szovjet megszállás idején is a kommunista vezetők azt a narratívát hangoztatták, hogy ők képviselik a közérdeket). Ehhez pedig nem elegendő pártpolitika mentén értelmezni a politikát, helyette a Nyugathoz való viszony és annak értelmezése vált politikai törésvonalképző erővé a két tábor között. A Nemzeti Együttműködés Rendszere ezzel szemben a pártpolitikán felülemelkedve jobbra és balra is egyaránt a szélsőségekig kinyúlt, hogy minden magyar képviselőt – hangsúlyosan beleértve a határon túli magyar nemzeti kisebbségek tagjait is – magára vállalja.⁵⁴³ A hivatalos „alapító évek” alatt és azt követően (2010–2012) a munka a pénzügyi rekonstrukció és a gazdasági stabilitás megteremtésére irányult. Erre azért volt szükség, mert a rendszerváltoztatás idején Magyarország volt a legsúlyosabb helyzetben a szocialista blokkon belül, ahol regionális viszonylatban a legmagasabb volt az egy főre eső adósságállomány; a szocialista-szabaddemokrata pártok kormányzása alatt (2002–2010) pedig kis híján megduplázódott az államadósság mértéke (55%-ról 80%-ra ugrott), a munkanélküliségi ráta 12%-ra emelkedett és az ország gazdaságilag a csőd szélére került, így 2008-ban 25 milliárd dollár hitel felvételére volt szükség a Nemzeti Valutaalaptól (IMF) annak érdekében, hogy a vízfelszínen maradassunk. Ezen kívül Magyarország geopolitikai jelentősége olyan mértékben csökkent, amelyet történelmében korábban soha nem tapasztalhatott. A 2010-es kormányváltást követően a második Orbán-kormány azonban letért a Nyugat által előírt útról azért, hogy az ország a saját politikai és gazdasági érdekeit valósíthassa meg: az IMF-hitelt idő előtt, 2013-ban visszafizette, nagy mértékben csökkentette az államadósságot és az államháztartási hiányt, valamint rekordalacsony szintre vitte a munkanélküliségi rátát, sőt a munkahelyteremtő beruházások és különféle foglalkozáspolitikai eszközök révén olyan mértékben sikerült integrálnia a munkaerőpiaci szempontból hátrányos helyzetű csoportokat is (mint például a romák, a

⁵⁴² Sokatmondó, hogy 1990-ben az SZDSZ még a szavazatok több mint ötödét kapta, 1998-tól azonban tartósan 10% alatt maradt a támogatottsága, 2010-ben pedig kiesett a parlamentből.

⁵⁴³ Schmidt, *Országból hazát: Harminc éve szabadon*. 9. o.

megváltozott munkaképességű személyek vagy a fiatalok), hogy a foglalkoztatottsági arány uniós viszonylatban kétszer olyan gyorsan növekedett, mint az EU-s átlag.⁵⁴⁴ A gazdaság talpra állítását célzó „unortodox gazdaságpolitika” legfőbb jelentősége abban nyilvánul meg, hogy a saját gazdasági felhajtóerővel rendelkező országok képesek a belföldi és a külföldi szempontok egészséges kiegyensúlyozása által a világpolitikán- és gazdaságon belül úgy helyezkedni, hogy mérsékelik a kitétség mértékét, egyúttal erősítik az érdekérvényesítő pozíciójukat – vagyis képes volt garantálni, hogy a nemzetegyesítés révén megteremtett társadalmi stabilitás szuverenitást nyerhessen.

Parlamentáris demokráciákban a hatalom számára ugyanakkor a legitimitás elvei nélkülözhetetlenek. Egyetlen politikai erő vagy rendszer sem élvezi a társadalom teljes és kifogyhatatlan bizalmát, ellenben az emberek nap mint nap mérlegre teszik annak legitimitását, így a politikai hatalom megszerzéséhez és megtartásához rendszeresen demonstrálni kell, hogy megfelelő társadalmi támogatással rendelkezik az adott politikai erő.⁵⁴⁵ A 2022-es országgyűlési választásokon a Fidesz–KDNP pártszövetség zsinórban a negyedik győzelmét (2010, 2014, 2018, 2022) aratta, amely során kétharmados parlamenti többség sorakozott fel mögötte. Ezen megerősítő választási eredmények egyfelől legitimálták a Nemzeti Együttműködés Rendszerében 2010 óta sorra hozott döntéseket, másfelől alátámasztották, hogy az 1998–2002 közötti polgári kormányzás egykor rossz előfeltételezésekkel indult neki a ciklusának, amelynek a tanulsága, hogy nem elegendő jól kormányozni. Sőt, a kormányzás nem kerekedhet felül a politikán: totális politikára van szükség, amelynek gyakorlata áthatja az emberek életének minden egyes területét, beleértve a politikai, gazdasági és kulturális szférát is. Az azóta eltelt idő alatt az egyre szélesebbé és egységesebbé váló nemzeti jobboldal, illetve az egyre töredezettebbé váló baloldal gyakran egymással is versengő szereplői más-más dimenzióban cselekedtek. Míg az előbbi a nemzeti gondolatot szavazatszerzés szempontjából maximalizáló erővé tette és a társadalom széles rétegeit felölelő rendszert épített fel, addig az utóbbi „megrendelői” és „informális szövetségeseinek” természete okán is az utasítások szervilis teljesítésére, illetve a közvélemény-formálásra helyezte a hangsúlyt nemzetképiselet és politikacsínálás helyett. Súlyosbító tényező továbbá, hogy érdemi mondanivaló, cselekvési potenciál és identitásalap nélkül, parlamenti munka és érdekképiselet helyett idővel a protest-politika maradt az egyedüli eszközük. Bizonyos társadalmi csoportok politikai, gazdasági

⁵⁴⁴ Halkó Petra: Magyarország ismét példát mutat – ezúttal a szociális Európa megteremtésében. *Origo*. 2021. május 20. (link: <https://www.origo.hu/nagyvilag/2021/05/magyarorszag-ismet-peldat-mutat-ezuttal-a-szocialis-europa-megteremteseben>.) Letöltés: 2024. február 3.

⁵⁴⁵ Ferrero, Guglielmo: *A hatalom*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2001.

és/vagy társadalmi, vélt vagy valós elégedetlenségének látszólagos felkarolásával igyekeznek igazolni politikai létjogosultságukat (KATA-tüntetés, pedagógustüntetések, akkumulátorgyárak elleni tiltakozások). Látszattervékenységet folytatnak és elégedetlenkedési akciókat igyekeznek kormányellenes demonstrációvá szélesíteni, ám a botránypolitizálás ez idáig kontraproduktív maradt a részükről.⁵⁴⁶ Annál is inkább, mert mára Magyarországon a politika nem egyszerűsíthető le „technikai kérdésekre”, sőt pártok-pártszövetségek leváltásához nem elegendő a vélt vagy valós társadalmi elégedetlenség, akár országos visszhangot kiváltó ügyek célirányos kihasználása sem. Szükséges azonban a fennálló rend érdembeli kihívása, ellenlegitimációja, a lehetséges változás hiteles ígérete és annak hiteles megfogalmazása, hogy mi fog történni a változás után. Csurka István 1996-ban mindezt úgy fogalmazta meg, hogy „*az a rendszer, az a személy, az a párt vagy pártszövetség, amely, illetve aki uralmon van, csak akkor maradhat továbbra is ott, ha nincs vele szemben érvényes ellenajánlat.*”⁵⁴⁷

A Fidesz totális politikája a Nemzeti Együttműködés Rendszere mint társadalmi szerződés a magyar emberekkel – nem az uralmi rendszerrel és nem az elittel, hanem a magyar emberekkel a közösség, a nemzet érdekében. Eszközeit és sémáit alkalmazva a párt egy olyan ajánlatot fogalmazott meg, amely a külső társadalomátalakító kísérletekre adott egyetlen alternatíva nélküli, érvényes ellenajánlat: a Fidesz a nemzetet tette meg az időtlen politikai ajánlatává. Mivel a legitimitásának táptalajaként és a szavazatmaximalizáló erejeként is szolgál, ezzel egyúttal sikeresen sarokba szorította politikai ellenfeleit is, amelyek ezáltal képtelenek érvényes és legitim politikai ellenajánlat tételére, lévén automatikusan a rendszeren belülré „szorultak”. Következésképpen valójában ellenrendszer-alternatíva állítására lenne szükségük, amely magában foglalná azt, hogy részükről nyíltan nemzetén kívüli, akár nemzetellenes ajánlattételről lenne szó. A rendszer-alternatíva állításának koncepciója azonban az ellenzék részéről – még külső támogatással is – többször elbukott. Csizmadia Ervin és szerzőtársai rámutatnak, hogy mindez nemcsak abból adódik, hogy az ellenzéki csoportok a rendszeren belülré „szorultak” és nem képesek meghaladni a politikai *status quot*, hanem abból, hogy nem képesek elengedni a 2010 előtti restaurációs törekvéseiket, sőt újra értelmezni az 1989-1990-es nyugati liberális paradigmát, azaz Fukuyama gondolatmenetét a történelem végéről.⁵⁴⁸ Nem véletlenül megfigyelhető jelenség a balliberális térfélen, hogy a pártok a politikai haszon maximalizálása céljából a kívülről irányított nem-kormányzati szervezetekkel és a külföldről

⁵⁴⁶ Halkó Petra – Nagy Ervin: Politikai depresszióban a baloldal. *XXI. Század Intézet*, 2023. május 23. (link: <https://www.xxisazadintezet.hu/politikai-depresszioban-a-baloldal/>.) Letöltés: 2024. március 2.

⁵⁴⁷ Csurka, *Nemzeti összefogás*. 7. o.

⁵⁴⁸ Csizmadia Ervin, et al.: *Kormányzásra várva. A magyar ellenzék nemzetközi és történelmi összehasonlításban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024.

finanszírozott médiaorgánumokkal szimbiózisban igyekeznek nyomást gyakorolni a nemzeti kormányra, miközben a demokratikus felhatalmazás nélküli politikai aktorok ezzel részben átvállalják a pártok szerepét is. Mára a balliberális térfél politikai színterét nem a pártok, hanem ezen szereplők alakítják, a politikai napirend mellett sokszor az ő diktátumaik az iránymutatóak. Következésképpen a jobboldalon kialakult nemzeti blokkal⁵⁴⁹ szemben külső erők sorakoznak fel, amelyben maguknak a külföldről támogatott balliberális pártok szerepe egyre kisebb.⁵⁵⁰ Mindez megfeleltethető annak a történetpolitikában megjelenő metanarratívának, amely összekapcsolja a népszuverenitást és a nemzeti szuverenitást, majd szembeállítja a progresszív programmal, amely a nemzeti önrendelkezést folytonosan alárendeli a kívülről támogatott „haladásnak”. A szándék egyértelmű: ezek a külső erők, a kiszervezett agitátorokon keresztül, az Alinsky-stratégia⁵⁵¹ változatos taktikáit és univerzális forgatókönyveit⁵⁵² alkalmazva folyamatosan arra törekszenek, hogy a nemzet szuverenitásának csorbításán keresztül destabilizálják az országot, vagy pedig a stabilitás megtörésével aláássák a nemzeti szuverenitást. Egy kifelé független, belül önrendelkező ország sorsát alapvetően két meghatározó tényező befolyásolja: a stabilitás és a szuverenitás. Ezek az elemek szorosan összefüggenek egymással, mivel csak egy stabil állam képes teljes szuverenitást gyakorolni, és fordítva, csak egy valóban szuverén ország élvezheti a stabilitás minden előnyét.⁵⁵³

Az indíték ennél még árnyaltabb. Jelenkori dilemmáink mind szabadsággyökérzetű kérdések: nem az az elsődleges súrlódási pont, hogy hány illegális bevándorlót fogad be Magyarország, hogy ki és mikor világosítja fel szexuális témákban a kiskorú gyermekeket, hogy háborúra lépünk-e vagy sem – hanem az, hogy ki hozza meg ezeket a döntéseket. Vagyis, hogy milyen az (uralkodó) elit és a nép közötti viszony, pontosabban, hogy mi az embereknek, a népnek, a nemzetnek a szerepe a politikában. A 2015-ös migrációs krízis, majd az azt követő válsághullámok (koronavírus-járvány, energiaválság, háborús helyzet) úttörő kezelésével egyrészt lelepleződött a külföldi indirekt befolyásszerzés- és gyakorlás mechanizmusa; de ami ennél is fontosabb, hogy bebizonyosodott, hogy Magyarország a belső társadalmi konszolidációt követően kellőképpen stabillá vált ahhoz, hogy érvényesítse megszerzett szabadságát a nemzetközi szintéren is. Másképpen kifejezve ma Magyarország szabadon

⁵⁴⁹ Békés Márton: *Nemzeti blokk – A Nemzeti Együttműködés Rendszere*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2022.

⁵⁵⁰ Halkó – Nagy, *Politikai depresszióban a baloldal*.

⁵⁵¹ Alinsky, Saul: *A civil szervezkedés ábécéje*. ford. Doubravszky Sándor, Bagolyvár, Budapest, 1999.

⁵⁵² Bővebben: Kosztur András: „Színes forradalmak” kézikönyvei. *Kommentár folyóirat*. (4), 2021. 130–135. o.

⁵⁵³ Békés Márton: Tájékozás előtt – 2. rész. *XXI. Század Intézet*, 2024. március 12. (link: <https://www.xxizazadintezet.hu/bekes-marton-tajkep-csata-elott-2-resz/>) Letöltés: 2024. április 4.

külpolitizálhat, dacolva az egyenlőbbek elképzeléseivel anélkül, hogy sérülne politikai modelljének bármely alapvonása, mint például elvek, legitimitáció vagy működésmód. Ebből fakadnak napjaink konfliktusai. A nyílt társadalom eszményének képviselőjében, Soros Györgyben hasonló kérdések merülhetnek fel Magyarország kapcsán, mint amikor George W. Bush amerikai elnököt újraválasztották: „*Bush elnököt vitathatatlan többséggel választották újra. [...] Többé már nem vádolhattam a Bush-kormányzatot, hiszen az amerikai választópolgárok aláírták a politikáját. Fel kellett tehát tennem a kérdést: Mi a baj Amerikával? Mi a baj velünk?*”⁵⁵⁴ Szembetűnő az ideológiai magabiztosság. Mind a keleti, mind a nyugati társadalomátalakító kísérleteknek közös vonása volt, hogy ha valaki elégedetlen volt az eredménnyel, akkor azt állították, hogy az nem a rendszer hibája, hanem azé, akinek nem tetszik. Magyarországon a nemzetegyesítés úgy tudott végbe menni, hogy az azonos súlycsoportot képvisel a keleti szovjet kommunista és a nyugati liberális nyílt társadalomátalakító kísérletekkel. A Nemzeti Együttműködés Rendszere mint társadalmi szerződés társadalmi struktúrákat érint, így provokatív módon értelmezhető egyfajta társadalomátalakító kísérletként. Ugyanakkor a Nemzeti Együttműködés Rendszere mint társadalomátalakító kísérlet nem forradalom útján egy állampárt és nem (csupán) kereskedelmi-kulturális csatornákon keresztül egy elit érdekeinek kielégítésére irányul, hanem az emberek szolgálatára, akiket egy társadalmi szerződés keretében nemzetben egyesít. Miután politikai értelemben ez egyet jelentett azzal, hogy rendszeren belülre „szorult” a belső ellenzék, Magyarország szembe került a nem érvényes, nem legitim, ámbar azonos súlycsoportba tartozó kívülről érkező ellenajánlattal, amely éppen a nemzet bomlasztását célozza: a globális nyílt társadalom eszményével. Tehát amíg a külső társadalomátalakító kísérletek nemzetpusztítás révén társadalmat építenek – a maga klasszikus értelmében is, miszerint a társadalom az emberek közötti viszonyok összessége, amelyet az anyagi javak termelésének meghatározott módja és meghatározott közösségi viszonyok jellemeznek a történelmi fejlődés valamely fokán⁵⁵⁵ –, addig a Nemzeti Együttműködés Rendszere társadalomátalakítás révén nemzetet épít. Éppen ezért a Nemzeti Együttműködés Rendszere a modern magyar politikatörténet politikai, gazdasági és társadalmi folyamának legmeghatározóbb eseménye. Az, hogy a legsikeresebb-e, attól függ, hogy a nemzet legitim felhatalmazása mint politikai tőke végül fel

⁵⁵⁴ Soros, *A gyarlóság kora*. 123. o.

⁵⁵⁵ Bárczi Géza – Országh László: *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (link: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/tarsadalom-4E13E/?list=eyJmaWx0ZXJzJjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZxhpa29ub2tfMUJFOEliXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0XHUwMGUxcnNhZGFsb20ifQ.>) Letöltés: 2024. április 4.

tudja-e venni a versenyt a globalista elit pénzügyi tőkéjével és nem ritkán erőszakot is alkalmazó nyomásgyakorlásával szemben.

EREDMÉNYEK

*„Felírlak én
S ez egy szó erejével
Kezdek el újra élni
Hogy rád ismerjek s neveden
Szólítsalak
Szabadság”
(Illyés Gyula)⁵⁵⁶*

A disszertáció egy új stratégiai-vizsgálódási horizont kijelölésére vállalkozott a magyar politikatörténet területén, amelynek alapvető koncepciója, hogy a nemzetállam mint olyan, nem egy halott struktúra, sőt a túlélés záloga. A szabadságot ugyanis nem a nemzetközi ideológiák, hanem a nemzeti önrendelkezés garantálhatja. Csakhogy míg a múltban más nemzetek sikerrel törekedtek arra, hogy hazánkat különféle társadalomátalakító kísérletek terepeként használják és Magyarországon artikulálják saját érdekeiket a nemzeti szabadságunk ellenében, addig ma különféle transznacionális aktorokkal szemben kell megvédenünk a magyarok szabadságát. E nemzetközi kísérletek és szabadságküzdelmek bemutatása három felvonáson keresztül történik: a szabadsághiányos állapot, egy szabad világ illúziója, végül a szabadságkorlátozások kora.

A szovjet érdekszférában eltöltött idő alatt a magyar nemzet – más közép- és kelet-európai térségben lévő nemzethez hasonlóan – szabadsághiányos állapotban hibernálódott. Magyarországon ekkor gyakorlatilag nem létezett szabadság, mivel mindennemű intézkedés a kommunista hatalom érdekeit és propagandaszükségeit, valamint a marxista-leninista doktrínákon alapuló ideológiai törekvéseit szolgálta: a cél egy általuk tökéletesnek vélt, osztály nélküli, kommunista társadalom megteremtése volt. Ennek gyakorlati megnyilvánulásai közé tartozott a politikai és intézményi szerkezetváltás, amelyet a közigazgatási reformkonceptió részeként, hamisan, a nép nevében, de a nép nélkül hajtottak végre, „demokratikus” elvekre hivatkozva. A közigazgatási apparátus különféle rendőri, igazságszolgáltatásbéli és adminisztratív eszközök által levezényelt metamorfózisa drámai módon megváltoztatta az ország irányítását, politikai és gazdasági elitjének összetételét. Továbbá az úgynevezett szalámi-politika világosan jelezte, hogy a politikai ellenfelekkel való leszámolással és a polgári viszonyok közel fél évszázados felszámolásával egy, a törvényeket

⁵⁵⁶ Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* című vers. (link: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01961/illyes01961.html>.) Letöltés: 2024. május 28.

figyelmen kívül hagyó, totális hatalom, párthegeónia épült ki, amely egy párt, egy vezér, egy út és egy cél irányába vezette az országot. A gazdasági tervezés és irányítás szerves része volt az 1945. évi földügy, amely a földelkobzástól a kollektivizálásig terjedő folyamatot foglalta magában. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, vagyis a földbirtok magántulajdonának államosítása és a tulajdon „proletárállamnak” való átruházása a szocialista forradalom egyik legfontosabb vívmányaként és az állampárt hatalombirtoklásának egyik fő eszközeként jelent meg. Ezt a fejlesztési projektet különféle fedőkifejezésekkel illették, amelyek eltorzították a valóságot és megteremtették a társadalmi egyenlőséget szolgáló, „demokratikus földreform” politikai mítoszákat. A „földreform” címszava alatt azonban valójában radikális állami beavatkozást hajtottak végre, amely megrázó módon zajlott le, nagy társadalmi tömegeket érintett és hosszú távú strukturális hatást fejtett ki, miközben a rendszer a maga módján kitermelte saját gárdáját. A kialakuló pártállami rendszer mindent megtett azért, hogy a saját elképzeléseinek megfelelő magyar társadalmat és Magyarországot alakítson ki a társadalmi kontroll és propaganda révén. Ennek érdekében a sajtó működésének strukturális átalakításával, azaz szervezeti, személyzeti és szellemi változtatásokkal monopolhelyzetet teremtettek a kommunikáció terén, amely az újságírók „bedarálásával” és pártkatonák toborzásával, valamint ideológiai kiképzésével és igazodásával járt együtt. A marxista politikai propagandagépezet felelt a hihető keretelésre alkalmas új beszéd megalkotásáért, a „progresszív” ideológia tudatipari terjesztéséért, valamint annak társadalmi gyakorlatban való érvényesítéséért. Végezetül a megfélemlítés és az erőteljes cenzúra módszereivel a társadalom és a hatalom között a rendszer fennállását szolgáló kényszerű „kiegyezés” született, amely megteremtette a hallgatás kultúráját.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc a legjelentősebb szovjetellenes megmozdulásként töréspontot jelentett. A szovjet befolyás gyengülésével egyre nagyobb teret nyertek a beszivárgó nyugati értékek és politikai modellek, amelyek egy osztályuralom nélküli, nyílt társadalom megteremtése céljából a *soft power* eszközeivel hatottak: az értelmiségen és a civil szervezeteken, a médián és a vállalatokon, valamint a popkultúrán keresztül hajtottak végre politikai, gazdasági és társadalmi szerkezetváltást, így érvényesítve a nyugati liberális gondolkodást és érdekeket, egyidejűleg megteremtve egy szabad világ illúzióját. Az 1980-as évektől kezdve a civil társadalom egyre nagyobb szerepet játszott a nyílt társadalom eszméjének terjesztésében és a rendszerváltoztatás előmozdításában. A rendszerváltoztatás éveire számos értelmiségi, akik kiterjedt nyugati kapcsolati hálózattal, de legfőképpen „lekötelezettséggel” rendelkeztek, politikailag elköteleződtek és bekapcsolódtak a hatalom

központjába, így az indirekt politikai hatalomgyakorlás letéteményeseivé váltak. Mindez a gyakorlatban azt jelentette, hogy nem a magyar társadalom érdekképviselőiben jártak el. Ennek fejleményeként az értelmiség egy moralizáló elitte kezdett átalakulni, amely új, szekuláris hangot képviselt, s felváltotta ezzel a korábban uralkodó „klérust”: vagyis az értelmiségi miliő előkészítette a politikai szerkezetváltást. Az 1980-as évekre a szocialista rendszer válsága és a gazdasági reformok következtében Magyarországon is megkezdődött a gazdasági liberalizáció, amely elősegítette a fogyasztói kultúra térnyerését. A korábbi korlátozások megszűnésével a fogyasztói javak elérhetősége jelentősen nőtt és a fogyasztás ösztönzése központi szerepet kapott, míg ezáltal a nyugati fogyasztói értékek és szokások széles körben elterjedtek Magyarországon. A magyar fogyasztók magatartása hamar alkalmazkodott ezekhez az új mintákhoz, amelyek meghatározó vonzerővel bírtak és az identitás fontos részévé váltak. Mindeközben egy gazdasági szerkezetváltás zajlott le, ugyanis a fogyasztói kultúra kibontakozásával az amerikai márkák és életstíluselemek, amelyek korábban csak álmokként léteztek, a rendszerváltoztatáshoz érve már kézzelfogható valósággá és a mindennapok részévé váltak, így 1989–1990-ben sokan az amerikai szellemiség és életstílus bővületében éltek. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy amint a nyugati termékek egyre elérhetőbbé váltak, a fogyasztási szokások kulturális értelemben is jelentősen megváltoztak: az új fogyasztási cikkek, a divat és a zene beáramlása felpezsdítette a kulturális életet, megváltoztatta a mindennapokat, továbbá hatással volt az emberek viselkedésére a munkahelyeken, párkapcsolatokban és a hadseregben egyaránt. Az igazi forradalmat tehát a viselkedésben, a kultúrában és az értékrendben bekövetkező változások jelentették, amely változások sokkal mélyrehatóbbak voltak, s egyfajta társadalmi szerkezetváltást idéztek elő. A nyugati értékek és életstílusok elfogadása és adaptálása felerősítette e társadalmi átalakulás iránti igényt, s mindez hozzájárult ahhoz, hogy a demokrácia és a piacgazdaság felülkerekedjen az államosításon és a tervgazdaságon, végül előkészítve és lendületet adva az 1980-as évek végén bekövetkező rendszerváltoztatásnak Magyarországon.

Az elmúlt évtizedekben a társadalmi, politikai és gazdasági életben olyan trendszerű változások mentek végbe, amelyek az elkerülhetetlen demográfiai folyamatok következményeivel, a politikai döntéshozatal kiszervezésével és a jelenleg fennálló gazdasági világrend teljes átírásával fenyegetnek; mindez által megnyitva előttünk a szabadságkorlátozások korának fejezetét. Világunk mindenekelőtt egy népesedési krízis küszöbén áll, amely abból a társadalmi problémából ered, hogy eltérő vallási és kulturális összetételű párhuzamos világok képezik a multikulturális társadalmakat, amelyek táptalajul

szolgálnak az állandósult etnikai feszültségeknek, így szétfeszítve a társadalom hagyományos berendezkedésének kereteit. A 21. században a politikai folyamatok alakításában technológiai cégek, civil szervezetek és az „univerzális értékek” elkötelezett híveiként filantrópok is részt vesznek, amelyek felhatalmazás nélkül kivéve az irányítást a valódi politikai szereplők és a szuverén nemzetállamok kezéből politikai válságokat idéznek elő. A világgazdaságban végbemenő trendek pedig hatványozott módon vezettek egy sokkszerű, válságos helyzet kialakulásához, amely rávilágított arra, hogy a határok nélküli globalizáció nem mindenre képes megoldásként szolgálni, ellenben a nemzetállamokba vetett bizalom megoldást nyújthat. Mindezzel habár megdőlni látszik Fukuyama liberális demokráciáról és a történelem végéről alkotott egyetemesnek vélt koncepciója, féltő, hogy a nyugati civilizáció ma élő képviselője válik az ő „utolsó emberévé”. A felszabadulást kereső Nyugat ugyanis a liberalizmus, a marxizmus és más nézetek révén csupán valláspótlékot képzett magának, s valójában egy hamis megváltást gondolt ki, amely a haladás eszméjét egy tökéletességbe burkolt világgépbe zárta. Csakhogy bebizonyosodott, hogy az emberek nem tudnak egy olyan világnézetet magukénak vallani, amelyben ténylegesen saját maguk lennének saját maguk erkölcsi mércéi, hanem az ürességgel szembesülve inkább belekapaszkodnak bármibe. Ez a jelenség azonban Európa elveszt(eg)ésének veszélyét hozta magával. Magyarország ezzel szemben külön úton jár a világban végbemenő folyamatokban mindannak ellenére, hogy egykor maga a magyarországi rendszerváltoztatás is fogságába esett annak, amit Nyugaton úgy fogalmaztak meg, hogy „a történelem véget ért”. Az 1989–90-es rendszerváltoztatás idején olyan éles volt a különbség a két nemzetközi ideológia között, hogy egy szilárd antikommunista álláspont képviselője szinte elkerülhetetlenül a nyugati liberális eszmék erősítésével járt együtt. Ez azért történhetett, mert a szovjet megszállás alatt Magyarország nem csak a szovjet kommunista ideológia uralma alá került, hanem egy radikális társadalmi átalakítás kísérletének is alávetették. Ez a folyamat mélystrukturális töréseket okozott a magyar nemzetben, amelyre a nyugati liberális ideológia könnyedén rátelepedhetett: a létrejött önálló politikai alternatíva nélküli társadalmi rend vegytiszta terepnek bizonyult arra, hogy egy újabb társadalomátalakító kísérletet hajtsanak végre a magyar nemzet töredezett résein beszivároghatva. Más szóval a magyarok 35 évvel ezelőtt visszaszerezték a nemzeti szabadságukat, azonban nem volt egy egységes magyar nemzet, amely a szabadság letéteményeseként érvényesíthette volna azt. A rendszerváltoztatás utáni zavaros évtizedekben 2002 jelentette a fordulópontot, amikor is a szabadságra épülő korszellemet felváltotta a közösség-elvűség, amely a nemzeti közösségek fontosságát hangsúlyozta a laza kötelékben álló egyének tömegének társadalmával szemben. Többek között a polgári körök életre hívása, a nemzeti petíció indítása és a népszavazás kezdeményezése révén

megkezdődött a nemzeti öntudat helyreállítása, amely végül 2010-ben a Nemzeti Együtműködés Rendszerében politikai formát öltött. A Nemzeti Együtműködés Rendszere mint társadalmi szerződés társadalmi struktúrákat érint, így provokatív módon értelmezhető egyfajta társadalomátalakító kísérletként, ugyanakkor míg a nemzetközi ideológiák nemzetpusztítás révén társadalmat építenek, addig a Nemzeti Együtműködés Rendszere társadalomátalakítás révén nemzetet épít. Ez a rendszer tehát nem csupán a magyar társadalom hardverét, a nemzetépítés alapját képezi, hanem garantálja azt is, hogy a megteremtett társadalmi stabilitás szuverenitást nyerjen nemzetközi viszonylatban.

Magyarország történelme során hol Keletről, hol Nyugatról vált újra és újra kísérleti tereppé, ahol nemzetközi ideológiák, politikai és pénzügyi érdekek által vezérelt társadalomátalakítási kísérleteket hajtottak végre. A Nemzeti Együtműködés Rendszere azonban lehetőséget teremtett arra, hogy Magyarország valóban éljen azzal a szabadsággal, amelyet 35 évvel ezelőtt visszaszerzett, majd az elmúlt három és fél évtizedben érvényre juttatott. Ez okból kifolyólag a Nemzeti Együtműködés Rendszere a modern magyar politikatörténet politikai, gazdasági és társadalmi folyamának legmeghatározóbb eseményének tekinthető.

ZÁRSZÓ

„Bátran vigyázom. Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.”

(Berzsenyi Dániel)⁵⁵⁷

Úgy tűnik, hogy bár a polgári berendezkedésű, magabíró és szabad Magyarország gondolata már közel 200 éves, a gyakorlati megvalósulása a magyarság története során messze elmaradt az kívánalmaktól. Különösen az elmúlt 100 évben, amikor Magyarország folyamatosan nemzetközi ideológiák által irányított külső társadalomátalakító kísérletek nyomása alatt állt.

Bár a társadalom átalakításának eszközeit elsősorban antiliberális vagy diktatórikus államhatalmak alkalmazták, nem szabad elfelejteni, hogy ezek rendszereit és terveit valójában értelmiségiek dolgozták ki. Az értelmiségiek nem individualisták vagy nonkonformisták; sokkal inkább meghatározott magatartási mintákat követnek. Ez teszi őket csoportjukban különösen veszélyessé, mivel szellemi rugalmatlanságuk olyan légkört teremt, amely önmagában is irracionális és destruktív cselekvésre ösztönöz.⁵⁵⁸ Közben utópisztikus módon a földi paradicsom, a tökéletes társadalom újrateremtésének ígéretével kecsegtetnek: „*A legkomolyabb nehézség az, hogy miként lehet a kísérlet próbájának alávetni.*”⁵⁵⁹ Magyarország hol Keletről, hol Nyugatról vált ismételten *pilot projectté*, egy kísérleti tereppé, ahol ezen politikai és pénzügyi érdekek által vezérelt társadalomátalakítások eszközeit és módszereit letesztelhetnék.

Éppen emiatt a Nemzeti Együttműködés Rendszere a modern magyar politikatörténet politikai, gazdasági és társadalmi folyamának legmeghatározóbb eseménye, mivel megteremtette a lehetőséget arra, hogy Magyarország éljen a 35 évvel ezelőtt megszerzett, majd a 35 év alatt érvényre juttatott szabadságával. A kérdés végső soron az, hogy a magyarok elég bátrak lesznek-e ahhoz, hogy ténylegesen éljenek a szabadságukkal.

Az igazság sosem siet. De a legnagyobb bátorság a türelem.

⁵⁵⁷ Berzsenyi Dániel: *A magyarokhoz* című vers. (link: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Verstar-verstar-otven-kolto-osszes-verse-2/berzsenyi-daniel-622D/a-magyarokhoz-6441/>.) Letöltés: 2024. augusztus 2.

⁵⁵⁸ Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002.

⁵⁵⁹ Soros: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 174. o.

BIBLIOGRÁFIA**Könyvek**

- Alinsky, Saul: *A civil szervezkedés ábécéje*. ford. Doubravszky Sándor, Bagolyvár, Budapest, 1999.
- Bajomi Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest, Akadémia Kiadó, 2005.
- Bak János, et al.: *A „Jelcin-dosszié” – Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Századvég Kiadó, Budapest, 1993
- Balázs Béla: *Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945–1946*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1961.
- Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája, 1945–1950*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.
- Barston, Ronald P.: *Modern Diplomacy*. Routledge, London, 2014.
- Batsaikhan, Uuriintuya – Darvas Zsolt – Raposo, Inês Gonçalves: *People on the move: migration and mobility in the European Union*. Bruegel, Brüsszel, 2018.
- Békés Márton: Előszó. In: Békés Márton (szerk.): *Szabadság/Harcosok: Hidegháborús írások*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2015.
- Békés Márton: *Kulturális hadviselés: A kulturális hatalom elmélete és gyakorlata*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2020.
- Békés Márton: *Nemzeti blokk – A Nemzeti Együttműködés Rendszere*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2022.
- Béládi László: *Mit kezdünk vele? Továbbélő történelmünk: A „Kádárizmus”*. XX. Század Intézet, Budapest, 2007.
- Beliznay Kinga – Horváth Attila – Zlinszky János: A magyar magánjog története. In: Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997.
- Bencsik Péter: *Reform vagy forradalom? – A szocializmus útkeresése az ötvenes évek közepén Kelet-Közép-Európában*. Kronosz Könyvkiadó, Budapest, 2023.
- Berecz János: Kádár János újabb próbatétele: 1968. Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.

- Bernstein, Eduard: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. J.H.W. Dietz Nachfolg. (GmbH), Stuttgart, 1899.
- Bernstein, Eduard: *Evolutionary Socialism*. Schocken Books, New York City, 1961.
- Bluntschli, Johann Caspar: *The Theory of the State*. Batoche Books, Kitchener, 2000.
- Braudel, Fernand: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I-III*. Akadémiai Kiadó–Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
- Braudel, Fernand: A történelem és társadalomtudományok: A hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales: A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2007.
- Bricker, Darrell – Ibbitson, John: *Empty Planet: The Shock of Global Population Decline*. Penguin Random House LLC., New York, 2019.
- Brzezinski, Zbigniew: *A nagy sakktábla: Amerika világelsősége és geopolitikai feladatai*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2017.
- Bush, George – Scowcroft, Brent: *Átalakított világ*. Antall József Tudásközpont, Budapest, 2014.
- Cammaerts, Émile: *The Laughing Prophet: The Seven Virtues and G. K. Chesterton*, Methuen & Company Limited, Mitchigen, 1937.
- Chua, Amy: *Political Tribes: Group Instinct and the Fate of Nations*. Penguin Press, New York, 2018.
- Coudenhove-Kalergi, Richard Nicolaus: *Pan-Europe*. Alfred Knopf, New York, 1926.
- Courtois, Stéphane, et al.: *A kommunizmus fekete könyve*. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2000.
(link: <http://scripta.c3.hu/nagyvilag/99/0506/12court.htm>.) Letöltés: 2024. március 15.
- Csatári Bence: *A Tájékoztatási Hivatal története Szirmai István elnöksége alatt (1956–1957)*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2015. 21. o.
- Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitikai és cenzúra 1956–1963*. Osiris, Budapest, 1999.
- Csizmadia Andor: A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. In: Babics András, et al. (szerk.): *Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944–1960.: Felszabadulásunk emlékére*. MJ. Város Tanácsa VB. Művelődésügyi Osztály, Pécs, 1961.

- Csizmadia Ervin, et al.: *Kormányzásra várva. A magyar ellenzék nemzetközi és történeti összehasonlításban*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2024.
- Csizmadia Norbert: *Geopillanat: A 21. század megismerésének térképe*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- Csurka István: *Nemzeti összefogás*. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 1996.
- Demeter M. Attila: *Korunk politikai filozófiája*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2018.
- Demeter Szilárd: *A valahol szabadsága: Rendhagyó hazaszótár*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2023.
- Deneen, Patrick: *A liberalizmus kudarca*. Budapest, Libri Kiadó, 2019.
- Eibl-Eibesfeldt, Irenäus: *Human Ethology*. Routledge, New York, 2017.
- Esterházy Péter: *A szavak csodálatos életéből*. Magvető Kft., Budapest, 2023.
- Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I*. Magvető Kiadó, Budapest, 1991.
- Fekete Rajmund: *Az amerikai álm (vége): John F. Kennedy*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2023.
- Ferguson, Niall: *A tér és a torony – Hálózatok, hierarchiák és a harc a globális hataloméért*. Scolar Kiadó Kft., Budapest, 2021.
- Ferrero, Guglielmo: *A hatalom*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2001.
- Foucault, Paul-Michael: *A szavak és a dolgok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
- Foucault, Paul-Michel: *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.
- Földesi Margit: *A megszállók szabadsága*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2002.
- Freund, Sigmund: *Civilization and its Discontents*. Penguin Books, London, 2002.
- Fried, Johannes: *Hány nap még a világ? A modern tudomány születése: A mai természettudományok kialakulása a középkori apokaliptikus gondolkodásból*. Atlantisz, 2022.
- Friedman, George: *Vihar a csönd előtt*. MCC Press, Budapest, 2022.
- Fukuyama, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. Free Press, New York, 1992.

G. Fodor Gábor: *Orbán kontra Soros*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2024.

Gallé Gábor – Koditek Bernadett – Láng József – Szabó Zsuzsa: *A Gulág gödi rabjai*. Göd Város Önkormányzata, Göd. 2017.

Gecse Géza: *Orosz nagyhatalmi politika 1905–2021*. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2022.

Germuska Pál: Pusztulás és újrakezdés: Magyarország gazdasági helyzete 1945-ben. In: Horváth, Zsolt – Kiss, Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.

Gerő András: *Liberális látószög*. Habsburg Történelmi Intézet, Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2022.

Goldberg, Jonah: *Liberálfasizmus: A Baloldal Rejtett Története Mussonlinitől Napjainkig*. Budapest, XX. Század Intézet, 2012.

Hayek, Friedrich August von: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és az államtudomány vázlat*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1966.

Hollander, Paul: *Marx és a Korán: Válogatott tanulmányok*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2024.

Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.

Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja – Századvég Füzetek I.* Jászi Oszkár Örökösei, Budapest, 1989.

Jenkins, Roy: *Churchill II*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

- Johnson, Paul: *A modern kor: A huszadik század igazi arca*. XX. Század Intézet, Budapest, 2000.
- Johnson, Paul: *Értelmiségiek*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002.
- Judt, Tony: *A háború után – Európa története 1945 óta*. Európa Kiadó, Budapest, 2007.
- Juhász Gyula – Szuhay-Havas Ervin – Róna Judit: *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978.
- Juhász-Pintér Pál: Az 1947-es „kékcédulás” választások. In: Házi Balázs, et al. (szerk.): *„Ma demokráciát, holnap szocializmust”: A diktatúra kiépülése és működése 1944–1956*. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum, Budapest, 2022.
- Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1998.
- Katsky, Karl: *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert*. Dietz, Stuttgart, 1912.
- Kaufmann, Eric: *Whiteshift: Populism, Immigration, and the Future of White Majorities*. Abrams Press, New York, 2019.
- Kávássy János Előd: Tükrök és trükkök – Adalékok Kádár János magyar modelljének amerikai megítéléséhez. In: Andreides, Gábor – M. Madarász, Anita – Soós, Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2018.
- Kertész Imre: *A néző (Feljegyzések 1991 – 2001)*. Magvető Kiadó, Budapest, 2016.
- Kimball, Roger: *Tenured Radicals. How Politics Has Corrupted Our Higher Education*. Ivan R. Dee, Chicago, 1990.
- Kiss Csaba: *Forradalom és történelem: Tocqueville kontra Marx*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2018.
- Kissinger, Henry: *World Order*. The Penguin Press, New York, 2014.
- Koch, Stephen: *Kettős szerepben: Az értelmiség elcsábítása*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2014.
- Koestler, Arthur: *The Age of Longing*. Collins, London, 1951.

- Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.
- Kornis Gyula: *A kultúra válsága*. Franklin-Társulat, Budapest, 1934.
- Központi Statisztikai Hivatal: *Statisztikai Évkönyv*. 1957.
- L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes” megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*. Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.
- Laar, Mart: *Vissza a jövőbe: Húsz év szabadság Közép-Európában*. XX. Század Intézet, Budapest, 2010.
- Lanoszka, Alexander: *Atomic Assurance: The Alliance Politics of Nuclear Proliferation*. Cornell University Press, Ithaca, 2018.
- Lefort, Claude: *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. Polity Press, Cambridge, 1986.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Állam és forradalom*. Magyar Helikon, Budapest, 1971.
- Lenin, Vlagyimir Iljics: *Mi a teendő? Mozgalmunk égető kérdései*. Szikra Kiadó, Budapest, 1948.
- Losonczy Ágnes: *Sorsba fordult történelem*. Holnap Kiadó, Budapest, 2005.
- Lukacs, John: *A huszadik század rövid története*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2021.
- Lutz, Wolfgang – Butz, William P.– K.C., Samir: *Executive Summary: World Population & Human capital in the Twenty-first century*. Oxford University Press, Oxford 2014.
- M. Kiss Sándor: Elitcsere a változások idején. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.
- Majumdar, Margaret A.: National Consciousness: History and Culture. Majumdar In: Majumdar, Margaret A. (szerk.): *Postcoloniality: The French Dimension*. Berghahn Books, New York, 2007.
- Marcuse, Herbert: *An Essay on Liberation*. Beacon Press, Boston, 1969.
- Markó György – Schmidt Mária (szerk.): *Európai testvérháború*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014.
- Mart, Laar: *Vissza a jövőbe: Húsz év szabadság Közép-Európában*. XX. Század Intézet, Budapest, 2010.

- Martonyi János: *Diplomácia lexion – A nemzetközi kapcsolatok kézikönyve*. Éghajlat, Budapest, 2018.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: *A Kommunista Kiáltvány*. Kossuth Könyvkiadó és Magyar Helikon Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Selected Correspondence*. Foreign Languages Publishing House, New York, 1950.
- Marx, Károly – Engels, Frigyes – Lenin, Vlagyimir Iljics: *A sajtóról*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974.
- Matolcsy György: *Amerikai birodalom: A jövő forgatókönyvei*. PAGEO, Budapest, 2015.
- Miguel, de Unamuno: *A tragikus életérzés*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- Molnár Tamás: *Liberális hegemonia*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- Molnár Tamás: *Utópia: örök eretnokség*. Szent István Társulat, Budapest, 1991.
- Montgomery, John Flournoy: *Magyarország, a vonakodó csatlós*. Hm Zrínyi Kommunikációs Solg. Kht., Budapest, 2004.
- Muravchik, Joshua: *Földre szállt mennyország. A szocializmus története*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2014.
- Nietzsche, Friedrich: *Így szólott Zarathusztra*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908. 104–114. o.
- Nietzsche, Friedrich: *The Will to Power I*. Vintage Books, New York. 1968.
- Nóvé Béla: *Tény/Soros I*. Balassi Kiadó, Budapest, 1999.
- Orwell, George: *Az oroszlan és az egyszarvú. II*. Cartaphilus, Budapest, 2000.
- Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Budapest, 2012.
- Paffrath, Constanze: *Macht und Eigentum. Die Enteignungen 1945–1949 im Prozeß der deutschen Wiedervereinigung*. Böhlau, Köln, 2004.
- Pásztor Péter (főszerk.): *Magyar Politikai Enciklopédia*. Mathias Corvinus Collegium – Tihanyi Alapítvány, Budapest, 2020.
- Popper, Karl Rajmund: *The Open Society and Its Enemies*. Routledge, London. 1945.

- Pozsgai, Joseph: *A rendszerváltás haszonélvezői: A fordulat éve*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2006.
- Rainer M. János: *Az 1956-os magyar forradalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2016.
- Rózsa György – Spira György: *Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1973.
- Rugg, Dean S.: *The Geography of Eastern Europe*. Cliffs Notes Inc, Lincoln-Nebraska. 1978.
- Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.
- Schmidt Mária: *A titkosszolgálatok kulisszái mögött. Hitek, ideológiák és hírszerzők a XX. században*. XX. Század Intézet, Budapest, 2006.
- Schmidt Mária: *Egyazon mércével: A visszaperelt történelem*. Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003.
- Schmidt Mária: *Korszakhatáron*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Alapítvány, Budapest, 2022.
- Schmidt Mária: *Nyelv és szabadság*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2017.
- Schmidt Mária: *Országból Hazát: Harminc éve szabadon*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2020.
- Schmidt Mária: *Új világ született 1918–1923*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, Budapest, 2019.
- Schmidt Mária: *Veszélyzónában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2016.
- Schmitt, Carl: *Politikai teológia. Négy fejezet a szuverenitás tanáról*. Schmitt, Carl: *Katolicizmus és politika*. Szent István Társulat, Budapest, 2023.
- Schönwald Pál: *Igazoló eljárások 1945–1948*. In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1971–72*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1973.
- Scruton, Roger: *Futóbolondok, Csalók, Agitátorok: Az Újbaloldal Gondolkodói*. Budapest, Közép- és Kelet Európai Történelem és Társadalom Kutatásért Közalapítvány, 2019.
- Skhlar, N. Judith: *The Liberalism of Fear*. Rosenblum Nancy L. (szerk.): *Liberalism and the Moral Life*. Cambridge University Press, London, 1989.

- Slaughter, Anne-Marie: *A New World Order*. Princeton University Press, Princeton, 2004.
- Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról*. Századvég Kiadó, Budapest, 1994.
- Soros György: *A globális kapitalizmus válsága – veszélyben a nyílt társadalom*. Scolar Kiadó, Budapest, 1999.
- Soros György: *A gyarlóság kora*. Scolar Kiadó, Budapest, 2007.
- Soros György: *A lehetetlen megkísértése. A kelet-európai forradalmak és a Soros Alapítvány*. 2000 Egyesület, Budapest, 1991.
- Stasavage, David: *The Decline and Rise of Democracy: A Global History from Antiquity to Today*. Princeton University Press, Princeton, 2020.
- Szacki, Jerzy: *Liberalizmus a kommunizmus után*. Central European Press, Budapest, 1995.
- Szájer József: *Jogállam, szabadság, rendszerváltoztatás: Beszédok, írások, dokumentumok 1987–1997*. DAC Alapítvány, Budapest, 1998.
- Szájer József: *Ne bánts a magyart!: Gondolatok a bevándorlásról, a Fideszről, Magyarországról, Alaptörvényünkről és Európáról*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2019.
- Szakács Sándor: *Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában 1945–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.
- Széchenyi István: *Hitel Világ Stádium*. Quattrocento Kiadó Kft., Budapest, 2013.
- Szoltsenyicin, Alekszandr: *A Gulag-sziget(ország)világ I-III*. Helikon Kiadó, Budapest, 2018.
- Szönyi Tamás: *Nyilvántartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs, Tihany-Rév., Budapest, 2005. Idézve: Horváth Attila: *A Magyar Sajtó Története a Szovjet Típusú Diktatúrák Idején*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013.
- Szűcs Zoltán Gábor: *Az antalli pillanat*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012.
- Todd, Emmanuel: *A Birodalom után. Tanulmány az amerikai rendszer széteséséről*. Allprint Kiadó, Budapest, 2003.
- Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között: A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993.

- Tóth Eszter Zsófia – Murai András: *Szex és szocializmus*. Libri Könyvkiadó, Budapest, 2014.
- Veress József (szerk.): *Gazdaságpolitika a globalizált világban*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 2009.
- Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből (1975–1986)*. Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2004.
- Walt, Stephen Martin: *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. Farrar, Straus and Giroux, New York, 2018.
- Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*, McGraw-Hill, New York, 1979.
- Weatherford, Jack McIver: *Törzsek a „Dombon” – Az Egyesült Államok Kongresszusa: rítus és valóság*. Századvég Kiadó, Budapest, 2005.

Könyvfejezetek

- Appadurai, Arjun: Disjuncture and difference in the global cultural economy. In: Featherstone, Mike (szerk.): *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. SAGE Publications. London, 1990.
- Bank Barbara: A vármegyék Magyarországon a szovjet megszállás első évében. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.
- Bartha Eszter: Átmenet, átalakulás vagy „posztoszocializmus”? In: Bartha Eszter et al. (szerk.): *Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról*. Kelet-európai Tanulmányok. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.
- Bartkó Róbert: *Az illegális migráció és a terrorizmus kapcsolata az EUROPOL és FRONTEX jelentéseire tekintettel*. In: Bartkó Róbert: *A Terrorizmus Elleni Küzdelem Aktuális Kérdései A XXI. Században*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.
- Békés Márton: A Soros-birodalom születése. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021.
- Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Nagy Endre, et al. (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986.
- Fodor László: *Pártirányítás és a sajtó*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1978.

- Géher Zoltán: Álom a szabadságról. In: Horváth Miklós (szerk.): *A forradalom tanúi: Budapest 1956*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2014.
- Gyarmati György: Ellenségek és bűnbakok kavalkádja Magyarországon, 1945– 1956. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2013.
- Gyarmati György: Kommunista térfoglalás – lopakodó üzemmódban. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.
- Halkó Petra: Üdv a válságok korszakában: Megatrendek a 21. században. In: Stefkovics Ádám, et al. (szerk.): *Magyarország 2021*. Századvég Kiadó, Budapest, 2021.
- Hoós János: 1968 és a magyar gazdaságpolitikai alternatívák. Gondolatok az új magyar gazdasági mechanizmus bevezetésének 40. évfordulóján. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.
- Horváth Attila: A cenzúra működési mechanizmusa Magyarországon a szovjet típusú diktatúra időszakában. In: Paál Vince: *Magyar sajtószabadság és- szabályozás 1914–1989*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013.
- Kávássy János Előd: Tükrök és trükkök – Adalékok Kádár János magyar modelljének amerikai megítéléséhez. In: Andreides Gábor – M. Madarász Anita – Soós Viktor Attila (szerk.): *Diplomácia – hírszerzés – állambiztonság*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2018.
- Kovács András: Volt-e magyar '68? In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.
- Kovács Ildikó: A magyar újságírók egyesületi élete (1896–1996). In: Simányi József (szerk.): *A Magyar Újságírók Országos Szövetségének évkönyve 1996*. MÚOSZ, Budapest, 1996.
- L. Balogh Béni: Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.
- Markó György: Hippik, bohók, huligánok. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.

- Mathijs, Erik: An historical overview of Central and Eastern European land reform. In: Swinnen, Johan Frans Maria (szerk.): *Political Economy of Agrarian Reform in Central and Eastern Europe*. Ashgate Publ. Farnham, 1997.
- Muravchik, Joshua: Bevezetés. In: Békés Márton (szerk.): *Szabadság/Harcosok: Hidegháborús írások*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2015.
- Nagy Ervin: A „nyílt társadalom” és ellenségei. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021.
- Niekisch, Ernst: Klerk. In: Niekisch, Ernst: *Polityicsenszkiye szocsinyenyija*. Vlagyimir Dal’, Szentpétervár, 2011.
- Ö. Kovács József: Földindulás. A leplezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In: Csikós Gábor, et al. (szerk.): *Váltóállítás: Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottság, 2017.
- Pithart, Petr: ’68 álmától ’89 valóságáig. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018.
- Schmidt Mária: A világot akarjuk! Most rögtön! In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018.
- Schmidt Mária: Bevezetés. In: Békés Márton (szerk.): *A Nagy Terv: A Soros-birodalom Közép- és Kelet-Európában*. Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalomkutatásért Közalapítvány, Budapest, 2021.
- Schmidt Mária: Bipoláris világ születik. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.
- Schmidt Mária: Marx és a Coca-Cola gyermekei. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018.
- Stark Antal: 1968. Kísérlet a gazdaságirányítás megreformálására. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018.
- Stark Tamás: A szocializmus „aranykora”: A hatvanas–hetvenes évek. Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968. XX. Század Intézet*, Budapest, 2018.

- Szakács Sándor: A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadtításától napjainkig*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- Tallai Gábor: Szabadság a paplan alatt: 1968 – szex mint forradalom. In: Schmidt Mária (szerk.): *Dimenziók éve: 1968*. XX. Század Intézet, Budapest, 2018.
- Vásárhelyi Miklós: A Kádár rendszer tájékoztatáspolitikája – A cenzúra visszaállítása 1956 után. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom*. 1956-os Intézet, Budapest, 1995.
- Zinner Tibor: A jogtiprástól az érdemi jogegység felé vezető útig 1944/45. In: Bódiné Beliznai Kinga – Megyeri-Pálffy Zoltán (szerk.): *300 éves a Kúria*. Kúria, Budapest, 2023.
- Zinner Tibor: A magyar nép nevében? In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (szerk.): *Remény és Realitás*. Nemzeti Emlékezet Bizottság, Budapest, 2014.

Folyóiratok

- Ágh Attila: A védekező társadalom. *Magyar Tudomány – A MTA Értesítője*. 32(1), 1987. 1–14. o.
- Agócs Gergely: A hagyomány megkerülhetetlenségéről. *Új Szó*. 57(30), 2004. február 6.
- Apor Balázs: A Rákosi-kultusz kialakulása és megnyilvánulásai 1945. után. *Sic Itur ad Astra*. (1), 1999. 98–102. o. Idézve: Huhák Heléna: A pártakarat vizualizálása: Szemléltető agitáció a Rákosi-korszakban. *Valóság*. (8), 2014. 61–74. o.
- Balogh Beatrix: Puritán apokaliptika: amerikai küldetéstudat és történelemszemlélet. *Axis*. 4(1), 2023. 129–143. o.
- Békés Márton: A globalizáció vége és ami utána következik. *Kommentár folyóirat*. (4), 2020. 88–97. o.
- Bekker Zsuzsa: Mit írjunk a tiszta lapra? Jánossy Ferenc (1914-1977). Szemelvények Jánossy Ferenc műveiből. *Közgazdasági Szemle*. 44, 1997 május. 369–406. o.
- Belényi Gyula: Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén. 1949–1953. *Párttörténeti Közlemények*. 30(4), 1984. 79–111. o.
- Biró András: Független Európa: Az európai stratégiai autonómia lehetőségei. *Kommentár folyóirat*. (3). 2024. 53–61. o.

- Bradya, Laura M. – Fryberga, Stephanie A. – Shodaa, Yuichi: Expanding the interpretive power of psychological science by attending to culture. *PNAS*. 115(45), 2018. 11406–11413. o. 11407–11408. o.
- Csatári Bence: A kádári médiapolitika az akasztófák árnyékában. *MúltKor*. (3), 2017. 86–91. o.
- Csatári Bence: A KISZ könnyűzenei politikája. *Múltunk*. 52(3), 2007. 67–103. o.
- Csatári Bence: A művelődési tárca és a könnyűzenei élet kapcsolata 1956–1972 között. *Aetas*. 27(2), 2012. 49–64. o.
- Csatári Bence: A Tájékoztatási Hivatal sajtóirányító munkája a Magyar Rádió és Televízióban az ötvenes évek második felében. *Levéltári Szemle*. 71(3), 2021. 44–60. o.
- Dr. Nagy Lajos: A gazdasági világnézetek az iskolában. *Kereskedelmi Szakoktatás*. 20(6), 1911. 113–116. o.
- Elek Ottó: Forradalom után. 1956 ellenmítosza az irodalomban. *Hitel*. 20(10), 2007. 46–60. o.
- Erdei Ferenc: A népi önkormányzat útján. *Délmagyarország*. 1944. december 29. Idézve: Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. *Valóság*. 27(6), 1984. 9–19. o.
- Farkas Gábor: Közigazgatási reformkérdések a koalíciós kormányzat idején, 1945–1948. *Levéltári Közlemények*. 55(1), 1984. 51–89. o.
- Farkas Zoltán: Hadijelentés. *Mozgó Világ*. (7), 1990. 12–32. o.
- Felkai Ferenc: Tildy Zoltán elnöklésével megalakult az új kormány. *Kossuth Népe*. 1(161), 1945. november 16. 1. o.
- Foucault, Paul-Michel: A diskurzus rendje. *Holmi*. 3(7), 1991, 868–889. o.
- Frideczky Frigyes: A kommunizmus fekete könyve. *Valóság*. 43(10) 97–103. o.
- Fumat, Yvelin: History, Civics and National Consciousness. *Children's Social And Economics Education*. 2(3), 1997. 158–166. o.
- Gábor Róbert: A szociáldemokrácia elszakadása a marxizmustól. *Magyar Szemle*. 10(3–4), 2001. 136–144. o.
- Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*. (2), 1991. 51–63. o.

- Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért: A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*. 130(3), 1996. 497–570. o.
- Gyarmati György: Impériumváltás 1945 – avagy csöbörből vödörbe. *Korunk*. 3(26), 2015. 53–62. o.
- Gyarmati György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek 1944–1947. *Valóság*. 27(6), 1984. 9–19. o.
- Halkó Petra: Az új reneszánsz kora. *Kommentár folyóirat*. (3), 2023. 79–87. o.
- Heller Ágnes: 1968 – A mindennapi élet forradalma. *Magyar Hírlap*. 31(208), 1998. szeptember 5. 6. o.
- Hollander, Paul: Mit szólnak Nyugaton a kommunizmus bukásához? *Társadalmi Szemle*. 1(5), 1991. 75–81. o.
- Horváth Sándor: A szocialista bulvársajtó és a társadalmi nyilvánosság arénái Magyarországon: népszerűség és pártszerűség Magyarországon az 1960-as években. *Múltunk*. (3), 2005. 226–254. o.
- Huhák Heléna: A pártakat vizualizálása: Szemléltető agitáció a Rákosi-korszakban. *Valóság*. (8), 2014. 61–74. o.
- Illés Tamás: A kulturális globalizáció földrajzi vonásai. *Tér és Társadalom*. 32(2), 3–20. o.
- Izsák Lajos: Osztály- és pártharcok, politikai irányzatok a felszabadulás utáni években. *Társadalmi szemle*. (7), 1981. 52–65. o.
- Jeszenszky Géza: Elmaradt lehetőségek 1943 őszén. *Rubicon*. 5, 2017. 158–161. o.
- Kiss Csaba: Hegel, Tocqueville és a szabadság két fogalma. *Magyar Filozófiai Szemle*. (2), 2016. 129–143. o.
- Kolakowski, Leszek: A kommunizmus mint kulturális jelenség. *2000 Irodalmi és Társadalmi Havi*. 1., 6–12. o.
- Konrád György – Szelényi Iván: Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*. 1(1), 9–28. o.
- Kosztur András: „Színes forradalmak” kézikönyvei. *Kommentár folyóirat*. (4), 2021. 130–135. o.

- Liktor Zoltán Attila: Jogállamiság, alkotmányosság, bírói függetlenség a szuverenitás historikus tükrében. *Kommentár folyóirat.* (1), 2024. 104–112. o.
- Löffler Tibor: Diktatúra a munkaerő felett (Belényi, Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára (1948-1956)). *Hitel.* 6(7–12), 1993. 109–112. o.
- Marsonet, Michele: National Sovereignty Vs. Globalization. *Academicus International Scientific Journal.* (15) 2017. 35–45. o.
- Máthé Áron: A fasizmus vádja. Kommunista propaganda 1956-ról. *Valóság.* 55(1), 2012. 44–55. o.
- Máthé Áron: Megszállók és megszállottak. *Kommentár folyóirat.* (4), 2019. 19–30. o.
- Mexhuani, Burim. – Rahmani, Farzaneh: The Relationship between Political Parties and Civil Society. *Journal of Political Sciences & Public Affairs.* 5(4), 2017. 295–297. o.
- Mező Imréné: Mező Imréné levele. Lehetőséget adni a megbékélésre. *Népszabadság,* 46(133), 1989. június 8. 1. o.
- Mouk, Yascha: The End of History Revisited. *Journal of Democracy.* 31(1), 22–35. o.
- Nádasdi József: Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon, 1949-1956. *Agrártörténeti Szemle.* 34(1–4), 1992. 154–218. o.
- Nadelmann, Kurt H.: Mancini's Nationality Rule and Non-Unified Legal Systems: Nationality versus Domicile. *The American Journal of Comparative Law.* 17(3), 1969. 418–451. o.
- Nagy András: A behozatal liberalizálása Magyarországon. *Közgazdasági Szemle.* 17(5), 1995. 454-470. o.
- Németh László: „Révai József (...) elemében volt, mikor vagdalkozni kellett.” A Szabad Nép szerepe 1948-ban. *Valóság.* 61(4), 2018. 105–128. o.
- Nyíri Kristóf: Nemzettudat és „Nyílt Társadalom”. *Magyar Filozófiai Szemle.* (1–2), 1979. 475–488. o.
- Ost, David: The Limits of Liberalism in Poland. *Telos.* (89), 1991.
- Ö. Kovács József: A hagyományos paraszti társadalom felszámolása. *Rubicon.* 29(9), 2018. 76–81. o.
- Patapievici, Horia-Roman: Ideológia, propaganda és relativizmus. *Magyar Lettre Internationale.* (72), 2009. 71–72. o.

- Pearlman, Samantha: Human Rights Violations at Guantánamo Bay: How the United States Has Avoided Enforcement of International Norms. *Seattle University Law Review*. 38(1), 2015. 1109–1138. o.
- Pető Andrea: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. *Történelmi Szemle*. 41(1–2), 1999. 85–107. o.
- Pető Gábor Pál: Coca-Cola-mámor és Coca-Cola-kultúra. *Ezredvég*. 6(3), 1996. 74–75. o.
- Plattner, Marc F.: Illiberal Democracy and the Struggle on the Right. *Journal of Democracy*. 30(1), 5–19. o.
- Pór Edit – Cseh Gergő Bendegúz: A hatalom és az újságírók: 1956–1958. *História*. (9–10), 1995. 39–41. o.
- Pór Edit: A kádári tájékoztatáspolitikája 1956–1962. *Kritika*. 26(2), 1997. 38–41. o.
- Przeworski, Adam – Limongi, Fernando: Political Regimes and Economic Growth. *Journal of Economic Perspectives*. 7(3), 1993. 51–69. o.
- Pullai Árpád: A Központi Bizottság 1973. november 28-i határozata. *Pártélet*. 19(1), 1974. 23–31. o.
- Putnam, Robert D.: E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies* 30(2). 2007. 137–174. o.
- Réti Tamás: A gazdasági rendszerváltás és a korlátozott szuverenitás Kelet-Európában 1945–1948 között. *Közgazdasági Szemle*. 38(12), 1991. 1148–1158. o.
- Roth, S. Michael: Reviewed Work: *The End of History and the Last Man* Francis Fukuyama. *History and Theory*. 32(2). 1993. 188–196. o.
- Salamon Konrád: Baloldali Blokk – nép megosztottság. *Új Forrás*. 29(1), 1997. január 1. 60–70. o.
- Sidó Zoltán: A londoni Fabian Society. *Huszadik Század*. 25(2). 1912. 385–396. o.
- Sims, S. Carlton: National Consciousness by Walter Sulzbach. *Journal of Politics*. 6(4), 1944. 464–466. o.
- Sowell, Thomas: Karl Marx and the Freedom of the Individual. *Ethics*. 73(2), 1963. 119–125. o.

- Stratégiai Szolgálatok Hivatala Kutatási és Elemzési Osztály: A zsidók Magyarországon. *Múlt és jövő*. 15(1–2), 2004. 89–113. o.
- Szakály Sándor: Elvesztett önállóság: A megszállás forгатókönyve és megvalósítása. *Rubicon*. (5), 2011. 57–59. o.
- Szekeres László: A bernsteinizmus ötven éve. *Szocializmus*. 32(1–3), 1948. január 1. 38–42. o.
- Szerkesztő Bizottság: Soha többé! *Szabad Nép*, 14(278), 1956. október 6. 1–2. o.
- T. Varga György – Szakadát István (szerk.): Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*. (3), 1992. 73–77. o.
- Takács Róbert: Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. A Ludas Matyi karikatúrái az 1950-es években. *Médiakutató*. 4(1), 2003. 45–60. o.
- Takács Tibor: „Mert megijdenivaló most már nincs”: Kádár János beszéde az MSZMP 1957. február 17-i Pest megyei nagyaktíváján. *Múltunk*. (3), 2011. 186–223. o.
- Teke András: Migrációkezelés vagy valami más? *Rendőrségi Tanulmányok*. 2(3), 2019. 3–74. o.
- Tellér Gyula: Rendszer-e a rendszerváltás rendszere. *Nagyvilág*. 54(11), 2009. 979–992. o.
- Tellér Gyula: Született-e „Orbán-rendszer” 2010 és 2014 között? *Nagyvilág*. 59(3), 2014. 346–367. o.
- Tóth Károly Antal: A „nyílt társadalom” bajnoka: Bepillantás Soros György világába. *Kapu*. 27(1), 24–29. o.
- Tóth László: Lehet-e demokrácia Magyarországon? *Mozgó Világ*. 15(5), 32–39. o.
- Varga László: Az „Endlösung”. *Élet és Irodalom*. 49(50), 2005. december 16. 8–9. o.
- Varga Zsuzsanna: Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*. 57(4), 2015. 583–605. o.
- Vásárhelyi Miklós: Vásárhelyi Miklós levele Mező Imréhez. *Népszabadság*. 1989. június 13. 1. o.
- Weissbrodt, David – Bergquist, Amy: Extraordinary Rendition: A Human Rights Analysis. *Harvard Human Rights Journal*. 19(1), 2006, 123–160. o.
- Zinner Tibor: Büntetőjog és hatalom. *Múltunk*. 43, 1998. 183–205. o.

Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei: Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–49. *Történelmi Szemle*. 28(1), 1985. 118–140. o.

Online források

777blog.hu: „Isten létezése a legnagyobb felismerésem” – világhírű tudósok Istenről. *777blog.hu*, 2017. szeptember 16. (link: <https://777blog.hu/2017/09/16/isten-letezese-legnagyobb-felismeresem-vilaghiru-tudosok-istenrol/>) Letöltés: 2023. december 13.

Armbrecht, Donald: 10 Ways To Improve LGBT Rights In Europe. *Vocal Europe*. 2018. április 1. (link: <https://www.vocaleurope.eu/10-ways-to-improve-lgbt-rights-in-europe-2/>.) Letöltés: 2023. december 12.

Azevêdo, Roberto: Global trade will be vital to economic recovery from Covid-19. *The Guardian*. 2020. április 8. (link: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/08/global-trade-will-be-vital-to-the-economic-recovery-from-covid-19>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

Azihari, Ferghane: « La réponse efficace aux tensions ethniques en France: un vrai libéralisme économique! ». *Le Figaro*. 2020. június 14. (link: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/la-reponse-efficace-aux-tensions-ethniques-en-france-un-vrai-liberalisme-economique-20200614>.) Letöltés: 2020. október 1.

Bacevich, Andrew: An era of venomous division. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.

Balázs Géza: Kodály szállóigéi. *Balazsgeza.hu*. 2024. április 18. (link: <https://www.balazsgeza.hu/?p=9523>.) Letöltés: 2022. április 4.

Bárczi Géza – Ország László: *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (link: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/t-4D5B8/tarsadalom-4E13E/?list=eyJmaWx0ZXJzljogeyJNVSI6IFsiTkZPX0xFWF9MZXhpa29ub2tfMUJFOEiXX0sICJxdWVyeSI6ICJ0XHUwMGUxcnNhZGFsb20ifQ>.) Letöltés: 2024. április 4.

- Basra, Rajan – Neumann, Peter R.: *Prisons and Terrorism: Extremist Offender Management in 10 European Countries*. International Center for the Study of Radicalization, London, 2020. (link: https://icsr.info/wp-content/uploads/2020/07/ICSR-Report-Prisons-and-Terrorism-Extremist-Offender-Management-in-10-European-Countries_V2.pdf.)
Letöltés: 2024. február 20.
- Békés Márton: A Soros-birodalom születése. *XXI. Század Intézet*. 2020. május 28. (link: <https://www.xxiszazadintezet.hu/a-soros-birodalom-szuletese/>) Letöltés: 2024. február 4.
- Békés Márton: Megrendült a világrend. *PestiSrácok.hu*. 2020. március 14. (link: <https://pestisracok.hu/megrendult-a-vilagrend-bekes-marton-irasa-a-psz-nek/?fbclid=IwAR2MyQOLNsS3lZxZIPZ2IqSeHqgF5iNrxOLO5ikdPeaqU6QzuB3eFw9YtIA>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Békés Márton: Tájékp csata előtt – 1. rész. *XXI. Század Intézet*, Budapest, 2024. március 11. (link: <https://www.xxiszazadintezet.hu/bekes-marton-tajkep-csata-elott-1-resz/>.)
Letöltés: 2024. április 4.
- Békés Márton: Tájékp csata előtt – 2. rész. *XXI. Század Intézet*, 2024. március 12. (link: <https://www.xxiszazadintezet.hu/bekes-marton-tajkep-csata-elott-2-resz/>.) Letöltés: 2024. április 4.
- Bitá Dániel – Petó Péter: Lendvai Ildikó: Azt gondoltuk, ha lesz felelősségre vonás, attól a Biszku-féléknek kell félniük, nem nekünk. *24.hu*. 2020. május 26. (link: <https://24.hu/belfold/2020/05/26/lendvai-ildiko-interju-mszp-rendszervaltas-mszmp/>.)
Letöltés: 2023. május 31.
- Borchardt, Alexandra: Cómo sí, y cómo no, recuperar la confianza en los medios. *Confidencial*. 2019. július 5. (link: <https://confidencial.com.ni/como-si-y-como-no-recuperar-la-confianza-en-los-medios/>.) Letöltés: 2020. október 22.
- Budapesti Közlöny, 78(73), 1944. március 31. (link: https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiKozlony_1944_03/?query=Budapesti+K%C3%B6zl%C3%B6ny%2C+1944.+m%C3%A1rcius+31.&pg=192&layout=s.) Letöltés: 2023. október 2.
- Cartledge, Paul: For Ancient Greeks Our Modern Democracy is an Oligarchy. *Greek Reporter*. 2023. szeptember 21. (link: <https://greekreporter.com/2021/06/03/for-ancient-greeks-our-modern-democracy-is-oligarchy/>.) Letöltés: 2021.09.20.

- Daniels, Connor: „Favourable Reference to the Devil”: Why Churchill Allied with Stalin. *The Churchill Project in Hillsdale College*, 2021. június 26. (link: <https://winstonchurchill.hillsdale.edu/alliance-stalin/>.) Letöltés: 2023. szeptember 4.
- Dejevsky, Mary: How the European Union’s eastern expansion created Brexit and made an enemy of Russia. *Independent*. 2019. május 3. (link: <https://www.independent.co.uk/voices/brexit-russia-eu-europe-enlargement-european-union-a8896986.html>.) Letöltés: 2023. november 4.
- Donnelly, Sue: Funding the vision – Henry Hunt Hutchinson and his will. *The London School of Economics and Political Science*. 2015. szeptember 30. (link: <https://blogs.lse.ac.uk/lsehistory/2015/09/30/funding-the-vision-henry-hunt-hutchinson-and-his-will/>.) Letöltés: 2024. január 23.
- Dudás Bertalan: A manipuláció művészete – Plakátok a Rákosi-rendszerben. *XX. Század Intézet*. 2024. február 19. (link: <https://www.xxszazadintezet.hu/a-manipulacio-muveszete-plakatok-a-rakosi-rendszerben/>.) Letöltés: 2024. február 19.
- Elter Tamás: Vérbírák és vészügyészek a kádári megtorlás szolgálatában. *Origo*. 2020. november 4. (link: <https://www.origo.hu/tudomany/2020/11/a-szovjet-szuronyokkal-hatalomra-segitett-kadarkormany-az-igazsagugyi-rendszert-a-hatalma>.) Letöltés: 2023. május 31.
- Európai Bizottság: *A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságnak és a Régiók Bizottságának. Európai Migrációs Stratégia*. 2015. május 13.
- European Commission: Statistics on migration to Europe. *European Commission*. 2024. április 11. (link: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/promoting-our-european-way-life/statistics-migration-europe_en.) Letöltés: 2020. október 1.
- Fabian Society: Our History. *Fabian Society*. n.a. (link: <https://fabians.org.uk/about-us/our-history/>.) Letöltés: 2024. március 4.
- Feffer, John: Will the coronavirus kill globalization?. *Responsible Statecraft*. 2020. március 13. (link: <https://responsiblestatecraft.org/2020/03/13/will-the-coronavirus-kill-globalization/>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

- Foa, Roberto Stefan, et al.: *The Global Satisfaction with Democracy Report 2020*. Centre for the Future of Democracy. Cambridge, 2020. (link: https://www.cam.ac.uk/system/files/report2020_003.pdf.) Letöltés: 2024. március 3.
- Fricz Tamás: Az MDF–SZDSZ-megállapodás. *Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár*, 1990. április 29. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-mdf-szdsz-mas-neven-antall-tolgyessy-paktum>.) Letöltés: 2024. január 4.
- Fromm, Thomas: Das Coronavirus zwingt globalisierte Unternehmen zur Verantwortung. *Süddeutsche Zeitung*. 2020. január 31. (link: <https://www.sueddeutsche.de/wirtschaft/coronavirus-wirtschaft-folgen-globalisierung-1.4777835>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.
- Gerelyes Endréné: *A szocialista újságíróképzés pedagógiai követelményei különös tekintettel a magyarországi helyzetre. Bölcsészdoktori értekezés*. A MUOSZ Oktatási Igazgatóság, Budapest, 1979. 39. o. (link: http://doktori.bibl.u-zegeed.hu/id/eprint/3572/1/1979_gerelyes_endrene.pdf.) Letöltés: 2023.03.01.
- Halkó Petra – Nagy Ervin: Politikai depresszióban a baloldal. *XXI. Század Intézet*, 2023. május 23. (link: <https://www.xxiszasadintezet.hu/politikai-depresszioban-a-baloldal/>.) Letöltés: 2024. március 2.
- Halkó Petra: György László: Elhitették, hogy a közös valutából mindenkinek előnye származik. *Lumens*. 2015. szeptember 18. (link: <http://lumens.hu/2015/09/18/tulajdonkeppen-elhitettek-a-nemzetekkel-hogy-a-kozos-valutabol-mindenkinek-elonye-szarmazik/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.
- Halkó Petra: Magyarország ismét példát mutat – ezúttal a szociális Európa megteremtésében. *Origo*. 2021. május 20. (link: <https://www.origo.hu/nagyvilag/2021/05/magyarorszag-ismet-peldat-mutat-ezuttal-a-szocialis-europa-megteremteseben>.) Letöltés: 2024. február 3.
- Hartcher, Peter: The world is heading for a population crisis but not the one it was expecting. *The Sydney Morning Herald*. 2020. július 21. (link: <https://www.smh.com.au/national/the-world-is-heading-for-a-population-crisis-but-not-the-one-it-was-expecting-20200720-p55dl1.html>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Horváth Attila: *A magyar sajtó története a szovjet típusú diktatúra idején*. Médiatudományi Intézet, Budapest, 2013. (link: <https://www.mediainstitut.hu/konyvek/2013/horvath-attila-a-magyar-sajt%C3%B3-t%C3%B6rt%C3%A9nete-a-szovjet-t%C3%ADpus%C3%BA-diktat%C3%BAra-idej%C3%A9n>.) Letöltés: 2024. március 3.

- https://nmhh.hu/dokumentum/191912/a_magyar_sajto_tortenete_mk7_w.pdf.) Letöltés: 2024. február 12.
- Hume, David: A Treatise of Human Nature. *Gutenberg.org*. 2002. (link: <https://www.gutenberg.org/files/4705/4705-h/4705-h.htm>.) Letöltés: 2020. október 22.
- ifj. Korsós Antal: A demokratikus ellenzék ügyvédje – Dornbach Alajos. *Mozgó Világ*. 27(10). (link: <https://epa.oszk.hu/01300/01326/00022/OKT2.HTM>.) Letöltés: 2024. március 31.
- Illyés Gyula: *Egy mondat a zsarnokságról* című vers. (link: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/ILLYES/illyes00001/illyes01961/illyes01961.html>.) Letöltés: 2024. május 28.
- Irwin, Douglas A.: Globalization in Retreat. *The Wall Street Journal*. 2020. december 16. (link: <https://www.wsj.com/articles/globalization-in-retreat-11608062249>.) Letöltés: 2020. december 20.
- Jeizard, Adam: Who and what is 'civil society?' *World Economic Forum*. 2018. április 23. (link: <https://www.weforum.org/agenda/2018/04/what-is-civil-society/>) Letöltés: 2020. október 22.
- Jones, Lora – Palumbo, Daniele – Brown, David: Coronavirus: A visual guide to the economic impact. *BBC News*. 2020. június 30. (link: <https://www.bbc.com/news/business-51706225>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.
- Kandel, Johannes R.: Heute dominiert ein asymmetrischer Blick. *Junge Freiheit*. 2020. június 11. (link: <https://jungefreiheit.de/kultur/literatur/2020/heute-dominiert-ein-asymmetrischer-blick/>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Kanfer, Stefan: Connoisseur of Chaos – The dystopian vision of George Soros, billionaire funder of the Left. *City Journal*. 2017. (link: <https://www.city-journal.org/html/connoisseur-chaos-14954.html>) Letöltés: 2020. november 6.
- Karnitschnig, Matthew: The eurozone's problem country: Germany. *Politico*. 2020. április 22. (link: <https://www.politico.eu/article/eurozone-problem-country-germany-coronavirus/>.) Letöltés: 2020. szeptember 5.
- Kenewendo, Bogolo: How African Countries Can Benefit From the Trade War. *RealClear World*. 2019. október 20. (link: https://www.realclearworld.com/articles/2019/10/20/how_african_countries_can_benefit_from_the_trade_war_113104.html.) Letöltés: 2020. szeptember 4.

- Kenningham, Giles: Coronavirus fake news is big business. *The Spectator*. 2020. március 18. (link: <https://www.spectator.co.uk/article/coronavirus-fake-news-is-big-business>.)
Letöltés: 2020. október 22.
- Krznaric, Roman: Why we need to reinvent democracy for the long-term. *BBC*. 2019. március 19. (link: <https://www.bbc.com/future/article/20190318-can-we-reinvent-democracy-for-the-long-term>.) Letöltés: 2020. szeptember 20.
- Laruelle, Marlene: Popular Culture and Putin’s Legitimacy, *RealClearWorld*. 2018. július 31. (link: https://www.realclearworld.com/articles/2018/07/31/popular_culture_and_putins_legitimacy_112851.html.) Letöltés: 2022. szeptember 20.
- Lewis, Michael: The Speculator. *The New Republic*. 1994. január 10. (link: <https://newrepublic.com/article/74330/the-speculator>.) Letöltés: 2024. április 22.
- Loesche, Dyfed: Worldwide Trade Agreements. *Statista*. 2018. március 21. (link: <https://www.statista.com/chart/13297/number-of-worldwide-regional-trade-agreements/>) Letöltés: 2021. szeptember 20.
- Lynch, Michael P.: Do We Really Understand ‘Fake News’? *The New York Times*. 2019. szeptember 23. (link: <https://www.nytimes.com/2019/09/23/opinion/fake-news.html>.)
Letöltés: 2020. október 22.
- Lynn, Matthew: We don’t have to swap sovereignty for trade. *The Spectator*. 2021. június 15. (link: <https://www.spectator.co.uk/article/we-don-t-have-to-swap-sovereignty-for-trade>.)
Letöltés: 2021. szeptember 20.
- Maffesoli, Michel: « La crise du Coronavirus ou le grand retour du tragique ». *Le Figaro*. 2020. március 23. (link: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/michel-maffesoli-la-crise-du-coronavirus-ou-le-grand-retour-du-tragique-20200323>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.
- Marchetti, Raffaele: *The Role of Civil Society in Global Governance. Report on the joint seminar organised by the EUISS*. The European Commission/DG Research and UNU-CRIS, Brüsszel, 2010. (link: https://www.academia.edu/39914243/The_Role_of_Civil_Society_in_Global_Governance.) Letöltés: 2024. január 4.
- McKenna, Kristin: Trading Vs. Investing: Which Is Better For Long-Term Goals? *Forbes*. 2021. április 26. (link: <https://www.forbes.com/sites/kristinmckenna/2021/04/26/trading->

- [vs-investing-which-is-better-for-long-term-goals/?sh=4226055648f9](#)) Letöltés: 2020. december 20.
- Mead, Walter Russell: A Liberalish New World Order. *The Wall Street Journal*. 2021. április 26. (link: <https://www.wsj.com/articles/a-liberalish-new-world-order-11619476156>.) Letöltés: 2020. december 20.
- Media Research Center: Special Report: George Soros: Godfather of the Left. *Media Research Center* (link: <https://www.mrc.org/special-reports/special-report-george-soros-godfather-left>.) Letöltés: 2020. szeptember 23.
- Megadja Gábor – Molnár Attila Károly: Miféle válság? *Mandiner*. 2024. április 19. (link: <https://mandiner.hu/belfold/2024/04/megadja-gabor-molnar-attila-karoly-mifele-valsag>.) Letöltés: 2024. május 1.
- Megadja Gábor – Palóc André – Erdős Gergely: *Techdisztópia – Saját univerzumot építenek a közösségi médiaóriások*. Századvég Kiadó, Budapest, 2020. (link: https://szazadveg.hu/wp-content/uploads/2020/06/Tanulmany-Szazadveg-Techdisztopia_Sajat-univerzumot-epitenek-a-kozossegi-mediaoriasok_20200630.pdf.) Letöltés: 2023. december 14.
- Meuthen, Jörg: Mehr Mumm wagen!. *Junge Freiheit*. 2019. december 19. (link: <https://jungefreiheit.de/debatte/forum/2019/mehr-mumm-wagen/>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Miller, Abraham H.: Multiculturalism Is a Nation Killer. *The American Spectator*. 2019. június 19. (link: <https://spectator.org/multiculturalism-is-a-nation-killer/>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Min Lee, Chung: La pandémie marque la fin de l'hégémonie de l'Occident. *Le Figaro*. 2021. (link: <https://www.lefigaro.fr/international/chung-min-lee-la-pandemie-marque-la-fin-de-l-hegemonie-de-l-occident-20210101>.) Letöltés: 2021.szeptember 20.
- Moreau, Nicolas: Discours de Mulhouse: Pourquoi le multiculturalisme vanté par Macron ne peut s'achever que par plus de séparatisme. *Valeurs Actuelles*. 2020. február 20. (link: <https://www.valeursactuelles.com/politique/discours-de-mulhouse-pourquoi-le-multiculturalisme-vante-par-macron-ne-peut-sachever-que-par-plus-de-separatisme-116309>.) Letöltés: 2020. október 1.

- MúltKor: A kiirtott magyar szellemfalura emlékeztek. *MúltKor*. 2014. március 17. (link: <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=40767>.) Letöltés: 2024. március 1.
- MúltKor: *Amikor napokig tartó vita folyt az állami címerről*. 2015. július 3. (link: <https://m.mult-kor.hu/amikor-napokig-tarto-vita-folyt-az-allami-cimerrol-20150703>.) Letöltés: 2023. november 1.
- Muno, Martin: Fake News, Lügen, Zeitungsenten: alte Phänomene, neue Bedrohung. *DW Global*. 2017. január 11. (link: <https://www.dw.com/de/fake-news-l%C3%BCgen-zeitungsenten-alte-ph%C3%A4nomene-neue-bedrohung/a-37090552>.) Letöltés: 2020. október 22.
- Murray, Christopher J.L.: Fertility rate: 'Jaw-dropping' global crash in children being born. *BBC.com*. 2020. július 15. (link: <https://www.bbc.com/news/health-53409521>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Nash, George H: Globalization as uniter – and divider. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.
- National Geographic: A berlini fal megnyitása. *National Geographic*. 2004. november 9. (link: https://ng.24.hu/kultura/2004/11/09/a_berlini_fal_megnyitasa/.) Letöltés: 2024. január 4.
- OECD: *Labour Shortages And The Need For Immigrants: A Review Of Recent Studies*. OECD: Trends in International Migration 2002. OECD Publishing, Párizs. 2003. (link: https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/trends-in-international-migration-2002_migr_outlook-2002-en.) Letöltés: 2023. november 8.
- Orsi, Roberto: Italy's endgame and the future of the Eurozone. *London School of Economics and Political Sciences*. 2020. április 22. (link: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2020/04/22/italys-endgame-and-the-future-of-the-eurozone/#Author>) Letöltés: 2020. szeptember 5.
- Paumgarten, Nick: The Price of The Coronavirus Pandemic. *The New Yorker*. 2020. április 13. (link: <https://www.newyorker.com/magazine/2020/04/20/the-price-of-the-coronavirus-pandemic>.) Letöltés: 2020. szeptember 8.

- Philipps, Alexandra: Make no mistake – BLM is a radical neo-Marxist political movement. *The Telegraph*. 2020. június 12. (link: <https://www.telegraph.co.uk/news/2020/06/12/make-no-mistake-blm-radical-neo-marxist-political-movement/>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Polgreen, Lydia: The collapse of the information ecosystem poses profound risks for humanity. *The Guardian*. 2019. november 19. (link: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/19/the-collapse-of-the-information-ecosystem-poses-profound-risks-for-humanity>.) Letöltés: 2020. október 22.
- Rajan, Raghuram G.: The True Toll of the Trade War. *Project Syndicate*. 2019. szeptember 5. (link: <https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-trade-war-damage-by-raghuram-rajan-2019-09?barrier=accesspaylog>.) Letöltés: 2020. szeptember 4.
- Rapali Vivien Regina: *Az 1945-ös nemzetgyűlési választások*. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-1945-os-nemzetgyulesi-valasztasok>.) Letöltés: 2024. február 2.
- Rapali Vivien Regina: *Hatalmi harc a koalícion belül: a Baloldali Blokk*. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/hatalmi-harc-a-koalicion-belul-a-baloldali-blokk>) Letöltés: 2024. február 2.
- Rapali, Vivien Regina: *Tisztogatás a közigazgatásban: a B-listázás*. (link: <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/tisztogatas-a-kozigazgatasban-a-b-listazas>) Letöltés: 2024.03.01.
- Roser, Max: 50 years ago the average woman had five children, since then the number has halved. *Our World In Data*. 2019. szeptember 3. (link: <https://ourworldindata.org/global-fertility-has-halved>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Rothacher, Albrecht: Wir schaffen es nicht allein. *Junge Freiheit*. 2019. szeptember 22. (link: <https://jungefreiheit.de/debatte/kommentar/2019/wir-schaffen-es-nicht-allein/>.) Letöltés: 2020. szeptember 4.
- Rotschild Klára: Tíz tévhit a spanyolnátha történetéről. *MúltKor*. 2018. január 15. (link: <https://mult-kor.hu/tiz-tevhit-a-spanyolnatha-trteneterolbr-20180115>.) Letöltés: 2020. december 15.
- Schenker, Jack: Britain's Election Is Not About Brexit. *The New York Times*. 2019. november 18. (link: <https://www.nytimes.com/2019/11/18/opinion/britain-election.html>.) Letöltés: 2023. november 4.

- Seib, F. Gerald: Why Democracy Is Troubled (and How to Fix It). *The Wall Street Journal*. 2020. január 19. (link: <https://www.wsj.com/articles/why-democracy-is-troubled-and-how-to-fix-it-11579462249>.) Letöltés: 2020. szeptember 20.
- Shabi, Rachel: *How immigration became Britain's most toxic political issue*. *The Guardian*. 2019. november 15. (link: <https://www.theguardian.com/politics/2019/nov/15/how-immigration-became-britains-most-toxic-political-issue>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Shapiro, Ben: What We Can Learn From the European Union. *RealClear Politics*. 2019. május 30. (link: https://www.realclearpolitics.com/articles/2019/05/30/what_we_can_learn_from_the_european_union_140447.html.) Letöltés: 2023. december 18.
- Smith, Peter Bevington – Bond, Michael Harris: Cultures and Persons: Characterizing National and Other Types of Cultural Difference Can Also Aid Our Understanding and Prediction of Individual Variability. *Frontiers in Psychology*. 10., 2019. november 29. (link: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.02689/full>.) Letöltés: 2021. szeptember 20.
- Solana, Javier: The Sovereignty that Really Matters. *Project Syndicate*. 2017. október 20. (link: https://www.project-syndicate.org/commentary/nation-state-decline-sovereignty-reaction-by-javier-solana-2017-10?a_la=english&a_d=59e9e4e578b6c72aa08c48ad&a_m=&a_a=click&a_s=&a_p=%2Farchive&a_li=nation-state-decline-sovereignty-reaction-by-javier-solana-2017-10&a_pa=archive-results&a_ps=&a_ms=&a_r=&barrier=accesspaylog.) Letöltés: 2020. december 20.
- Soros György: The Danger of Reagan's "Imperial Circle". *The Financial Times*. 1984. május 23. (elérhető: <https://www.georgesoros.com/1984/05/23/the-danger-of-reagans-imperial-circle/>) Letöltés: 2024. május 2.
- Soskis, Benjamin: George Soros and the Demonization of Philanthropy. *The Atlantic*. 2017. december 5. (link: <https://www.theatlantic.com/business/archive/2017/12/soros-philanthropy/547247/>.) Letöltés: 2020. november 6.
- Statista: National debt in EU countries in the 1st quarter 2020 in relation to gross domestic product. *Statista*. 2020. július (link: <https://www.statista.com/statistics/269684/national-debt-in-eu-countries-in-relation-to-gross-domestic-product-gdp/>) Letöltés: 2020. szeptember 5.

- Stein, Hannes: Amerika ist ein Flickenteppich aus Parallelgesellschaften – und das ist gut so. *Die Welt*. 2020. február 11. (link: <https://www.welt.de/debatte/kommentare/plus205730753/USA-Ein-Flickenteppich-aus-Parallelgesellschaften.html?cid=onsite.onsitesearch>.) Letöltés: 2020. október 1.
- Stumpf András: „Szembeszállok a saját fiammal is” – Jeszenszky Géza mindenféle lecsúszásokról. *Válasz Online*. 2019. január 16. (link: <https://www.valaszonline.hu/2019/01/16/szembeszallok-a-sajat-fiammal-is-jeszenszky-geza-mindenfele-lecsuszasokrol/>.) Letöltés: 2024. január 4.
- Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Általános konjunktúraérzet, politikai attitűdök*. 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/altalanos-konjunkturaerzet-politikai-attitudok-2/>.) Letöltés: 2023. december 15.
- Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Az Európai Unió megítélése*. 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/az-europai-unio-megitelese-6/>.) Letöltés: 2023. december 15.
- Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Család*. 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/csalad-2022/>.) Letöltés: 2023. december 12.
- Századvég Alapítvány: *Európa Projekt: Migráció*. 2022. (link: <https://szazadveg.hu/cikkek/migracio-2022/>.) Letöltés: 2023. december 22.
- Tanzi, Alexandre: China to Be Top World Growth Source in Next Five Years, IMF Says. *Bloomberg*. 2023. április 17. (link: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-04-17/china-to-be-top-world-growth-source-in-next-five-years-imf-says>.) Letöltés: 2020. szeptember 2.
- Tarján M. Tamás: Nagy Imre és társainak újratemetése. *Rubicon Online*. n.a. (elérhető: <https://rubicon.hu/kalendarium/1989-junius-16-nagy-imre-es-tarsainak-ujratemetese>.) Letöltés: 2023. november 1.
- The Economist: What is to be done? *The Economist*. 1990. január 13. (link: <https://www.economist.com/europe/1990/01/13/what-is-to-be-done>.) Letöltés: 2024. február 18.
- Torring, Jacob: Governance Through Civil Society. *Oxfordre.com*, 2020. január 1. (link: <https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-1415>.) Letöltés: 2020. november 3.

- Török Bernát: A Twitter és a Facebook ellenszelében küzd Donald Trump. *Magyar Nemzet*. 2020. augusztus 24. (link: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2020/08/a-twitter-es-a-facebook-ellenszeleben-kuzd-donald-trump>.) Letöltés: 2020. október 22.
- United Nations Conference on Trade and Development 2019: *World Investment Report 2019: Special Economic Zones*. New York, United Nations. 2019. (link: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2019_en.pdf.) Letöltés: 2024. március 2.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *World Population Prospects 2019 – Highlights*. United Nations, New York, 2019. (link: https://reliefweb.int/report/world/world-population-prospects-2019-highlights?gad_source=1&gclid=CjwKCAjwps-zBhAiEiwALwsVYTFFVm-352JJt0vM7wcpdo9OeJAecP8X-HLAXXJdlWA7T4Oz5izW6hoCojAQAvD_BwE.) Letöltés: 2023. december 6.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *Replacement Migration: Is it a Solution to Declining and Ageing Populations?* United Nations, New York, 2000. (link: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undp-egm_200010_un_2001_replacementmigration.pdf.) Letöltés: 2023. november 18.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division: *International Migration 2020 Highlights*. United Nations, New York, 2020. (link: https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesapd_2020_international_migration_highlights.pdf.) Letöltés: 2024. március 7.
- United Nations: *A UN framework for the immediate socio-economic response to COVID-19*. United Nations, New York, 2020. (link: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/2020-04/UN-framework-for-the-immediate-socio-economic-response-to-COVID-19.pdf>.) Letöltés: 2024. április 29.
- United Nations: *World Economic Situations and Prospects 2019*. United Nations, New York, 2019.
- Varga Zsuzsanna: *Modelltranszferek keletről és nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989*. 2014. (link: http://real.d.mtak.hu/743/7/dc_795_13_doktori_mu.pdf.) Letöltés: 2023.04.01.

Vollset, Stein Emil – Murray, Christopher J.L. – Goren, Emily: *Fertility, mortality, migration, and population scenarios for 195 countries and territories from 2017 to 2100: a forecasting analysis for the Global Burden of Disease Study*. 2020. július 14. (link: <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2930677-2>.)

Letöltés: 2020. október 1. 13. o.

Walker, Vanessa: The end of privacy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.; Inboden,

William: The emergence of an Obama-Trump foreign policy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link:

<https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>.) Letöltés: 2020. október 1.; Joseph, Peniel: The two faces

of American democracy. How Will History Books Remember the 2010s? *Politico*, 2019. december 27. (link: <https://www.politico.com/news/magazine/2019/12/27/how-will-history-books-remember-the-2010s-089796>) Letöltés: 2020. október 1.

World Bank: *Gross domestic product 2022, PPP* (link: https://databankfiles.worldbank.org/public/ddpext_download/GDP_PPP.pdf.) Letöltés:

2020. augusztus 8.

World Trade Organization: *World trade primed for strong but uneven recovery after COVID-19 pandemic shock*. (link https://www.wto.org/english/news_e/pres21_e/pr876_e.htm.)

Letöltés: 2020. október 20.

Audiovizuális források

Bartha Krisztina (M5 TV): *M5 História, 2022. április 30. – Az 1960-as -70-es évek Magyarországa*. 2022. április 30. (link:

https://www.youtube.com/watch?v=tPhuJokqnOQ&ab_channel=M5) Letöltés: 2024. április 30.

Fodor Gábor a XXI. Század Intézet Mozgásban: progresszív párt – az SZDSZ története című műsorában. 2023. június 6. (link:

https://www.youtube.com/watch?v=KHWKnhLtA6o&ab_channel=XXI.Sz%C3%A1za dInt%C3%A9zet.) Letöltés: 2024. május 1.

Gótfalvi Krisztina (M5 TV): *1968 – a lázadás éve – M5 História*, 2024. május 25. (link: https://www.youtube.com/watch?v=f_fk3Cfvt1I&ab_channel=M5.) Letöltés: 2024. április 12.

JFK Library: *TNC:172 Kennedy-Nixon First Presidential Debate, 1960*. 2010. szeptember 21. (link: https://www.youtube.com/watch?v=gbrcRKqLSRw&ab_channel=JFKLibrary.) Letöltés: 2020. december 12.

PhilosophyHub: *Foucault on Power (1981)*. 2021. április 6. (link: https://www.youtube.com/watch?v=7x5M-Gs2X1M&ab_channel=PhilosophyHub.) Letöltés: 2024.01.23.

Szabadi Béla: Pozsgay Nyilatkozata 1956-ról, politikai reakciók 1989 elején. 2013. augusztus 14. (link: https://www.youtube.com/watch?v=MC4995i061w&ab_channel=B%C3%A9laSzabadi.) Letöltés: 2024. március 2.

Szerb Tamás: *Soros György gondolatai a Nyílt Társadalomról, 1994-ben* 475331439491490. 2019. december 24. (link: https://www.youtube.com/watch?v=64FcJlgOHfg&ab_channel=TamasSZERB.) Letöltés: 2023. december 11.

Egyéb

1945. évi VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. (link: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>.) Letöltés: 2024. február 2.

1947. évi XXII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. (link: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94700022.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>.) Letöltés: 2024. február 2.

5000/1946. ME rendelet az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. (link: https://jogkodex.hu/jsz/1946_5000_me_rendelet_6232073) Letöltés: 2024.03.01.

Arcanum Digitális Tudománytár Népszabadság-gyűjtemény leírása, (<https://adt.arcanum.com/hu/collection/Nepszabadsag/?decade=2010>.) Letöltés: 2023. július 10.

Az Országgyűlés 1/2010. (VI. 16.) OGY politikai nyilatkozata a Nemzeti Együttműködésről.
(link: https://2010-2014.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf#!DocumentBrowse.)

Letöltés: 2024. május 1.

Bauer Sándor emléktáblája a Nemzeti Múzeumnál. Emlékére állította a Fidesz-Magyar Polgári Párt országgyűlési képviselőcsoportja 2001. október 17-én.

Békés Márton: „Fordul a szél” – *A korszaképítés esélye*. Előadás: Újra együtt! – Tranzit Közéleti Évadnyitó és Gondolatexpo. Tihany, 2021.08.28.

Bíró Zoltán, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum főigazgatójának szavai, Szeredi Pál: Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban (1956-1987) című monográfiáját, 2015. március 31-én mutatták be a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet konferenciatermében. (link: <https://retorki.hu/hirek/2015-04-29-nemzetepito-demokratikus-ellenallas-a-kadar-korban-1956-1987-konyvbemutato>.) Letöltés: 2024. április 6.

Borvendég Zsuzsanna: *Újságírók és külkereskedők a Kádár-rendszer hírszerzésében*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Kutatási Osztály, Budapest, 2016.

G. Fodor, Gábor: *Covid-tanulságok?* című konferencia. 2024.04.24.

Halkó Petra: *Bumeráng segélyek – Avagy az afrikai országok számára nyújtott financiaiális támogatások valódi haszonélvezői*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2017.

Magyar Kommunista Párt: Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. A Magyar Kommunista Párt javaslata.

Magyarország Alaptörvénye, 2011. (link: <https://www.parlament.hu/irom39/02627/02627.pdf>.) Letöltés: 2024. január 31.

Marx Károly és a Szociáldemokrácia. Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papeke és Otto Reinhold beszélgetése, *Die Neue Gesellschaft*, 1983. 3. sz, 200–215. o. (link: https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1983_4/marx-szocildem.pdf.) Letöltés: 2024. január 22.

Megadja Gábor: *Közép-európai emigránsok modernség-képe: Menekülés a modernitás elől*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2017.

Orbán Viktor beszéde Nagy Imre újratemetésén. Mandiner. 2009. június 16. (link: <https://mandiner.hu/hirek/2009/06/orban-viktor-beszede-nagy-imre-ujratemetesen.>)

Letöltés: 2024. május 2.

Orbán Viktor ünnepi beszéde a Vörösmarty téren, Budapesten, 2010. április 25. (link: https://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/forradalom_tortent_a_szavazofulkeekben.)

Letöltés: 2024. május 1.

Ö. Kovács József: *A Vidéki Magyarország társadalomtörténete 1945-1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar – német összehasonlításban.* MTA Doktori Értekezés, Budapest, 2011.

Ronald Reagan beiktatási beszéde, 1967. január 5. (link: <https://www.reaganlibrary.gov/archives/speech/january-5-1967-inaugural-address-public-ceremony.>)

Letöltés: 2023. december 12.

Stumpf István: *Covid-tanulságok?* című konferencia. 2024.04.24.